

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»**

На правах рукопису

Панасюк Валентин Анатолійович

УДК: 329+342.5 (477)

**Формування та функціонування української політичної еліти у
період Гетьманщини (XVII-XVIII ст.) та часи незалежності (напр. XX-
поч. XXI ст.): порівняльний аналіз**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

**Науковий керівник –
Наумкіна С. М.
д. політ. наук, професор**

Одеса – 2011

Зміст

Вступ	с. 3
Розділ 1. «Еліта» як наукова категорія суспільних наук	
1.1. Ступень наукової розробки дослідження феномену української політичної еліти періоду Гетьманщини та сучасної доби в вітчизняній і зарубіжній науці	с. 10
1.2. Теоретико-методологічні підходи до типологізації і класифікації політичних еліт	с. 33
Висновки до першого розділу	с. 53
РОЗДІЛ 2. Державотворчі процеси на українських землях під час національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність	
2.1. Особливості формування і функціонування політичної еліти Гетьманщини	с. 56
2.2. Політична боротьба субелітних груп Гетьманщини та її наслідки	с. 74
2.3. «Українське питання» в системі міжнародних відносин європейських держав XVII-XVIII ст.	с. 92
Висновки до другого розділу	с. 110
РОЗДІЛ 3. Політична еліта сучасної України	
3.1. Політичні передумови формування та особливості функціонування політичної еліти незалежної України (наприкінці XX-поч. XXI ст.)	с. 113
3.2. Україна в сучасних інтеграційних проектах країн Заходу і Сходу	с. 147
Висновки до третього розділу	с. 169
Висновки	с. 172
Список використаних джерел	с. 184

Вступ

Актуальність теми дослідження. Політичний розвиток усіх без винятку державних утворень значною мірою визначається сформованими соціокультурними, психологічними, ментальними та політичними цінностями владної еліти. Дослідження еліти дає можливість зрозуміти процеси її формування, становлення та занепаду на певному етапі політичного розвитку будь-якої держави.

На протязі всього політичного розвитку України провідна верства українського суспільства – політична еліта характеризується складністю внутрішньополітичних проблем, джерелами формування, різними світоглядними орієнтаціями, ментальністю, методами внутрішньополітичної боротьби різних політичних угруповань, нездатністю до консолідованої співпраці, відсутністю віри у власні сили. Це є однією з головних причин перманентних криз і фактично постійної нестабільності українського суспільства в цілому, породжуючи недовіру до влади і соціальне напруження у суспільстві, яке у XVII – XVIII ст. стало причиною розколу і загибелі української державності під назвою Гетьманщина, і в теперішній час приховує у собі загрозу сепаратистських тенденцій в різних регіонах України.

Дослідження проблеми української еліти дає змогу простежити джерела її формування та механізми рекрутування у владні структури; корпоративні норми поведінки, що визначають її сутність, моральні засади, механізми дії та взаємодії з політичними партнерами і опонентами у прийнятті спільних політичних рішень, визначаючи методи політичної боротьби з політичною опозицією. Розв'язання цих питань допоможе запобігти можливим внутрішнім конфліктним ситуаціям в майбутньому, а у випадку необхідності – знайти шляхи для їх подолання. Дослідження стратегічного курсу політичної програми еліти дає змогу з'ясувати відповідальність еліти за її логічну послідовність у досягненні політичних цілей на міжнародній арені і за виконання передвиборчих обіцянок перед суспільством. Гостро постає проблема переважання регіонального лідерства над загальнонаціональним, що

виявляється в прихованому політичному і культурному розколі української еліти, народу, а також в територіальному розколі держави; небажанні еліти посприяти духовному об'єднанню українського суспільства.

Таким чином, аналіз соціально-політичних передумов формування та особливості функціонування політичної еліти є одним з першочергових завдань науковців і найактуальнішою проблемою як у теоретичному, так і практичному аспектах. Все це і обумовлює **актуальність** обраної теми. Саме вирішенню цієї проблеми присвячене дане дисертаційне дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження розроблене згідно з загальною науково-дослідною програмою кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U000215), одним із виконавців якої є дисертант.

Метою дисертаційної роботи є аналіз та обґрунтування особливостей процесу формування і функціонування політичної еліти двох різних епох суверенного розвитку України (період національної революції XVII – XVIII ст. та кін. XX – поч. XXI ст.).

Центральна тема дисертаційного проекту обумовила нагальність вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

1). дослідити спільні і особливі ознаки елітотворення в Україні періоду Гетьманщини і сучасного часу та джерела формування української еліти в трансформаційні політичні періоди;

2). з'ясувати причини становлення і деградації правлячої верхівки в зазначені періоди та дослідити деструктивні чинники в діях сучасної еліти;

3). розглянути політико-культурні орієнтації української еліти на зламних етапах історії;

4). охарактеризувати методи політичної боротьби з контрелітою та опозицією в досліджувані періоди;

- 5). дослідити національний склад, політичну структуру і соціальні особливості нової генерації еліти в Гетьманщині та в сучасній Україні;
- 6). охарактеризувати особливості геополітичного становища української еліти в зазначені періоди дослідження;
- 7). уточнити понятійно-категоріальний апарат багатоаспектного терміну «еліта» та суміжних з ним понять в контексті досліджуваної проблеми;
- 8). обґрунтувати шляхи та можливі напрями подальшого розвитку політичної еліти в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є формування і функціонування політичної еліти в Гетьманщині і в сучасній Україні.

Предметом дослідження слід вважати визначення загальних і відмінних рис формування і функціонування політичної еліти на зламних етапах будівництва суверенної держави в Україні (у XVII – XVIII ст. та наприкінці XX – поч. XXI ст.).

Методологічну базу дослідження становлять, насамперед, група методів теоретичного пізнання: порівняльний, історичний, соціологічний, інституціональний, системний, психологічний, біхевіористський і нормативно-ціннісний. Так, наприклад, головний порівняльний (компаративістський) метод знайшов своє втілення при дослідженні функціонування політичної еліти, виявлення спільних та відмінних особливостей її діяльності. Для проведення історичних паралелей і дослідженні політичних процесів формування політичної еліти в минулому та теперішньому часі, з'ясування механізмів рекрутування дійових осіб різних епох у владні структури, застосовувався історичний метод. Інституціональний метод знайшов своє вираження в синхронному дослідженні політичних структур у зазначені в роботі періоди існування Української держави, їхніх властивостей та взаємозв'язків, а також фіксованих норм, на основі яких функціонували і функціонують ці інститути. Розглядати процеси формування політичної еліти як єдине ціле не лише в теоретичному, а й в практичному аспекті, не виокремлюючи і не ізолюючи еліту від інших соціальних прошарків суспільства, складних об'єктів і суб'єктів

загальних соціально-політичних проблем дозволив метод системного аналізу. Психологічний і біхевіористський методи використовувались з метою дослідження політичної еліти різних історичних епох за такими показниками: рівень їх політичної культури, політико-культурні орієнтації, менталітет, світоглядні позиції, стереотипні уявлення та ідеї при прийнятті політичних рішень, а також мотивація поведінки окремих політичних угруповань та їх лідерів у досягненні політичних цілей. Нормативно-ціннісний метод втілювався в оцінці політичних процесів минулого і теперішнього часу, в пошуку оптимального варіанту своєрідного ідеалу стосовно вирішення сучасних політичних проблем в державотворчих процесах України.

З-поміж філософських та загально-логічних методів застосовувались діалектичний метод, аналіз і синтез, а також узагальнення. Для розгляду політичних явищ в сучасній Україні з урахуванням їхньої динамічної зміни, співпраці і взаємозв'язку між гілками влади та окремих їх частин і компонентів, через внутрішнє протиріччя політичної еліти та недосконалість правової бази у сфері державного управління застосовувався діалектичний метод. Аналіз і синтез дав змогу детально проаналізувати проблеми української еліти в трансформаційні періоди становлення її незалежності та виявити і об'єднати в одне ціле їх спільні проблеми в суспільно-політичній діяльності. Метод узагальнення знайшов своє вираження в логічній послідовності викладу матеріалу, виокремивши головне у висновках до кожного розділу дисертаційного дослідження.

Емпіричну базу дослідження складають методи збору і аналізу інформації, наприклад, статистичні дані, результати соціологічних опитувань, проведених в Україні та за кордоном, документальні джерела та власні спостереження дисертанта за розвитком сучасних політичних процесів в Україні та світі.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні позитивних і проблемних аспектів елітотворчих процесів формування

політичної еліти в періоди трансформаційних процесів двох різних епох – минулого та сучасного періоду України.

Вперше:

розглянуто особливості зародження, становлення і функціонування різноманітних субелітних угруповань в трансформаційні періоди України – XVII – XVIII ст. та наприкінці XX – поч. XXI ст.;

здійснено політологічний аналіз внутрішньополітичної боротьби, ідеологічного протистояння, класових інтересів і політичних програм розрізнених субелітних груп України в зазначені періоди;

з'ясовано місце України в геополітичних проектах іноземних держав і міжнародних організацій в незалежні періоди її існування XVII – XVIII ст. і наприкінці XX – початку XXI ст. та визначено причини традиційно усталеної невизначеності України у виборі чіткого вектору зовнішньополітичної політики;

уточнено:

поняття «еліта», її склад, типологія, види та з'ясовано, що український правлячий прошарок не відповідає у повному обсязі критеріям самодостатньої політичної еліти. Сучасні верхи суспільства характеризуються традиційною закритістю, жорсткою внутрішньополітичною боротьбою, клановістю і спадкоємністю з орієнтацією на корпоративні та власні, а не загальнонаціональні інтереси, що стало однією із причин занепаду Гетьманщини, а у теперішній час є загрозою для розвитку незалежної України;

особливості національної і соціальної структури еліт, їх генераційний код періоду Гетьманщини та в сучасній Україні. Встановлено, що в Гетьманщині і сучасній Україні політична верхівка формувалася переважно із представників українського народу, але денационалізованих із польського та комуністичного правлячого класу і різноманітних субелітних угруповань, протилежних за своїми політичними орієнтаціями, світоглядними позиціями, психологією та менталітетом;

дістало подальшого розвитку:

оцінка політичної діяльності української еліти, шляхи оптимізації її подальшого розвитку та пошуку оптимальної формули існування;

аналіз процесів зародження, становлення, функціонування і причин поступової деградації правлячих верхів України XVII – XVIII ст. та проблем сучасної політичної еліти;

обґрунтування переваг і недоліків в переважанні регіонального лідерства над загальнонаціональним; негативних наслідків злиття влади та бізнесу в одне ціле; деструктивного впливу родинних, а також земляцьких зв'язків у владному середовищі українського політикуму;

визначення соціокультурних орієнтацій і системи моральних цінностей політичної еліти; методів внутрішньополітичної боротьби і механізмів взаємодії влади та опозиції, а також засобів рекрутування політично активних осіб в елітне середовище;

вивчення і подальший аналіз геостратегічних цілей провідних держав щодо України в періоди її незалежного існування в умовах геополітичного протиборства євразійської та європейської цивілізаційної парадигми.

Практичне значення отриманих результатів.

Матеріали даного дослідження можуть використовуватися в подальших наукових розробках і дискусіях при вирішенні елітотворчих проблем в Україні. Окремі положення дисертаційного дослідження можуть постати основою для розробки концепцій вдосконалення управлінської діяльності політичної еліти як суб'єкта політичного процесу. Висновки роботи певною мірою можуть використати владні структури, політичні партії, засоби масової інформації, які готують управлінські кадри. Крім того, основні положення можуть використовуватися у підготовці підручників, навчально-методичних посібників, при викладанні загальних курсів із політології та історії України, спеціальних курсів, наприклад, «Політична еліта України» та інші.

Апробація. Результати дослідження обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави і громадянського суспільства» (м. Одеса,

2010), «Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства» (м. Херсон, 2010), «Двадцять років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього» (м. Київ, 2011).

Основні положення роботи обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2009-2011 рр.).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені в 6 наукових публікаціях, які надруковані у виданнях, затверджених ВАК України фаховими з політології.

Структура. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 183 сторінки. Список використаних джерел містить 339 найменувань (35 сторінок).

РОЗДІЛ 1

«Еліта» як наукова категорія суспільних наук

1.1. Ступень наукової розробки дослідження феномену української політичної еліти періоду Гетьманщини та сучасної доби в вітчизняній і зарубіжній науці.

Щоб зрозуміти феномен української політичної еліти, визначити її спільні риси та відмінності формування і функціонування у обрані для дослідження періоди – період Гетьманщини та кінець ХХ – поч. ХХІ ст., доцільно, перш за все, стисло розглянути передумови виникнення поняття «еліта», його еволюцію, починаючи зі стародавніх часів.

Еліта як невід’ємна складова будь-якого суспільства в усі часи привертала до себе увагу мислителів і науковців. Поступово розробляючи різні теорії формування еліти, дослідники все більше переконуються у складності її походження. Розкрити її науковці намагаються і сьогодні, коли існує безліч теорій та концепцій, що пояснюють зародження влади. Однак відсутність загальної теорії, що примирила б всіх науковців, ще більше заохочує вчених досліджувати дане питання. Тож прослідкуємо основні теоретичні та методологічні аспекти вивчення і обґрунтування поняття правлячої еліти в різні історичні епохи західноєвропейською та вітчизняною наукою, а також з’ясуємо їх подібність та відмінність.

Починаючи з давніх часів, філософи Китаю Конфуцій, Лао Цзи, Мо Цзи та Шен Ян заклали теорію патріархального походження держави та влади, наділяючи можновладців насамперед високими морально-етичними якостями [21, с. 15-16]. В епоху Античності Геракліт, Сократ, Піфагор започаткували теорію, що офіційно проголошувала аристократичний клас пануючим по праву спадкових здібностей до управління, кращого виховання і освіченості [228, с. 253; 299, с. 502-503]. Платон висловлює ідею рівноправності всіх громадян у класовому суспільстві. На відміну від свого вчителя Сократа

Платон доводить, що кожен громадянин, незалежно від соціального походження, має право стати правителем, маючи до цього заняття здібності [220; 265, с. 78]. Аналізуючи роботи Платона, зокрема його погляди на політичну еволюцію правлячої верхівки, деякі сучасні науковці стверджують, що це були перші спроби філософа довести теорію кругообігу еліти [12, с. 23]. Арістотель, не сприймаючи елітарні теорії попередників, переконливо доводить необхідність в правлінні середнього класу, вказуючи на важливість чітких механізмів функціонування суспільно-політичного устрою, виводячи, таким чином, теорію правової держави з розподілом повноважень політичних інститутів заради їх урівноваження. Його однодумцями в різні часи античності були Демокрит, Стагірит та Марк Тулій Цицерон [81, с. 23-25; 228, с. 334; 229, с. 602-603].

В період схоластичної філософії Середньовіччя добропорядна еліта розглядається як божий дар; еліта, що зловживає своїм становищем, пригнічуючи власний народ, трактується філософами як божа кара. Однак, за будь-яких обставин їй належить підкорятися. Теологічні теорії походження владної еліти органічно лягли в канонічні закони християнства. Розробниками релігійної теорії походження влади в різні часи Середньовіччя були Ф. Аквінський і А. Августин [81, с. 13-15; 265, с. 237-244].

В епоху пізнього Середньовіччя під впливом поступового відходу від схоластичного мислення з'являється теорія макіавеллізму, що оголошувала політику вільною від моралі сферою діяльності. Її засновником був Н. Макіавеллі. Гаслом цієї теорії було «мета виправдовує засоби». На шляху досягнення політичних цілей владна еліта не повинна ставити перед собою жодних моральних бар'єрів, вважав мислитель. На відміну від мислителів античності, що у власних судженнях про еліту керувалися насамперед законами мудрості, високої моралі, благочестивості, Н. Макіавеллі, будучи по житті людиною законотворчою, спостерігаючи за політичною елітою, був фактично перший, хто позбавився ілюзій стосовно створення чесною і справедливою влади, розкривши її справжню сутність, вказавши на саму неможливість існування

чесної політики і політиків та усвідомивши приреченість такої еліти у важких політичних реаліях існування [153; 265, с. 316-317].

Мислителі епохи просвітництва – Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж-Ж. Руссо вивели теорію «природного права» і «суспільного договору». Вказані теорії по суті здійснили революцію свідомості, проголосивши всіх рівними від народження і наділивши всіх повноцінних громадян правом голосу, що давало їм можливість законним чином періодично обирати і усувати неугодну правлячу верхівку суспільства. Згідно їх теорій, народ навіть мав право повстати проти тиранічної влади з метою її знищення. Мислителі фактично узаконили право народу на збройний захист від деспотичної правлячої еліти, здійснили розподіл політичних інститутів в державі на законодавчі, виконавчі і судові з метою запобігання можливої одноособової чи олігархічної узурпації влади [81, с. 80-81, 94-95, 209-212, 347-349; 151; 169; 256].

В період бурхливих повстань, війн та національно-визвольних революцій філософи наділяють еліту надзвичайними здібностями. Саме еліта, на їх думку, повинна визволити власний народ, побудувавши на уламках держав – імперій рівноправні національні держави. Таким чином, вони приписують еліті роль месії, що зобов'язана виконати свій святий обов'язок. Розробниками теорії «місіонерської» діяльності еліти були А. Шопенгауер та Ф. Ніцше [3, с. 690-698, 801-814; 178; 179; 230, с. 726-728; 323].

Видатний вчений другої половини XIX – поч. XX ст. М. Вебер розробив теорію раціоналізації політичного життя. Центральне місце в його теорії посідав бюрократичний апарат. Ведучи полеміку з марксистами, він слушно зауважував, що в їх теорії соціалізму немає жодних правових механізмів стримування в пануванні чиновницької бюрократії над суспільством. Разом з тим М. Вебер зазначав, що раціональний підхід у визначенні обов'язків і повноважень еліти, безумовно, буде лише на користь суспільству, оскільки це професійно вишколений прошарок людей, потенційно здатних до управління

державними справами, спрямованих, в першу чергу, на задоволення інтересів суспільства [32; 228, с. 179-180].

Близьким до теорії раціоналізму М. Вебера був його попередник – дослідник американської демократії Алексіс де Токвіль. Вони погоджувалися також з античними філософами в тому, що не можна широко залучати до процесів управління державою, особливо в прийнятті важливих політичних рішень те суспільство, що ніколи не знало демократичних цінностей, оскільки це пряма загроза не лише його існуванню, а й всьому людству. Тому, на їх думку, правити повинна лише свідома, професійна, врівноважена група людей, що здатна керувати суспільством [63, с. 399-407; 291].

Розробники сучасної теорії політичних еліт, послідовники макіавеллістської школи В. Парето, Г. Моска і Р. Міхельс були першими, хто у своїх теоріях концептуально оформили теоретичні положення попередників. Зокрема, В. Парето підкреслював, що кругообіг еліт є універсальним законом історії, умовно поділивши еліту на два типи – левів і лисиць та охарактеризував необхідність їх періодичної зміни в залежності від суспільно-політичної ситуації в країні. Його однодумцем був Г. Моска, який вважав, що про зміни у структурі суспільства завжди можна судити за змінами у складі еліти. Р. Міхельс пояснював виникнення політичних еліт дією сформульованого ним «залізного закону олігархічних тенденцій». Науковець був переконаний в тому, що навіть у демократичних суспільствах правлять олігархи, тому він стверджував, що діяльність будь-якої партії чи групи людей, які перебувають при владі, неодмінно веде до її олігархізації і відокремленні від основної маси людей [4; 166; 171; 208]. Макіавеллісти досить чітко вказали на загальні причини існування еліти, визначили принципи її діяльності, закономірності історичного розвитку. Однак їх концепції поряд із науковими досягненнями мають ряд недоліків: неврахування ними особливостей історичного розвитку суспільства, відкрите ігнорування демократичних цінностей, цинічне відношення до боротьби за владу, зневажливе ставлення до основної маси населення; перебільшення психологічних, харизматичних та генетичних

чинників в отриманні влади. Все це призвело до критики їх праць іншими науковцями, що в розробленні власних теорій намагалися виправити помилкові, на їх думку, погляди макіавеллістів. Головними противниками макіавеллізму стали розробники ціннісної теорії. Однак вони не заперечували всі наукові постулати своїх опонентів, погодившись з макіавеллістами в тому, що еліта є необхідним структурним елементом будь-якого суспільства. Підтримували вони також думки макіавеллістів і в тому, що еліта – це найкомпетентніша та найорганізованіша група в усіх сферах суспільно-політичного життя держави. Разом з тим категорично не сприймали їх антидемократичні погляди, політичний цинізм і презирство до мас. На їх думку, головне завдання демократії полягає в тому, щоб забезпечити рівні можливості всіх громадян в досягненні поставленої мети, а те, що не всі її досягають і в кожній людині вона різна, в цьому немає нічого дивного, вважали представники ціннісної теорії, адже люди по природі своїй різні, тож і в життєвих успіхах вони не можуть бути однаковими; обов'язково хтось виграє, а хтось програє в боротьбі за владу; знайдуться і такі, хто взагалі пасивно спостерігатиме за цією боротьбою. Головним, на думку розробників даної теорії цінностей, є те, що внаслідок цієї боротьби відбувається своєрідний відбір кращих на всіх рівнях влади. Тож потрібно прикласти максимум зусиль заради створення механізмів, що покращили б цей відбір, – підсумовують теоретики даної теорії. Один з її представників – російський соціолог та філософ М. Бердяєв на підставі численних досліджень вивів своєрідний необхідний відсотковий максимум та мінімум присутності еліти в суспільстві. Для повноцінного функціонування суспільства показник еліти з усього населення, на думку вченого, повинен складати не менше 5 %, а коли цей рівень дорівнює близько 1 %, то це взагалі загрожує цілковитим крахом держави.

Використовуючи основні положення ціннісної демократії, К. Мангейм та Й. Шумпетер розробили концепції елітарної демократії. Поділяючи погляди прихильників ціннісної теорії, науковці концептуально оформили власні дослідження стосовно еліти [155; 324]. Наприклад, К. Мангейм, подібно до

Арістотеля та макевіалістів, стверджував, що масам присутній ірраціоналізм, імпульсивність, спонтанність у прийнятті політичних рішень, і він цілком здатний знищити демократію за рахунок надзвичайної активності у прийнятті політичних рішень широких прошарків населення. Тому, на його думку, політичні рішення повинна приймати виключно еліта, періодично виборюючи своє право на управління державою у потенційних конкурентів. Таким чином, народ фактично шляхом виборів лише легітимізує діяльність еліти. Саме еліта, на думку представників елітарної демократії, є головним захисником демократичних цінностей. Їх думки співпадають із теоретичними положеннями ціннісної теорії у тому, що в першу чергу потрібно зосередитись на створенні механізму кращого відбору еліти [228, с. 660-662; 229, с. 621-622]. Однак згодом у 60-70-ті роки ХХ ст. окремі положення К. Мангейма були спростовані науковцями П. Бахрахом і Ф. Нашольдом, які показали позитивні зміни в залученні широких мас населення у прийнятті політичних рішень не просто для демократії, еліти чи народу, а суспільно-політичної системи загалом [244, с. 142]. База, що була закладена в ціннісній орієнтації, дала поштовх розвитку концепції плюралізму еліт. Її послідовники стверджували, що говорити про еліту, як про привілейований виокремлений клас, не доречно. На їх думку, сформульований закон олігархічних тенденцій Р. Міхельса взагалі потрібно упразнити. Не заперечуючи теорію елітарності в цілому, вони стверджували, що в сучасному суспільстві не існує чіткої еліти, а взамін їй існують представництва різних груп інтересів. Саме ці групи інтересів, на їх погляд, і творять політику на підставі взаємних компромісних рішень. Ці групи інтересів представлені у вигляді своєрідних корпорацій, що уповноважують своїх представників відстоювати їх інтереси на вищому владному рівні. Такі еліти, підконтрольні масам, швидко поповнюються здібними людьми і так само швидко можуть змінюватись іншими людьми в разі потреби. Тож сам поділ на еліту і маси є доволі умовний. Позбавлена багатства, вона не здатна до соціального панування в державі. Така еліта виконує лише функції управління, стверджують прихильники плюралістичної концепції еліт. Всупереч плюралістичній теорії

ліволіберальна теорія підтримує послідовників школи макіавеллізму, однак має специфічні, притаманні лише їй, ознаки, що вирізняють її з-поміж інших теорій. Ліволіберальна теорія відкидає індивідуальні якості людини в отриманні нею владних повноважень. Натомість головним атрибутом лідерства в даній теорії виступає людина чи група людей, що потенційно здатні приймати вагомі політичні рішення. Дана теорія зараховує до еліти вищий прошарок людей в усіх сферах суспільно-політичної діяльності. Еліта зацікавлена не лише в збереженні свого привілейованого становища, а й на протязі десятиліть навіть виробила власну культуру, духовні цінності і норми поведінки. Далеко не останню роль в ній, – стверджують представники даної теорії Р. Міллс і Р. Мілібанд, відіграють і кровна спорідненість на підставі шлюбів та непоточних зв'язків в середині самої еліти [244, с. 144-146]. В дореволюційній Росії М. Бердяєв, підтримуючи традицію, що йшла від античних філософів, намагається комплексно пізнати людину та наблизити її до елітної верхівки суспільства через самовдосконалення [23; 24].

Щодо представників української політичної думки, зокрема українського радикального націоналізму, то В. Липинський і Д. Донцов у своїх поглядах були близькі до філософів Китаю та Античності. Зокрема, В. Липинський стверджував, що еліті повинні бути притаманні високі морально-етичні норми. Д. Донцов протиставляє ідеям демократичного парламентаризму, розробленого мислителями епохи Відродження, «ідею ієрархізованої суспільності» і, подібно до Сократа, називає правлячу аристократичну верхівку кастою кращих людей. Його однодумець В. Липинський був близький до поглядів Платона і теоретиків «суспільного договору» в тому, що еліту повинні творити найкращі люди із всіх класових груп [78; 127, с. 55-60; 146; 147].

В радянський період одними із перших, хто почав займатися проблемами елітарного управління, були Г. Ашин та М. Нартов. Їх дослідження сприяли появі окремої дисципліни, що була виокремлена з політології та за їх сприянням введена в науковий обіг під назвою елітологія. Науковці почали присвячувати свої монографії вивченню проблеми трансформацій еліт держав колишнього

СРСР, шукаючи шляхи оптимальних варіантів для швидкого становлення і нормального функціонування національних еліт колишніх країн соціалістичного табору, розробляючи методи щодо подолання на цьому шляху соціально-політичних, економічних та психологічних проблем [12; 13; 173].

З проголошенням незалежності України тема еліти стала найважливою. Дослідження політико-філософських аспектів діяльності еліти представлено у роботах В. Андрущенка, І. Белебехи, Є. Борінштейна, В. Журавського, О. Забужко, А. Кавалерова, М. Михальченка та ін. Вивчають проблеми трансформації еліти, джерела її формування, методи рекрутування і внутрішніх міжелітних стосунків А. Бойко, А. Данилюк, С. Катаєв, Л. Козловська, Б. Кухта, Н. Латигіна, С. Наумкіна, С. Осіпова, М. Степико, В. Тарасенко, Н. Теплоухова, С. Чукут та інші. Так, В. Андрущенко, В. Будкін, М. Дудченко, С. Кострюков В. Панібудьласка, С. Філіпенко займаються розробленням теоретичних моделей правового і морального порядку, обґрунтовуючи оригінальну модель суспільно-політичного порядку, а також проблемами європейської інтеграції, що є вкрай необхідним для пострадянської української влади в її становленні в умовах незалежності [2; 114; 162; 207; 284; 299]. Вивченням історичного розвитку української еліти присвятили свої праці І. Белебега, Б. Кухта і Н. Теплоухова [22; 132]. З. Атаманюк у своїх дослідженнях, аналізуючи сучасну вітчизняну еліту, як і багато інших фахівців, вказує на її кризовий стан. Дослідниця, обґрунтовуючи проблеми сучасної еліти, доходить висновку, що західноєвропейський метод визначення типології та класифікації правлячої верхівки не підходить до української еліти, оскільки вона має специфічні особливості формування та становлення, притаманні лише країнам пострадянського простору. Таким чином, З. Атаманюк розвиває теорію про кризу правлячих верхів, розробником якої у свій час був іспанський науковець Ортега-і-Гассет, який обґрунтував ідею про кризу провідних верств як загальноєвропейську проблему ХХ ст. [11; 191]. Аналогічних поглядів дотримуються Р. Балабан, Д. Блажейовський, О. Забужко і Л. Тупчієнко [16; 25; 89; 295].

Вивченням процесів соціальної ідентифікації в умовах трансформації та дослідженням регіональних загальнонаціональних і інтелектуальних еліт присвятили свої праці К. Баранцева, В. Маркітанов, К. Михайльова, В. Пащенко, С. Катаєв, О. Надибська, В. Токовенко, О. Траверсе та ін. [18; 19; 102; 156; 165; 172; 292; 294]. Дослідженням політичних інститутів влади і джерелами формування політичних еліт в трансформаційних суспільствах займаються М. Лендзел, Є. Стельмах, В. Тарасенко, І. Телилим та ін. [143; 275; 285]. Проблемами вивчення особливостей становлення розвитку муніципальної влади в Україні переймаються М. Баймуратов, О. Батанов, В. Григор'єв, Л. Дунаєва та ін. [15; 20]. О. Лазор і І. Шлепницька шляхом порівняльного аналізу досліджує особливості формування, функціонування самоврядної влади Італії та України [136]. Теоретичні положення трансформації і правові системи сучасності описали у спільних дослідженнях О. Копиленко, О. Кучеренко, В. Журавський, О. Зайчук, М. Михальченко, О. Оніщенко, які на прикладі української еліти дали практичний аналіз трансформаційних процесів, показавши подібність та відмінність практичних і теоретичних положень даного явища [86; 87; 133; 174]. Науковці О. Бандурка А. Бойко, М. Бойчук, В. Ніколаєвський, В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Рихлік і С. Чукут вивчають владну еліту України в контексті суспільного розвитку [17; 26; 216; 239; 248; 316]. М. Головатий і О. Піддубчак досліджують молоду політичну еліту вказуючи на необхідність і проблеми в її підготовці в сучасному українському політикумі [45; 218]. Вивченням партійної еліти займаються В. Олійник і М. Томенко [293]. В сферу наукових інтересів П. Кузьміна, А. Пахарєва і Ф. Рудича входить дослідження бюрократичного класу, політичних партій, елітних верхів суспільства та їх лідерів, а також стратегії реформ пострадянських держав на шляху демократизації [210; 211; 212; 225; 253; 254; 296]. О. Дащаківська, І. Кіянка і Е. Щербенко розглядають проблеми, пов'язані з легітимацією сучасної еліти в умовах незалежності України, досліджуючи процеси її трансформації, становлення та оновлення. Головну увагу дослідники приділяють державотворчій діяльності влади, що спрямована на створення

повноцінного суспільства [61; 62; 105; 327]. Вивченням ділової еліти України займається Л. Авраменко, С. Брехаря, С. Конончук та І. Підлуська. Науковці вказують на її значення для держави та вплив на суспільно-політичні процеси в Україні [29; 72; 209; 219]. Аналізом теоретичних і політичних аспектів трансформації сучасної політичної еліти України і держав СНД займаються О. Боринська і І. Яжборівська, Д. Яковлев та ін. Науковці, аналізуючи процес трансформаційних перетворень держав пострадянського простору, дають у своїх роботах науково-практичні рекомендації щодо максимальної оптимізації процесів адаптування еліти в умовах незалежності [28; 331]. Проблемами демократії, еліти і громадянського суспільства в Україні переймаються О. Кіндратець, А. Коваленко, І. Кресіна, А. Матвієнко, Р. Молибога, Є. Перегуда І. Скрипнюк і О. Фісун [64; 66; 104; 168; 213; 226; 301]. Науковці В. Бурдяк, А. Данилюк, Г. Зеленько, Н. Лазар, Н. Латигіна, Є. Остренко, Т. Палазова А. Статівка, М. Степико, Г. Щедрова активно вивчають політичні еліти в системі посткомуністичних суспільств, їх спільні і відмінні особливості розвитку структуру, функції та проблеми міжелітних стосунків в трансформаційних суспільствах [31; 58; 94; 135; 139; 193; 198; 274; 278; 325]. Л. Мандзій на підставі власних спостережень дослідила етапи становлення української політичної еліти, охарактеризувавши особливості кожного етапу її становлення [154]. В. Добіжа, В. Корнієнко, І. Кучеренко, І. Павленко займаються дослідженням політико-культурних та світоглядних орієнтацій владної еліти в Україні в умовах незалежності, розкриваючи значення етично-моральних та правових чинників у формуваннях владної еліти незалежної України, визначають рівень її політичної культури [77; 112; 133; 194]. С. Наумкіна розробляє теорії трансформаційних режимів суспільств на пострадянському просторі, досліджуючи процеси становлення вітчизняної еліти, її типологізацію та регіональні особливості [175]. Л. Козловська у дисертаційній роботі на основі порівняльного аналізу розкрила головні проблеми владної еліти України на зламних етапах історії [108]. Аналізу влади і політичного лідерства присвятили свої дослідження О. Баєва, О. Дергачов,

М. Морарь, С. Осипова, Т. Полковенко, В. Холод, А. Шабан [14; 65; 170; 192; 232; 306; 319]. Дослідженням ролі української еліти в утвердженні держави та вивченням рівня її політичної культури займається Є. Ярова [339]. Вивченням формування сучасної управлінської еліти в Україні переймаються науковці П. Бабич, З. Борисенко, Л. Биков, Н. Діденко, Г. Дмитренко, О. Крюков, Т. Ріктор, Н. Селютіна, Л. Харченко [67; 71; 74; 127; 128; 129; 249; 266; 305]. О. Кокорська і О. Петров аналізують фактори, що обумовлюють низьку довіру українського народу до владної еліти [109; 215]. О. Лисієнко досліджує політичну модернізацію українського суспільства [149]. Дослідники С. Кочубей і С. Чемекова вивчають особливості та протиріччя формування і функціонування правлячої еліти в сучасній Україні [115; 311; 312]. К. Бондаренко, М. Кармазіна, М. Михальченко, Є. Невмержицький, О. Новакова досліджують проблеми корупції і клановості в Україні [27; 101; 158; 159; 160; 181]. Дипломатичну еліту та її значення в зовнішньополітичній діяльності держави досліджує А. Кудряченко [131]. Вивченням військової еліти в державі займається М. Цюрупа та ін. [308].

Викликає інтерес вивчення наукової розробки політичної еліти Гетьманщини в різні історичні періоди. Враховуючи динаміку змін, цілей і напрямків аналізу теоретико-методологічних засад дослідження, науковці виділяють в цьому процесі чотири основних етапи: зародження наукових підходів (кін. XVIII – поч. XIX ст.), дорадянський (20-ті роки XIX – поч. XX ст.), радянський (друга половина 20-х рр. – кінець 80-х рр. XX ст.) і сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України. Науковці, розробляючи дану періодизацію, зауважують, що відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики протягом трьох перших періодів зумовлювала описовість і фрагментарність у працях з історії вивчення еліти [124].

Аналізуючи перший етап, спостерігаємо поступовий відхід від провіденціоналізму до пошуку причинно-наслідкових подій історичних процесів і явищ. Козацькі літописці застосовували описовий метод на

примітивному рівні, використовуючи метод аналізу, а також хронологічно послідовний підхід у викладі матеріалу. Так, літопис «Самовидця», складений найвірогідніше Р. Ракушкою-Романовським, «Літопис гадяцького полковника» Г. Граб'янки, «Літопис С. Величка», «Разговор Малороссии с Великороссиєю» С. Дівовича, а також «Дневные записки» Я. Марковича у двох частинах, генеалогічні розвідки В. Модзилевського є безцінним джерелом інформації у вивченні еліти Гетьманщини [33; 51; 70; 75; 76; 150; 167]. Однак варто зазначити, що їх автори, не володіючи навиками методологічного дослідження, а подекуди просто через надмірну симпатію до козацького стану, до якого самі належали, видавали бажане за дійсне, описуючи історичні події в Україні XVII-XVIII ст. Тому їх застосування вимагає від дослідників критичного ставлення до себе.

Дорадянський період ознаменувався поступовим переходом від фрагментарного і безсистемного вивчення еліти до перших спроб узагальнення і систематизації джерельної бази у вивченні козацької верхівки. На цьому етапі науковці починають застосовувати метод критичного аналізу в питаннях походження та діяльності козацької старшини.

В умовах радянської влади вивчення політичної еліти козацтва було неможливе з трьох головних причин: по-перше, радянська влада не визнавала самого факту існування України XVII-XVIII ст., а відтак і її еліту; по-друге, вживання самого терміну «еліта» було неприпустимим з ідеологічної точки зору; по-третє, історична наука була поставлена в жорсткі умови, через що науковці не мали змоги використовувати всю методологічну базу даної науки і писати об'єктивно [298].

Всупереч радянській пропаганді діаспорний історик Л. Окиншевич здійснив у своїх працях своєрідне виокремлення козацької старшини, наголосивши на тому, що саме вона повинна стати головним предметом дослідження в соціальній структурі козацького стану в Гетьманщині, зокрема і головним державотворчим елементом в українському суспільстві в цілому. Разом з тим, він мав сміливість заявити, що до Переяславської Ради 1654 р. вона

не мала жодного відношення до російського дворянства, розвіявши, тим самим, радянський міф про її політичну, економічну та духовну спорідненість [124].

Наприкінці ХХ ст. вчені почали об'єктивно досліджувати історичні процеси минулого, вказуючи на фальсифікації історії царським урядом і радянським режимом.

Як відомо, вивчення політичної еволюції козацької верхівки Гетьманщини в дорадянський період започаткували дві історичні школи – народників і державників. Перші вважали, що існує лише історія народу, другі стверджували, що існує тільки історія держави. Ведучи між собою полемічну дискусію, історики двох таборів заклали необхідну базу для вивчення даної теми на сучасному етапі.

Представник народницької школи В. Антонович наголошує на соціальному походженні козацької верхівки Гетьманщини, стверджуючи, що еліта формувалася з простого народу. Науковець називає еліту головним руйнівним чинником, своєрідним антиподом простому народу, звинувачуючи її в загибелі держави [5]. Всупереч думці В. Антоновича, основоположник державницького напрямку в історичній науці В. Липинський наполягав на аристократичній теорії творення правлячих верхів в Гетьманщині, стверджуючи, що головним ядром революції була аристократична верхівка, яка відкололася від Речі Посполитої і вирішила створити власну державу. Дослідник вважав її головною рушійною силою революції. Саме цей соціальний елемент, на думку ідеолога націоналізму, сприяв процесам націотворення та державного будівництва [147]. Своєрідною спробою компромісного вирішення даного питання стосовно формування та співіснування різних прошарків структурної ієрархії політичної еліти козацтва є позиція О. Гуржія, який стверджує, що не потрібно розмежовувати представників козацької верхівки і шляхти, оскільки між ними немає суттєвих протилежностей. Важко погодитись із думкою вченого, але, з точки зору формальної рівноправності шляхти і козацької верхівки, О. Гуржій частково правий, хоч і тут є доволі слабе місце. Шляхта в більшості випадків

отримувала підтвердження на право власних володінь від гетьмана, отриманих переважно ще до революції, і надавалися вони, насамперед, за лояльне ставлення до нової влади, а козацька верхівка – це активна головна рушійна сила всіх соціально-політичних змін в революційній боротьбі, що отримала свої володіння за активну участь в революції, і її фактичний статус був значно вищий ніж шляхти, але юридично володіння козацької старшини не були надійно захищені, тому вихід із даної ситуації вони вбачали лише в нобілітації. З іншого боку, ідейними сподвижниками революції були і представники православної шляхти, тому доволі проблематично і спростувати думку О. Гуржія. Отже, дане питання потребує додаткового дослідження, щоб з'ясувати, якою була частка шляхти в козацькій старшині, і дати остаточну відповідь на питання, що більше спонукало шляхту підтримати революційну боротьбу XVII ст.: реформування Речі Посполитої, створення власної держави, збереження своїх маєтків чи, можливо, додаткові політичні пріоритети від нової влади. О. Гуржія можна вважати однодумцем В. Мякотіна, який, досліджуючи козацьку верхівку, стверджував, що вона складалася з найбільш заможних та впливових козаків і не була чітко стратифікованою [53; 298].

Науковці П. Оглоблин і Л. Окиншевич у власних спостереженнях дійшли до висновку, що саме завдяки еліті відбулися державотворчі процеси, які сприяли становленню молодого козацької держави. Вчені засуджували теорії інших дослідників, зокрема погляди представників народницької школи істориків, погоджуючись з ними в тому, що досить часто у внутрішній та зовнішній політиці козацька верхівка перетворювалась у соціальну верству, що заради власних політичних дивідендів зраджувала національні інтереси власного народу. Такої ж думки дотримувались такі відомі дослідники з цієї проблеми, як Я. Дашкевич і Н. Полонська-Василенко [59; 60; 184; 185; 298]. О. Гуржій, В. Смолій і В. Степанков погоджуються з попередніми дослідниками в тому, що козацька еліта, керуючись власними егоїстичними амбіціями і виступаючи з позицій конформізму та конс'юмеризму, не чинила належного опору російській експансії на її землі [53; 271; 272]. Науковці В. Горобець,

О. Струкевич, Н. Яковенко, Т. Яковлева, дослідивши соціально-психологічні і юридичні аспекти життя еліти, схиляються до думки П. Оглобина та Л. Окіншевича відносно того, що внутрішньополітична боротьба козацької старшини за владу в державі, а також складне геополітичне становище стало в підсумку головними причинами втрати козацькою верхівкою статусу національної еліти. Аналізуючи соціальну політику гетьманського уряду по відношенню до православної шляхти, аналогічної думки дійшли науковці О. Єфименко, О. Левицький, М. Слабченко, В. Щербак та ін. [48; 85; 280; 298; 335; 336].

Отже, більшість науковців, намагаючись комплексно підійти до вирішення даного питання, все ж таки вирішують його на користь соціально-економічного підходу, стверджуючи, що саме економічне збагачення старшини стало головною причиною диференціації політичної еліти, сприяло її перетворенню в поміщиків і поступовій трансформації в Російську імперію.

На думку дисертанта, соціально-економічний підхід дослідників з приводу політичної еволюції козацької старшини на проросійські позиції є дещо перебільшеним і ігнорує цивілізаційний підхід, не висвітлюючи всю складність суспільно-політичних процесів в діяльності козацької еліти, що в більшості своїй тяжіла до станового суспільства на зразок Речі Посполитої чи Московської держави, а не до рівноправності і ліквідації станів. На той час саме служіння монарху, а не власному народу вважалося гідною справою справжнього воїна. Доказом цьому слугують праці В. Панашенко, де висвітлюються прагнення козацької старшини уже через рік після початку революції нобілізуватися у московського царя або у польського короля, відчуваючи, таким чином, ближчу спорідненість до соціальної верхівки іноземної держави, а не з власним народом. В. Панашенко на підставі архівних джерел доводить той факт, що козацька старшина ще задовго до Переяславської угоди, отримавши від Б. Хмельницького право на володіння маєтками, їздила до московського царя за підтверджувальними грамотами, навіть таємно від гетьмана, боячись, що він в будь-який час може відібрати їхні володіння.

Нобілітація передбачала не просто формальне зарахування до соціальної верхівки суспільства, а давала юридичне право козацькій старшині на володіння захопленими маєтками [206]. Таким чином, можна погодитись із думкою О. Струкевича, що шляхом нобілітації козацька старшина прагнула захистити своє право на володіння захопленими маєтками. Однак тут простежується складний психологічний аспект в політичній діяльності козацької еліти, в самій її нездатності зрозуміти можливість створення власної, незалежної, соборної держави. Підтверджувальні грамоти видавалися і Б. Хмельницьким, але старшина владу легітимного монарха ставила вище за гетьманську, законність якої не визнавалася європейськими монархами і залежала від військових успіхів революції. Отже, об'єктивною видається точка зору О. Струкевича стосовно самоідентифікації еліти, яка, за думкою автора, була перехідною від династично-конфесійної до національного способу ідентифікації. Аналогічно В. Смолію і В. Степанкову, він показав еволюцію поглядів козацької старшини, починаючи від політичної автономії до суверенітету, а далі відхід від суверенітету та повернення до постсуверенної автономії [280]. За слушним зауваженням З. Когута, «від часу Хмельниччини до кінця XVIII ст. політичні погляди еліти змінювались відповідно до політичних обставин і змін у її структурі. ... Успіх революції Хмельницького, залучення шляхти до козацької еліти та існування реальної держави призвели до переоцінки основних політичних пріоритетів» [106, с. 39]. Складно погодитись з думкою відомого дослідника Ю. Мицика в тому, що Б. Хмельницький уже на початку революції боровся за незалежність України. Такий висновок дослідник робить на підставі розмов у польському суспільстві про окрему республіку, що створив Б. Хмельницький, і на підставі листа із краківського архіву, де полонений козак говорив полякам, що «держави від вас, ляхів, до нас, козаків, перейшла». Однак в тому ж листі козак ставить владу гетьмана нижче влади королівської. Ю. Мицик, захищаючи власну точку зору, характеризує гетьмана як державотворця, що намагався обманути інших учасників революції, оскільки в них жила віра в доброго монарха. Але така позиція науковця не витримує

критики, оскільки на сьогодні немає жодних інших доказів, що свідчили б про устремління козацької еліти утворити власну незалежну державу у 1648 р. В даному випадку на підставі листа, до якого апелює Ю. Мицик, можна вести розмову лише про ідею створення автономії України [161; 297].

В. Брехуненко, дослідивши архівні матеріали козащини, дійшов до висновку, що козацька верхівка була обманута російським царем. Науковець вважає, що російський уряд навмисно надав їй еліті станові привілеї подібно до російського дворянства, розвинувши у них бажання боротися за владу і станові права [30]. На підставі робіт Н. Савчук та інших дослідників періоду правління Ю. Хмельницького і його наступників, можна дійсно спостерігати, що царський уряд змушував політичну козацьку верхівку підписувати ряд угод, спрямованих на її поступову трансформацію у російське дворянство. В самій Україні, наголошує Н. Савчук, відсутність сильного лідера призвела до того, що влада перейшла до рук олігархів, які ставили власні інтереси вище державних. Її одностороннім можна вважати М. Андрусяка, який на прикладі боротьби між гетьманом П. Дорошенком та його ворогом П. Суховієм розкриває картину внутрішньополітичної боротьби еліти за панування в Україні, що велася ще з більшим завзяттям, ніж із зовнішнім ворогом [257; 298]. З самого початку революції еліта почала змагатися в гонитві за посадами, але, ще недостатньо утвердивши свою владу, була змушена рахуватися з революційними масами, що не бажали повернення колишніх порядків. Таким чином, домінуючим фактором, що призвів до занепаду козацької еліти, була її внутрішньополітична боротьба, на яку вказували ще у своїх працях М. Грушевський і І. Крип'якевич, не відкидаючи при цьому і зовнішньополітичний чинник, що також посприяв занепаду еліти. Однак погляди В. Брехуненка також мають право на існування, адже варто зауважити, що найактивніша складова частина козацької верхівки під процесами денаціоналізації вийшла зі складу політичної еліти Речі Посполитої, де офіційно пануючою була система васалітету, а в реальному житті влада короля була суто формальною. За таких обставин логічним видається припущення дослідників, що козацька еліта, йдучи в «підданство» до

московського царя не розуміла саму його сутність, що полягала у прагненні до тотального підкорення. Тому, щоб вирішити дане питання, О. Струкевич намагався у своїх дослідженнях з'ясувати сам термін «підданство» і його специфіку [52; 280; 298]. Частково теорію В. Брехуненка підтримують і інші історики. Так, наприклад, В. Смолій та В. Степанков досліджують у своїх працях послідовну політику Москви і Варшави, спрямовану на ліквідацію Гетьманщини, але не надають цьому чиннику домінуючого значення, покладаючи головну відповідальність за втрату статусу національної еліти в Україні на саму козацьку верхівку. Разом з цим вони підтримують думку Я. Дашкевича, що через складність геополітичного становища молода держава Україна не могла здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду. За словами істориків, це змушувало Б. Хмельницького і його наступників з-поміж ворогів вишукувати найоптимальнішого союзника відповідно до міжнародної політичної ситуації на теренах Центрально-Східної Європи [59; 60; 269; 271]. Таким чином, науково обгрунтованішою виглядає точка зору В. Смолія і В. Степанкова. Версія ж В. Брехуненка є допоміжним фактором у занепаді політичної еліти Гетьманщини.

Вивченням старшинського оточення гетьманів займалися В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, В. Панашенко. Проте ряд цих праць мають серйозні недоліки. Наприклад, досліджуючи політику гетьманського уряду, науковці лише побіжно торкалися козацької верхівки, а то й просто ігнорували вивчення даного питання, зосереджуючись переважно над з'ясуванням її окремих проблем, уникаючи, таким чином, комплексного дослідження політичної еволюції еліти [161; 269; 271; 272]. У цьому контексті заслуговує увагу вже згадана робота О. Гуржія, який охарактеризував ставлення гетьмана І. Скоропадського до козацької старшини [53]. Вплив політичної еліти на політику гетьманів частково висвітлює у своїй монографії В. Панашенко. Науковець дослідила процеси зародження еліти, їх економічного становлення та трансформації в російське дворянство. Однак дослідниця зосередилась головним чином на економічному збагаченню еліти, проігнорувавши інші

соціально-політичні аспекти її існування [202; 203; 204; 205; 206]. Дослідженню козацької еліти присвятили низку праць О. Алфьоров, О. Дан, І. Кондратьєв, В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея, І. Іржицький, О. Однороженко, І. Ситий, але всі вони спрямовані в джерелознавче та генеалогічне русло дослідження родового походження еліти [1; 57; 99; 110; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 186; 268]. Найбільш вдалими у дослідженні даного питання є, праці В. Степанкова і В. Смоля, але, на жаль, жодна з їх монографій не стала окремим дослідженням елітного стану в Гетьманщині. Науковці обмежились дослідженням козацької старшини крізь призму політики гетьманського уряду переважно часів Б. Хмельницького [Див.: 269-272].

Дослідженням військово-політичного устрою правлячих верхів Гетьманщини займалися О. Андрієвський, О. Апанович, Я. Дашкевич, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, О. Лазаревський, О. Репан та інші [59; 60; 125; 126; 247; 298].

Вивчаючи військово-політичний устрій і функції козацької еліти, варто зазначити, що предметом наукового аналізу вчених ставали її складові частини. Наприклад, дослідженням полкової старшини присвячені праці В. Панащенко. Фахівцем в питаннях сотенної старшини є О. Лазаревський. Обов'язки бунчукового товариства аналізуються в роботах Т. Батюк і Л. Окиншевича. Досліджуючи військову еліту, науковці стверджують, що вона нічим не поступалася у військовому мистецтві перед іншими країнами Європи, а, навпаки, була навіть кращою. На доказ своєї думки Т. Батюк на підставі архівних матеріалів зарубіжних держав доводить, що козаки завоювали високий авторитет у володарів іноземних держав, приймаючи участь у їх військових кампаніях [205; 281; 298]. Питаннями вивчення організації урядової служби переймалася О. Апанович, дослідивши політичну структуру, соціальний статус, потенційні можливості кар'єрного зросту, наявність освітнього рівня і різниці майнового цензу різних службовців в залежності від посад [6; 7]. В політологічній і юридичній науці вивченням Гетьманщини займаються Г. Горяга, В. Єрмолаєв, А. Козаченко, В. Опанасюк, Ю. Пазиніч, С. Полтавець та

ін. Дослідники аналізують трансформацію політичної системи України в епоху Гетьманщини і вищі представницькі органи влади в Україні. Науковці дослідили механізми функціонування і трансформування політичного устрою Гетьманщини, розкривши у своїх працях внутрішньополітичні і геополітичні чинники, що призвели до занепаду козацької держави [49; 50; 83; 84; 188; 189; 196; 197; 233].

Таким чином, розглядаючи кожну з цих праць, зауважимо, що, незважаючи на їх значний вклад у вивчення військової еліти Гетьманщини, вони деякою мірою фрагментарні. Також слід зазначити, що «білими плямами» залишилось вивчення старшини, що займалася правовими питаннями, зокрема писарів полкового суду, полкових суддів і Генерального військового суду.

Цілком слушними видаються зауваження В. Смолія і В. Степанкова, що з усіх питань, які стосуються козацької еліти, найменш дослідженими є питання її етнічності, національної свідомості, політичної культури і соціокультурних орієнтацій. В цьому напрямку дослідження заслуговують на увагу праці Н. Яковенко. Вона аналізує різні аспекти діяльності еліти, досліджуючи внутрішній світ ранньомодерного шляхтича, його ідеї, уявлення та стереотипи, показуючи, чим жила шляхетна людина в той час, як сприймала навколишній світ [335]. Дослідником стереотипів та морально-етичних норм козацтва можна назвати В. Щербака [326]. Незважаючи на велику цінність цих робіт, обидві праці мають обмежено-хронологічний характер, охоплюючи кін. XIV – сер. XVII ст. Науковці не досліджували, як змінювалися морально-політичні цінності козацької верхівки і шляхти в ході революційної боротьби. Проблемами трансформації політичних поглядів козацької старшини переймається О. Пономаренко і Ю. Степанчук [124; 234; 276; 277]. Інші дослідники – П. Сас і О. Струкевич, активно вивчаючи політичну культуру козацької еліти, її менталітет, політико-культурні орієнтації, відзначають низький рівень її національної свідомості та політичної культури, з чим, безумовно, можна погодитись [262; 280; 281]. Аналогічної точки зору придержуються інші науковці, зокрема, В. Артамонов, В. Газін, В. Горобець,

В. Заруба, Г. Санін, Т. Чухліб, які зосередилися на вивченні дипломатичної діяльності еліти, показавши методи вирішення «українського питання» провідними європейськими державами. Науковці простежили послідовні трансформаційні процеси козацької верхівки, спочатку в польське шляхетство, а потім в російське дворянство [10; 41; 42; 47; 48; 92; 259; 317; 318]. Н. Яковенко і Т. Яковлева присвятили свої наукові дослідження козацькій старшині Гетьманщини, розкривши її неконсолідованість, клановість і внутрішньополітичну ворожнечу, а також цинічне відношення до власного народу та держави [335; 336; 337]. У питаннях зовнішньополітичної орієнтації дослідниками встановлено три політичних угруповання – самостійницьке, промосковське і пропольське. Старшини з протатарською чи протурецькою орієнтацією на даний момент, за словами В. Кривошеї і Ю. Степанчука, дослідникам виявити не вдалось [124]. Отже, можна, припустити, що їх фактор в українській політиці був ситуативний, і старшина не була зацікавлена ставати васалами володаря Оттоманської Порти чи Кримського ханства, а просто використовувала їх у своїх політичних цілях. Однак слід зауважити, що дослідниця зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького Л. Прицак в оцінці міжнародних угод гетьмана вказує на доволі тривалі і складні переговори козацької старшини про можливий союз з кримським ханством, яке було васалом Туреччини, і навіть про можливість переходу під прямий протекторат Оттоманської Порти [241; 242]. Додатковим доказом цьому є дослідження Б. Крупницького, на підставі якого можна зробити висновок, що, незважаючи на відмінність у релігії, культурні впливи Заходу були для еліти духовно ближчими, ніж сходу, тож і за своїм менталітетом вона відчувала більшу спорідненість із Заходом, ніж з російським дворянством, всупереч теорії радянської історіографії, що стверджувала протилежне [126]. Однак варто зауважити, що на підставі численних досліджень Л. Прицак доходить до висновку, що політична дійсність сприймалася тогочасною елітою крізь призму трьох менталітетів. Перший менталітет «визнання легітимності польського короля Я. Казимира володіти Україною», другий менталітет – це концепція

«предмур'я християнського», третій тип менталітету – це «православний інтернаціоналізм» [242, с. 295-297]. Отже, дослідниця не знаходить достатню базу доказів, щоб виокремити сталу політичну групу козацької старшини з проісламською орієнтацією.

На сьогодні недоліком можна вважати те, що праці сучасних дослідників висвітлюють переважно стосунки політичної еліти Гетьманщини і російського дворянства, ігноруючи дипломатичні зносини козацької верхівки з іншими державами. Тому вивчення протатарської і протурецької орієнтації в середовищі козацької верхівки залишається доволі актуальним і потребує досліджень не лише українських і російських архівів, а також історичних архівів іноземних держав, що допоможе комплексно підійти до вирішення даного питання, остаточно з'ясувавши місце ісламських держав у союзницьких планах козацької старшини. Дипломатичній діяльності козацької еліти присвятив своє дослідження В. Голобуцький, але його праця має хронологічно обмежений характер і на сьогодні є деякою мірою застарілою [298].

На підставі генеалогічного дослідження козацької старшини В. Кривошея і І. Кривошея підтримують точку зору попередніх дослідників І. Крип'якевича та В. Модзилевського щодо позитивної та негативної ролі інших етносів, які приймали участь в національно-визвольній боротьбі українського народу. Науковці визнають, що на початку революції інші етноси, будучи складовою частиною козацької еліти, активно сприяли покозаченню інших регіонів України, але, за думкою вчених, саме вони в першу чергу без жодних зволікань перейшли під зверхність Російської імперії, пройшовши складний шлях політичної еволюції від автономії до незалежності і знову повернувшись до автономії [120]. Однак дана версія науковців про першочергову зраду саме не етнічних українців заслуговує на критичне ставлення до себе. Самі науковці визнають, що дане питання недостатньо досліджене і частка інших етносів в державотворчих процесах Гетьманщини остаточно нез'ясована. Таким чином, стверджувати, що саме ці іноетнічні родини найбільш активно сприяли руйнівним процесам козацької держави, доволі складно. Натомість всі

дослідники, не відкидаючи український етнічний фактор як головний елітоутворюючий елемент козацької верхівки, стверджують, що головним завжди залишався релігійний чинник у приналежності до козацького стану в цілому, а не лише до її правлячого прошарку. В козацтво входили представники різних народів, і жодних етнічних бар'єрів, за висновками науковців, не існувало, але сповідування православної віри було обов'язковим. За таких обставин через низьку національну свідомість цілком логічними виглядають припущення науковців, наприклад, В. Смоля, В. Степанкова та ін., що релігія виступала головним чинником ідентифікації людини в українській революції XVII ст. [271].

За підрахунками М. Фицик, структура праць про козацьку старшину на сьогодні виглядає таким чином: 50 % присвячено персональному складу, біографіям та генеалогії, 28 % – державотворчій діяльності, 8,3 – формуванню старшини, 6 % – духовній сфері старшини, 3 – дипломатичній діяльності, 2,5 – військовій діяльності, 2,2 – політичній культурі і національній свідомості [124].

Однак, незважаючи на значний обсяг досліджень, проведених науковцями, слід зазначити, що дослідження козацької еліти носять фрагментарний характер. Причиною цьому є в першу чергу брак джерельної бази, по-друге, науковці неспроможні перейти до комплексного вивчення політичної еліти, не вивчивши детально структуру політичної еліти Гетьманщини, по-третє, доволі складно одним науковим дослідженням охопити всі аспекти суспільно-політичної діяльності еліти.

Таким чином, на сьогодні не існує жодного комплексного дослідження, що відображало б цілісну картину політичної еволюції козацької еліти в усіх сферах суспільно-політичного життя. Науковці головну увагу приділяють дослідженню політиці гетьманів, у вивченні ж козацької верхівки предметом дослідження стають лише окремі ієрархічні групи правлячих верхів козацької старшини.

Отже, малодослідженими залишаються питання національної ідентичності, політичної культури, зовнішньополітичної діяльності і політичної

орієнтації козацької верхівки; порядок надання і розмір рангових та спадкових маєтностей, кількість посполитих, а також вільного люду потребують окремого вивчення і комплексного аналізу. У військовій сфері найменш дослідженою є сотенна старшина. Доволі актуальним на сьогодні є вивчення неурядової старшини Гетьманщини. Не остаточно з'ясованим залишається питання військових і правових функцій козацької верхівки.

Таким чином, на сьогодні існує нагальна потреба в порівняльній характеристиці еліти Гетьманщини і сучасності з метою виявлення загальних проблем вітчизняної еліти на зламних етапах історичного розвитку держави. Саме вивчення на основі порівняльного аналізу процесів формування еліти, їх політичних програм, встановлення специфіки політичної боротьби, виявлення причин політичного і територіального розколу еліти і народу, з'ясування ментальних та соціокультурних орієнтацій правлячих верхів дасть змогу комплексно дослідити та вирішити головні проблеми сучасної еліти, а відсутність будь-яких заборон у вивченні еліти, добре розвинена методологічна база дослідження створюють сприятливі умови для вирішення проблемних питань.

1.2. Теоретико-методологічні підходи до типологізації і класифікації політичних еліт.

Кожна історична епоха висувала своїх лідерів з притаманною їй специфікою поведінки, соціального статусу, політичних ідей і моральних цінностей. Саме тому науковці в поняття «еліта» в цілому, в «політичну еліту» зокрема вкладають неоднаковий зміст.

В контексті зазначених в даному дослідженні завдань розгляд і аналіз основних типологій і найбільш поширених у науковій літературі класифікацій політичних еліт є не тільки доцільним, а і необхідним.

Суспільство – це складно-диференційована соціальна структура, де панівні позиції належать політичній еліті. Сама ж еліта, будучи невід’ємною складовою будь-якого суспільства, на зразок інших соціальних страт також вирізняється своєю неоднорідністю і складністю формування. Тому вивчення еліти потребує комплексного дослідження з метою з’ясування всіх аспектів її еволюції та функціонування в соціумі.

Так, В. Шаран поділяє еліти на традиційні і сучасні [321]. На думку дисертанта, подібний поділ має право на існування, але його недоліком є те, що він доволі примітивний і відображає суто загальну картину типології еліти. Більш детальним і науково обґрунтованим виглядає поділ еліт в працях К. Мангейма, який відрізняє еліту крові, еліту багатства і інтелектуальну еліту. При чому, на кожній стадії історичного розвитку існували різні типи політичної еліти [155]. В традиційному суспільстві пануючою була аристократична еліта. В такому суспільстві люди, народжені в знатних сім’ях, автоматично по праву крові зараховувались до еліти. З самого дитинства їх цілеспрямовано готували до політичної кар’єри. Служіння монарху і державі було святим обов’язком та великою честю для аристократа, а також фактично головною сферою його діяльності. Під впливом революційних змін в епоху становлення капіталізму аристократична еліта поступово занепадає, на зміну їй приходить буржуазія. Саме концентрація фінансових і матеріальних ресурсів починає визначати місце людини в структурній ієрархії еліти, а багатство і успіх стає головною путівкою в еліту. Поповнення еліт відбувається динамічно з багатьох елементів суспільства, здатних швидко адаптуватись до суспільних змін. Успадковуючи багатство, людина отримувала величезні політичні дивіденди, що відкривали перед нею широкі можливості політичної самореалізації.

В епоху інформаційного суспільства з’являється так звана еліта знань (меритократія). Така еліта на відміну від попередніх еліт вирізняється повноцінністю, динамічністю. Постійно оновлюючись, вона створює надійний механізм для власного самозбереження і відтворення, забезпечуючи стабільний розвиток суспільства. В таку еліту потрапляють люди з високим

інтелектуальним потенціалом, які володіють необхідним для цього обсягом знань в різних сферах діяльності.

Досліджуючи політичну верхівку в СРСР, науковці виділяють такий її різновид, як бюрократична еліта (номенклатура). Дослідники радянської еліти поділяли її на дві головні групи: політико-управлінську еліту та виробничо-господарську, з присутніми кожній із них специфічними особливостями [8; 9; 40; 69]. До кожного з претендентів потрапити в таку еліту ставилася вимога бути фанатично відданим партії і беззаперечно виконувати її вказівки. Щодо ділових якостей людини, то вони особливої ролі не відігравали.

Існує чимало точок зору і відносно структури політичної еліти. Дослідники в рамках політичної еліти виділяють національну еліту, правлячу еліту і еліту впливу.

Так, національна еліта – це еліта і духовно-інтелектуальна, і господарська, і політична. За своєю структурою національна еліта неоднорідна, але за ціллю своєї діяльності вона є однорідною, бо свідомо чи навіть не усвідомлено працює на утвердження і розвиток національної держави, формування політичної нації як спільноти усіх громадян, що проживають у даній державі [231, Кн. 2. с. 342].

Еліта влади або правляча еліта – це група людей, що безпосередньо приймає політичні рішення, саме від цієї еліти залежить, чи буде остаточно прийняте те чи інше політичне рішення. Владна еліта має в своєму розпорядженні всі необхідні матеріальні, фінансові і силові ресурси для впровадження в життя владних рішень. Таким чином, адміністративний апарат і інститути примусу слід відносити до правлячої еліти, а науковців, що займаються виробленням політичних курсів і політичним прогнозом, вираховуючи різні варіанти розвитку подій від прийнятого політичного рішення, відносимо до еліти впливу. Отже, до еліти впливу можна віднести:

- 1) покровителів з бізнесових кіл;
- 2) фінансові фонди і кампанії;
- 3) «інтелектуальний трест» всередині організованої влади;

4) економістів і політологів – спеціалістів в галузі зовнішньої і внутрішньої політики.

5) дослідників (вони ж – «інженери» громадської думки);

6) впливових оглядачів і редакторів засобів масової інформації;

7) прихильників і популяризаторів політичного курсу даної правлячої або опозиційної еліти з середовища творчої інтелігенції (письменники, кінометці та інші) [231, Кн. 2 с. 349].

В розвиненому суспільстві еліта впливу є частиною «істеблішменту», або її ще називають піделітою. Це політично активна верства суспільства, її представники найближче стоять до політичної еліти і потенційно готові самі перейти в правлячу еліту. В демократичному суспільстві в еліті впливу та в опозиційній еліті перебуває своєрідний резерв політичної еліти. Саме із цих двох основних субеліт на сьогодні формується правляча еліта, і в будь-який час вона готова прийняти в свої лави політика, що вийшов з правлячої еліти. В тоталітарному суспільстві еліта впливу знаходиться під жорстким контролем правлячої верхівки. Відсутність еліти впливу і опозиції за будь-якого політичного режиму вказує на суспільно-політичну кризу в суспільстві [267].

Характеризуючи структуру політичної еліти, з'ясуємо, в чому полягає спільність та відмінність між такими поняттями як «опозиція» та «контреліта». В їх суспільно-політичній діяльності, безумовно, спільним є те, що і опозиція, і контреліта ведуть боротьбу за владу. Однак, існує і принципова відмінність у цих двох політичних категоріях. Опозиція – це група людей, що виношують власні погляди на методи управління внутрішнього та зовнішньополітичного курсу, її діяльність і методи боротьби є легітимними, вони прагнуть отримати владу, не змінюючи політичний режим. Контреліта – це люди, що прагнуть повалити існуючий режим, прийти до влади і втілити в життя зовсім інші ідеологічні цінності. Правляча еліта в демократичному суспільстві доволі часто йде на співпрацю з опозицією заради прийняття важливих політичних рішень на законодавчому рівні. Тому в окремих випадках представники опозиції можуть залучатися в різні наглядові комітети з метою контролю над владою; її

діяльність є цілком легітимною і це складає основу демократичного суспільства. Таким чином, опозиційна субеліта може виступати елітою впливу. В той час, коли контреліта, як правило, не представлена у владних структурах, оскільки це надзвичайно жорстка, безкомпромісна і непоступлива політична група. Досить часто її діяльність визнається протиправною та забороняється офіційною владою тому, що в політичній програмі контреліти головною ціллю проголошується повалення діючого політичного режиму, а також політичної еліти, що цей режим підтримує.

У свій час В. Парето зараховував до політичної верхівки різні субелітні групи вищих страт суспільства, але поряд з ними виокремлював частину еліти, яка безпосередньо приймає політичні рішення. Цю точку зору поділяють й інші науковці, наприклад, Р. Даль, К. Мангейм і Р. Міллс, вказуючи на те, що в даний час не існує єдиної уніфікованої еліти [54; 55; 56; 155; 164; 208].

Таким чином, політична еліта складається з різноманітних елітних груп, всі вони виокремлені дослідниками за різними ознаками і називаються субелітами та можуть перетинатися, а також накладатися одна на одну. І у цьому сенсі політик може належати до декількох субелітних груп одночасно. Наприклад, колишній генерал може очолити адміністрацію президента і належати до військової і адміністративної правлячої еліти. Тому, коли ведеться мову про політичну еліту в широкому розумінні, автоматично до еліти зараховуються правляча еліта, опозиція, еліта впливу тощо. Щодо контреліти, то більшість дослідників (хоча це питання є певною мірою спірним) вважають, що вона не може бути зарахована до політичної еліти, оскільки це та політично активна група, що має власну структуру, сповідує інші політико-ідеологічні і морально-етичні цінності і з якої в майбутньому може бути сформовано нова політична еліта. Наприклад, в СРСР дисиденти були яскравим прикладом контреліти.

Розвиваючи теоретичні положення політичної еліти, Д. Рісмен вводить у науковий обіг поняття вето-групи. Це ті групи, що мають відповідні функції ухвалювати і скасовувати важливі політичні рішення. Для означення найвищої правлячої верстви в політичній структурі дослідники останнім часом ввели

поняття топ-еліти. В працях науковців вона називалась по-різному. Наприклад, у Т. Заславської – верхня субелітна верства, М. Бьорд називає її верхівкова еліта, Т. Шевцова – супереліта, а М. Дюверже – внутрішнє коло [Див.: 252, с. 36]. Топ-еліта досить часто створює свій стиль життя з притаманною для неї субкультурою, чітко визначеним колом осіб для спілкування і бажанням відмежуватися від основної маси людей. До топ-еліти належать в переважній більшості політики, що обираються народом, але доволі часто сюди можуть входити також представники з еліти впливу, які не займають найвищих політичних посад в країні. Однак, будучи, наприклад, представниками крупного бізнесу і фінансуючи певні політичні сили чи окремого політичного лідера під час офіційних і неофіційних візитів, можуть, в разі необхідності, вимагати від нього прийняття потрібних їм законів, які сприятимуть захисту їх інтересів, постійно підтримуючи з ним ділові стосунки. Сьогодні в політичній науці розрізняють наступні субелітні групи: галузеві, функціональні, ієрархічні та рекрутаційні. Слушними виглядають погляди відомого науковця Г. Лассуела з приводу того, що між ними існує тісний взаємозв'язок [113; 137; 138; 182; 258]. Наприклад, в період становлення режиму основну роль відіграє ідеологічна субеліта, потім ключову роль починають відігравати силові структури, а вже за нормальних умов існування домінуючу роль в управлінні суспільством відіграє рекрутаційна еліта. Дж. Мейсел вивів свою відому формулу трьох: Свідомість – Згуртованість – Зговор, що найкраще характеризує політичну еліту в залежності від того, яка із трьох перерахованих рис є домінуючою в її політичній діяльності [157]. Наприклад, в демократичному суспільстві домінуючою формулою, безумовно, буде згуртованість, що породжує групову свідомість і необхідність в управлінні суспільством, в той час, коли зговор притаманний неформальним елітам.

Розглянемо детальніше неформальну структуру політичної еліти, до якої належать клани, кліки, стратегічні групи і групи тиску. Незважаючи на негативне ставлення до таких стосунків по всьому світі і спроби, насамперед, силових структур ліквідувати подібні явища, в суспільстві, за слухним

зауваженням дослідників неформальних еліт, наприклад, Е. Гідденса, вони досить успішно продовжують функціонувати в багатьох країнах світу, маючи практично скрізь своїх довірених осіб, які виконують вказівки лідерів подібних елітних груп [43]. Найгіршою для держави вважається неформальна елітна група, яка на мові криміналістів називається «мафія». Коли відбувається зближення представників владних субеліт з представниками мафіозних структур, під прямою загрозою опиняються демократичні цінності суспільства. Слід зазначити, що подібні угруповання вирізняються власними правилами, своєрідним неписаним «кодексом злочинця». На прикладі розвиненої країни Італії, що веде з мафією безпощадну боротьбу, ми можемо спостерігати, наскільки небезпечним елементом для суспільства є існування подібних кримінальних угруповань, оскільки вони прагнуть через власних посередників контролювати усі гілки влади. Досить поширеною в суспільстві є практика патроно-клієнтельських стосунків, що передбачають покровительство впливового посадовця над розв'язанням власних проблем людей, які від нього залежать, наприклад: складають його найближче оточення, виконують його вказівки приватного характеру, отримуючи взамін певні дивіденди (підвищення по службі чи матеріальні винагороди – премія, квартира тощо.). В таких неформальних стосунках «клієнт» є фактично цілком залежним від свого «патрона». Подібна практика «патронажної опіки» була широко розповсюджена в СРСР. Досить часто неформальні еліти формуються за принципом земляцтва, тобто, коли люди надають одне одному підтримку через те, що є вихідцями, наприклад, з одного міста чи однієї області, незалежно при цьому від політичних переконань, соціального статусу і освіти. Слід також зазначити, що дана проблема, особливо на предмет виявлення мафії у владних структурах різних держав, є малодослідженою через побоювання дослідників за власне життя, оскільки дана тема є занадто «делікатна». Однак, не слід вважати, що всі неформальні елітні групи є злочинними. Так, стратегічні групи, куди входять переважно професійні політики, а основою для входження є не просто особисті зв'язки, а інтелектуальний потенціал, наприклад, передових економістів,

політологів, юристів, які самі безпосередньо можуть і не приймати політичні рішення, але до їх ідей прислуховуються політики та втілюють ці ідеї в життя [231, Кн. 1. с. 180-182, 188-191].

В цивілізованих державах, наприклад, США, Великобританії існують спеціальні фірми, діяльність яких є цілком легальною. Їх представники за матеріальну винагороду виступають посередниками між певною субелітною групою, наприклад, фінансистів, які за своїм політичним статусом належать до еліти впливу і бажають вплинути на політиків з метою проведення правлячою елітою того економічного курсу, що є для них найбільш оптимальним варіантом захисту бізнес-інтересів. Цей інститут лобістів, що бере на себе зобов'язання захистити інтереси певних груп, використовує у своїй діяльності різні методи, починаючи від переконання і закінчуючи банальним підкупом, а інколи навіть шантажем, тому не в усіх країнах діяльність подібних груп є законною. Саме це змушує частину науковців зараховувати подібних агентів політичного впливу до неформальної субеліти [228, с. 637].

На сьогодні, аналізуючи моделі демократичного режиму в європейських країнах, дисертант доходить до висновку, що можна характеризувати політичну еліту і за моделлю демократичного правління. Наприклад, в Швейцарії, Бельгії, Нідерландів, де панує консенсусна модель демократії, політичне життя організоване таким чином, що поділ влади відбувається між якомога більшою кількістю політичних угруповань з метою забезпечення інтересів етнічних і конфесійних меншин, з наданням їм права відстоювати власні інтереси і забезпеченням стабільного співіснування сегментованого суспільства у спільній державі. Опозиція при консенсусній демократії представлена у владних кабінетах і несе відповідальність за підготовку, прийняття та реалізацію владних рішень, тому не може вважатися опозицією, принаймні у класичному варіанті даного терміну. Це більше скидається на коаліційну угоду з узгодженням позиції правлячої еліти, що займає ключові посади в державі, наприклад, очолює кабінет міністрів і більшість міністерств департаментів та відомств, а також має більшість мандатів у законодавчому органі і головує в

більшості депутатських комітетів. Протилежністю консенсусній моделі демократії є Вестмінстерська модель, яка є пануючою, наприклад, у Великобританії, де в структурній ієрархії політичної еліти досить чітко визначено місце опозиції і влади, а всі політичні рішення приймаються більшістю голосів провладної частини еліти, що має більшість у парламенті та формує уряд [141; 142; 235; 286; 320; 322].

Науковці поділяють політичні еліти на два типи: відкриті і закриті. До закритих відносять аристократичну і номенклатурну еліту СРСР. Особливість закритих еліт полягає в тому, що такі еліти, наприклад, аристократична, вирізняється ортодоксальністю, вона неохоче приймає у свої ряди представників не аристократичної крові. Такі люди в аристократичному середовищі є винятком, і тому досить часто потрапляють в елітне середовище аристократичної верхівки лише завдяки своїм винятковим здібностям. Номенклатурна еліта СРСР, подібно до аристократичної еліти, також з великою обережністю ставилась до поповнення елітного середовища простими людьми, уважно приглядаючись до потенційного претендента на ту чи іншу посаду. На відміну від аристократичної і радянської верхівки, еліта капіталістичного та інформаційного суспільства демонструє відкритість, а також легкість в поповненні власного елітного середовища для широких мас в умовах здорової конкуренції, що знаходить своє відображення в відкритій політичній боротьбі між претендентами на політичну посаду.

З огляду на різні механізми поповнення елітного середовища різними типами еліт, науковці виробили дві протилежні системи рекрутування політиків. Для еліт закритого типу присутня система гільдій, їй притаманна велика кількість фільтрів, наявність обмеженого електорату, прихована конкуренція в боротьбі за посаду. В елітному середовищі закритого типу на перше місце ставляться не ділові якості людини, а відданість партії, ідеї. Протилежною системі гільдій є антрепренерська система. В системі відкритого типу еліти присутня відкрита політична боротьба, широкий електорат, відсутність численних фільтрів, першочерговими проголошуються ділові якості людини.

Обидві системи мають переваги і недоліки. Система гільдій породжує низьку конфліктність в середині правлячої еліти, беззаперечне виконання вказівок «зверху». Політична еліта, сформована за закритою системою, досить часто відображає суть мілітаризованого суспільства з командно-адміністративними методами управління, яким був СРСР. За великих потрясінь, наприклад, війни чи в післявоєнний або довоєнний стан така еліта здатна швидко мобілізувати необхідні ресурси на подолання надзвичайної ситуації, але втрата людських і матеріальних ресурсів в такій діяльності, як правило, невиправдано висока. В нормальних умовах гільдійна система рекрутування політичних лідерів не здатна нормально функціонувати. Така еліта поступово перетворюється в замкнуту забюрократизовану касту, що не здатна ефективно приймати політичні рішення, ігнорує інтереси народу, досить швидко втрачає авторитет і без механізмів оновлення не здатна вчасно реагувати на виклики суспільства, деградує, втрачаючи контроль над суспільно-політичними процесами в державі, поступово втрачаючи владу. На противагу системі гільдій, антрепренерська система доводить свою ефективність за рахунок механізмів самовідтворення, що забезпечує стабільність системи і держави та гарантує законні методи переходу влади від еліти до опозиції, даючи можливість опозиції прийти до влади, а правлячу еліту змушує постійно оновлювати склад власних кадрів, тим самим адекватно реагуючи на запити громадянського суспільства, що в умовах антрепренерської системи є достатньо ефективним, щоб впливати на прийняття владою політичних рішень, в той час, коли в політичній системі гільдій громадянське суспільство як політичний інститут, відсутній [128]. Р. Патнем, аналізуючи основні шляхи інкорпорації до вершин політичної кар'єри, вважає, що саме політичні партії є дуже впливовим каналом, рекрутування політиків у владу особливо в країнах, де панують парламентська система правління та державах Західної Європи, наприклад, у Німеччині та Італії. Не менш впливовим залишається і бюрократичний апарат, де також створюються належні умови для підкорення владного олімпу. У державах Латинської Америки велику роль відіграють релігійні організації і профспілки, саме з цього середовища в

більшості випадків формуються політичні лідери. У Франції та Великобританії основним каналом інкорпорації в еліту є освітні центри, відповідно Кембридж і Оксфорд, саме його випускники складають верхівку елітного суспільства цих двох держав. В питаннях розмежування політики і бізнесу, на прикладі США і Франції, помічаємо таку особливість: в обох державах влада і бізнес відокремлені. Однак, якщо в США при переході від політики до бізнесу по закінченню владних повноважень існує можливість знову через певний час, вигравши вибори, зайняти посаду політика, то у Франції перехід від бізнесу до політики практично нереальний [252, с. 40-42].

Політична еліта поділяється також за ідеологічним чинником. Дослідники розрізняють еліту: ліберальну, консервативну, соціалістичну і націоналістичну.

Консервативна еліта захищає соціальну нерівність, в той же час виступаючи за рівність всіх перед законом і захист найбідніших верств населення.

Ліберальна еліта головну свою мету вбачає в дотриманні первинних прав і свобод людини.

За думкою дослідників, які вважають за можливе виокремити як різновид соціальну еліту, головною вимогою до суспільства у такому разі зазначається соціальна рівність, відсутність приватної власності і т. д., що на практиці виявилось утопією.

Націоналістична еліта своє головне призначення вбачає в захисті національних цінностей власного народу. Варто зауважити, що пошук ідеології чи політичного режиму в класичному його вигляді на сьогодні можна вивчати лише в теоретичному варіанті, оскільки на практиці в класичному вигляді відстежити ідеологію будь-якої еліти доволі складно. Тому науковці при визначенні ідеологічного критерію за основу беруть морально-етичні цінності самої політичної еліти й її відношення до власного соціального статусу та народу, а також враховують особливості політичного і економічного курсу правлячої еліти. В одній ідеології можуть бути дві і більше доктринальних різновидностей в досягненні політичних цілей, що розвивалися і

вдосконалювалися змінювалися на протязі всього історичного розвитку суспільства [63; 78; 111; 148].

Таким чином, ідеологія правлячої верхівки залежить від історичної епохи, морально-етичних цінностей суспільства і політико-економічного укладу життя. В демократичних суспільствах, де панує ідеологічний плюралізм, типовою є ситуація, коли на владному олімпі є дві політичних сили. Наприклад, в Англії консерватори і лейбористи, сповідуючи у своїх політичних програмах різну ідеологію, відповідно консервативну і ліберальну, як правило, циклічно змінюють одне одного на політичному олімпі, забезпечуючи нормальне функціонування соціально-економічного життя суспільства.

Система рекрутування політичного лідерства залежить від політичного режиму. Політична наука виділяє декілька типів еліт за характером політичного режиму, поділяючи його на тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Тоталітарна – еліта монопольної авторитарної влади. Це унітарна еліта за якісним складом кадрів і ціннісними орієнтаціями, закрита за механізмами формування, монопольна за ідеологічними установами та конфронтаційна за стратегією й тактикою ідейно-політичної боротьби. Для її представників здебільшого характерні безвідповідальність і кар'єризм, видимість ідеологічної єдності й кругова порука, практично абсолютна ізоляваність від інших соціальних прошарків [129].

Авторитарний режим являє собою тип урядування, за якого володарі вимагають безперечної покори урядованих [245].

Авторитарна еліта характерна для держав пострадянського простору, насамперед – України, Росії і республіки Білорусь.

Однак, на сьогодні називати, наприклад, Україну державою класичного авторитарного режиму доволі складно. Політологи, з огляду на політичні процеси демократизації, що відбуваються в сучасній Україні, називають правлячу верхівку домінантною елітою, тобто елітою трансформаційного типу, що націлена на демократичний шлях розвитку. Така еліта демократичної орієнтації, плюралістична й мобільна за своїм кадровим складом, відкрита за

механізмами рекрутування у свої лави, домінантна за ідеологічними установами та консенсусна за формами й методами політичної діяльності. Така еліта найчастіше характерна для перехідного періоду становлення відкритого демократичного суспільства. Їй властиві перспективність і конструктивізм, ліберально-демократичні погляди, сміливість та самостійність. Вона легко вбирає у свої лави людей, які ініціативно діють і готові нести відповідальність за свої рішення та вчинки [129].

Демократичним політичним режимом прийнято означати таку форму організації суспільно-політичного життя, що заснована на принципах рівноправності його членів, періодичній виборності органів управління, децентралізації та розосередженні влади між громадянами з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів та прийняття рішень відповідно до волі більшості [245].

Доцільним уявляється розмежування легітимної і нелегітимної еліти. На перший погляд, це зробити доволі легко. На сьогодні, за законодавчим визначенням, легітимною вважається та еліта, що вибрана народом, принаймні більшістю його громадян, які мають право голосу і взяли участь у виборах. Однак, тут виникають серйозні проблеми, наприклад, правлячі еліти європейських держав – Германії, Італії, СРСР тоталітарного періоду формально вважалися легітимними. СРСР навіть періодично проводили вибори в законодавчі органи влади, керуючись Конституційними нормами. Роздумуючи над вирішенням даного питання, Л. Саністебан справедливо стверджує: «легітимною є така влада еліт, яку приймають маси, а не та, яку їм нав'язують» [132, с. 105]. Отже, легітимність можна набути і втратити. Наприклад, легітимний прихід Гітлера до влади в Германії із часу встановлення злочинного режиму слід вважати втратою легітимності нацистської партії через ряд злочинів проти власного народу і світової громадськості.

Дослідники пропонують поділяти еліти ще детальніше за типом політичної культури, що панує в суспільстві, на фрагментарні, нормативно-інтегровані та еліти інтегровані ідеологічно. Кожне із цих термінів вказує на специфічні

особливості політичної еліти в її політичній діяльності, взаєностосунках з соратниками та опонентами в прийнятті політичних рішень. Фрагментарні еліти – це слабо інтегровані групи, в яких відсутні спільна єдність в прийнятті рішень, а взаємна підозрілість та недовіра є нормою в її діяльності [132, с. 106]. Прикладом фрагментарної еліти є сучасна еліта України. Варто зазначити, що фрагментарність притаманна державам трансформаційного руху від тоталітаризму через авторитаризм до демократії. Однак, слід наголосити, що подібний варіант становлення демократичного режиму в державах пострадянського простору не можна розглядати як єдиний шлях утвердження демократії. Наприклад, країни Балтії, відколовшись від СРСР і провівши необхідні реформи, відразу стали на демократичний шлях розвитку суспільства. Теж саме можна сказати і про Польщу, що належала до держав соціалістичного табору і після розпаду СРСР практично відразу ж демократизувалася. В фрагментарних суспільствах трансформаційного періоду політична еліта, що представлена в законодавчому органі влади, досить часто є атомізованою з великою поляризацією політичних поглядів та відсутністю чітко виробленого стратегічного курсу політичної діяльності. Нормативно-інтегровані еліти вирізняються структурною згуртованістю та нормальним рівнем консенсусної співпраці. Партійна еліта не є монолітною, а поділяється на різні фракції, що легко йдуть на політичні компроміси, приймаючи спільні політичні рішення, і забезпечуючи, таким чином, стабільність політичної системи. Прикладом таких держав можуть бути: Бельгія, Австрія та інші держави Західної Європи. Ідеологічно інтегровані еліти характеризуються злиттям державного і партійного апарату, єдиною для всіх системою цінностей. Пануючою офіційно оголошується єдина партія, що прагне до всеохоплюючого контролю над суспільством. Під цією зовнішньою «ідилією» суспільного життя насправді приховується сутність тоталітарних і авторитарних режимів. Прикладом може бути колишній СРСР [40; 141; 142; 320].

Політична еліта поділяється за обсягом політичного простору. Першу сходинку, безумовно, посідає загальнонаціональна еліта, що обирається

народом і сфера впливу якої поширюється на всю державу. Загальнонаціональна еліта визначає основні пріоритети зовнішньої та внутрішньої політичної стратегії, послідовно втілюючи її в життя за допомогою регіональних еліт, які є впливовими в окремих регіонах країни, та місцевих еліт, які реалізують політичні накази «зверху». В стабільних країнах загальнонаціональна, регіональна і місцева еліта тісно співпрацюють між собою. Подібна співпраця дозволяє акумулювати політичну волю «знизу» і передавати її на верхи через місцеву і регіональну еліту, що створює сприятливі можливості для загальнонаціональної, а також регіональної і місцевої влади у вигляді постанов, наказів рішень та інших нормотворчих документів реалізовувати інтереси громадян. В ідеологічно-інтегрованих суспільствах регіональна та місцева влада не виступає повноцінною правлячою елітою. Наприклад, регіональна і місцева еліта в СРСР формувалася за вертикальним принципом згори до низу на всіх рівнях влади, голосування народу, під час формування місцевих органів влади, було суто формальним, оскільки вибори були безальтернативні. Позбавлена будь-якої можливості діяти самостійно, така еліта була просто передавачем вказівок з «центру» і слідувала за їх виконанням. Щодо демократичних держав, то в них регіональна і місцева еліта мають власну політичну позицію і користуються правовими механізмами врегулювання конфліктних ситуацій, висловлюючи, таким чином, протест стосовно наказів загальнонаціональної еліти, що не співпадають з інтересами окремої частини суспільства. Отже, в демократичних державах, поряд із вертикальною структурою чиновницького апарату, що призначається верхівкою на всіх рівнях політичного управління, паралельно в регіонах і на місцях, формується повноцінна місцева влада шляхом демократичного вибору самими громадянами із врахуванням їх проживання та адміністративно-територіального поділу держави [69; 235].

Кожна держава, незалежно від історичного періоду розвитку, наявності політичної культури і політичного режиму, утворює розгалужений бюрократичний апарат заради забезпечення стабільності країни. Відсутність

бюрократичного апарату призводить до паралічу в функціонуванні всіх гілок влади. Розробником теоретичних положень бюрократичної еліти по праву можна назвати М Вебера, який у своїх наукових роботах головною ціллю проголосив створення раціонального політично нейтрального бюрократа-функціонера. Однак М. Вебер не ідеалізував бюрократичний клас в суспільстві, а лише намагався створити механізми, що сприяли б створенню професійного і чесного чиновницького апарату. М. Вебер цілком справедливо вказував на те, що бюрократична еліта будь-якого рівня є найпрофесійнішою субелітою у сфері державного управління, яке вона очолює. В усі часи до цього прошарку населення ставились переважно негативно. В періоди революційних змін досить часто революціонери попросту виганяли і навіть фізично знищували бюрократичний апарат, вважаючи, що він веде лише паразитичний спосіб існування, не приносячи жодної користі суспільству, але, опинившись біля владного керма, досить швидко починали розуміти власну неспроможність до управління державою через відсутність професійних кадрів. Революціонери, будучи чудовими ораторами, досить часто були нікчемними управлінцями. Це змушувало їх або повертати на роботу дореволюційних чиновників, або ж поступово формувати власний апарат державного управління. В будь-якому випадку цей елітний прошарок довів свою практичну необхідність і ефективність для будь-якої держави. Науковці поділяють бюрократію на два основні типи – азіатського і європейського зразка. Ці моделі різняться в залежності від особливостей її еволюційного розвитку і методів функціонування. Бюрократія азіатського зразка характеризується консервативністю, монолітністю, замкнутістю. Досить часто чиновники, наприклад, азіатських країн власне оточення в органах державного управління формують по принципу родинних і непоточних зв'язків, фактично створюючи родові клани і часто навіть передаючи власну посаду у спадок. Такий бюрократичний клас, втративши політичну нейтральність та очолюючи виконавчу гілку влади, отримує всі можливості для жорстокого контролю над суспільно-політичними процесами, переслідуючи одну єдину мету –

збереження власного тотального панування, гальмуючи розвиток держави. Держава і суспільство не відокремлені в такій країні, а інститути громадянського контролю над державою відсутні. Класичним прикладом азійського варіанту бюрократії є Туркменістан, що офіційно вважається демократичною державою.

Протилежною азійській моделі бюрократії є бюрократія європейського зразка, де держава виступає як політичний інститут, що віддалений від простого населення, опосередковано виражає його волю і контролюється ним завдяки міцному інституту громадянського суспільства. Бюрократичний клас не обирається, а формується, в першу чергу, на основі професійної підготовленості, що виявляється у здатності претендента виконувати чітко визначені і покладені на нього в силу його службового становища обов'язки чиновника. В силу своєї професійної діяльності бюрократичному апарату стає доступною найважливіша інформація з усіх сфер суспільно-політичного життя. Зберігаючи формальний політичний нейтралітет, бюрократична субеліта здатна на практиці використовувати таку інформацію заради досягнення власних цілей, виходячи за рамки професійної компетенції [252, с. 49-51]. Яскравим прикладом може слугувати СРСР, де слова генсека КПРС Й. Сталіна «кадры решают все» ... [273] показово свідчать, наскільки небезпечним і водночас могутнім може бути бюрократичний апарат. В різних державах на законодавчому рівні створюються різноманітні механізми контролю і обмеження впливу бюрократичної машини з метою недопущення історичного досвіду радянського режиму, де безконтрольний вплив чиновницького апарату призвів до встановлення тоталітарного режиму при суто формальній демократії.

М. Вебер, намагаючись вирішити проблему узурпації влади бюрократичним класом, розробив теоретичні положення ідеального типу бюрократії. Основні постулати цієї теорії зводяться до жорсткої структурної ієрархії бюрократичного апарату, з чітко окресленим колом обов'язків для кожної її структурної ланки, що є невід'ємною складовою всього бюрократичного апарату, який задіяний в державному управлінні, а також

надання державою цілого пакету соціальних гарантій, з можливостями кар'єрного зростання, з метою створення належних умов праці для працівників державного апарату. Високий освітній рівень, професіоналізм, політична нейтральність на посаді, на думку М. Вебера, повинні стати головними вимогами до претендентів, що бажають вступити на державну службу. Незважаючи на те, що дана теорія була розроблена для індустріального суспільства, вона залишається актуальною і в інформаційному суспільстві. Кожна європейська держава, створивши бюрократичний апарат, намагається зробити все можливе, щоб він відповідав «ідеальному типу бюрократії», за М. Вебером [32].

З'ясувавши теоретико-методологічні підходи типологізації і класифікації політичних еліт, доцільно розглянути основні теоретичні положення елітаризму. Науковці виділяють теорії елітарності, демократичного плюралізму, а також елітарного плюралізму. Простежимо, в чому їх загальність та відмінність.

Досліджуючи політичну еліту, основоположник теорії елітаризму Р. Міхельс сформулював «залізний закон» олігархічних тенденцій, де обґрунтував неухильність до олігархізації всіх соціальних груп. Р. Міхельс також доводить у своїх роботах саму неможливість прямого панування мас через їх нездатність до самоуправління в силу власної некомпетентності в даній справі. На підставі дослідження політичних партій США Р. Міхельс доводить, що фактична влада в ній належить лише вузькому колу осіб. Близькими до поглядів Р. Міхельса були Ф. Хантер і Р. Міллс, які у власних дослідженнях еліти США стверджують, що верхівка захищає, насамперед, власні інтереси, вдало прикриваючись інтересами суспільства [140; 166; 164]. Слід зазначити, що прихильники елітарної концепції симпатизували еліті, але демократія в їх розумінні є, скоріш, ілюзією народоправління, створеною для мас з метою власного панування. Головними опонентами Р. Міхельса і його прихильників стали представники теорії елітного плюралізму. Зокрема Р. Даль, вивчивши праці Р. Міллса, звинуватив його в «логічній непереконливості». Дж. Мейсел назвав Р. Міллса «батьковбивцею старої теорії еліт», і цілком справедливо

зауважив, що, з подальшою диференціацією еліти і ускладненням суспільно-політичного життя, еліти розпадаються, і саме поняття еліта стає «саморуїнливим» [12, с. 162-163]. Визнаючи справедливості зауважень критиків елітизму представниками плюралістичної теорії еліт, слід відзначити і цілком справедливі критичні зауваження елітаристів стосовно елітних груп, де дійсно реальна влада досить часто знаходиться у вузького кола осіб. Однак, прихильниця теорії елітного плюралізму С. Келлер стверджує, що всі представники субелітних груп впливові лише у своїх сферах, наголошуючи на тому, що в ліберальних плюралістичних системах лідерство здійснюється високоспеціалізованими, функціонально-незалежними елітами [103]. Р. Даль, підтримуючи думку С. Келлер, додає, що у правлячій еліті досить часто люди незгодні між собою і знаходяться в постійній конкуренції між собою. Він наголошує, що влада різних груп людей є спеціалізованою, а перехід з нееліти в еліту є доволі легким [12, с. 165-166; 56]. Все це, на думку прихильників елітарного плюралізму, забезпечує повноцінне існування політичної еліти, не порушуючи демократичний устрій суспільства. На думку дисертанта, дана теорія є достатньо обґрунтованою і тому заслуговує на увагу науковців, але не позбавлена вона і суттєвих недоліків. Теорія плюралістичних еліт стверджує, що прилив нових членів в еліту відбувається спонтанно, межі між елітою і неелітою розмиті, тому теоретично в еліту може потрапити кожен громадянин, що має бажання і авторитет в суспільстві, але на практиці це не так. Наприклад, Конституція України гарантує право кожному дієздатному громадянину, що досяг 35-річного віку, балотуватися на посаду президента, але реальність така, що далеко не кожен, хто потенційно здатний виграти вибори, може, наприклад, внести необхідну для реєстрації в ЦВК матеріальну суму в розмірі 2,5 млн. гр., до того ж потрібні ще досить значні фінансові витрати на організацію передвиборчої агітації. За таких обставин політично активна особа, що володіє всіма необхідними діловими і професійними якостями політика, але не має необхідні для цього матеріальні кошти, в пошуках допомоги змушена вступити в певну субеліту за умов, що остання захоче її прийняти; до того ж слід

зауважити, що є слабкі і сильні субеліти, що не в змозі надати всю необхідну підтримку своєму претенденту на посаду президента, в той час, коли більш сильні субеліти можуть виставити власних кандидатів на ту саму посаду і перемогти за рахунок кращого фінансового забезпечення передвиборчої кампанії. Зазначимо, що такого розвитку подій не відкидають і самі прихильники елітарного плюралізму. Таким чином, метою дисертанта не є спростування даної теорії, а лише спробою вилучити раціональне зерно правди у концепціях прибічників елітарної і плюралістичної теорії. Показавши, наскільки насправді є складним шлях у політику, людина, крім авторитету в народі, повинна володіти ще і великим фінансовим капіталом. Так, наприклад, президент США Дж. Кеннеді, який із власних коштів профінансував свою передвиборчу кампанію, і тим самим забезпечив собі відносну незалежність від власної команди, але є і інший сценарій пошуку претендентом фінансової підтримки у певних крупних бізнес-структурах, коли людина автоматично стає певною мірою залежною від людей, що матеріально допомогли їй здобути владу, і тому за таку допомогу може брати на себе як формальні, так і неформальні зобов'язання, виконуючи їх волю. За таких обставин слушною є думка Й. Шумпетера про те, що демократія – це не правління народу, а уряд, який схвалюється народом [231, Кн. 2. с. 356].

Таким чином, всі три теорії елітаризму мають свої переваги і недоліки, але їх раціональне поєднання вказує на те, що на сьогодні у владному середовищі знаходяться люди, що мають або значні майнові статки, або зв'язки з необхідною фінансовою групою, що забезпечує таке фінансування, або і те, і інше. Однак, незважаючи на те, що неможливо на даний час вивести ідеальну концепцію елітаризму, яка б влаштовувала всіх, все таки існує тенденція до поступового компромісу між дослідниками в цьому питанні, і цілком логічним виглядає те, що вирішується вона переважно на користь прихильників плюралістичної теорії, найбільш реалістичної в умовах сучасності.

Підбиваючи підсумки, можна дійти до висновків, що еліта дійсно є невід'ємною складовою будь-якого суспільства. Вона складно диференційована,

як і саме суспільство. Отже, типологія політичної еліти здійснюється за різними критеріями і залежить, насамперед, від історичного розвитку суспільства. Слід зауважити, що лише врахувавши історичний розвиток суспільства, характер політичного режиму, ідеологію, принципи рекрутування політичних лідерів, можна дати комплексний аналіз його політичній еліті, оскільки всі ці чинники тісно між собою пов'язані і доповнюють одне одного.

Висновки до першого розділу.

В усі часи політичного розвитку цивілізацій ставлення до політичної еліти було неоднаковим через складну еволюцію суспільно-політичних процесів формування та функціонування політичних інститутів країни.

Традиційне суспільство стародавнього Китаю ототожнювало владу політичної еліти із владою добропорядного батька-наставника в сім'ї. В античному світі домінуючим політичним класом суспільства проголошувалися представники «аристократичної крові». Саме в античності зароджуються ідеї правової держави та «кругообігу еліт». В епоху класичного Середньовіччя владна еліта оголошувалась священною. Мислителі епохи просвітництва сформулювали теорію правової держави, чітко розмежували політичні інститути влади. В період цивілізаційної трансформації від середньовіччя до нового часу еліті приписувалась місіонерська роль в етнополітизаційних процесах народів, що вели боротьбу за незалежність. Згодом підтримку науковців отримала теорія раціоналізації політичного життя, що обмежувала участь мас в державному управлінні. Вчені концептуально оформили ідеї макіавеллістів, науково обґрунтувавши циркуляцію політичних еліт в суспільстві і обґрунтувавши нездатність мас обирати владу. Представники ціннісної теорії повели боротьбу за участь всіх громадян в управлінні політичними процесами в державі. Ціннісна теорія сприяла створенню концепції елітарної демократії, що дозволяла масам лише обирати еліту шляхом

відбору кращих її представників в політичні інститути влади. Прихильники ціннісної теорії розробили концепцію плюралізму еліт. Згідно цієї концепції, різні субелітні групи керують суспільством і, не маючи схильності до олігархізації та узурпації політичних інститутів влади, забезпечують повноцінний розвиток суспільства.

На відміну від послідовників концепції плюралістичної еліти розробники ліволіберальної теорії зараховують до еліти усіх, хто володіє високим індексом інтелектуального розвитку в будь-якій сфері діяльності, наголошуючи на її бажанні відмежуватися від суспільства та постійно панувати над ним.

Представники українського радикального націоналізму вважали, що еліта повинна складатися, насамперед, із найкращих представників народу та слугувати йому взірцевим прикладом в боротьбі за незалежність.

При спостереженні за політичними процесами розвитку політичної еліти сучасної України та періоду Гетьманщини предметом спільного вивчення для дослідників різних політичних епох стають політико-філософські аспекти її діяльності; проблеми суспільної трансформації; політична культура, менталітет, соціальні орієнтації, структура, особливості формування та функціонування політична боротьба, державний устрій. Вивчаються внутрішні міжелітні стосунки у козацькій та сучасній українській верхівці. Аналізуються причини трансформації козацької старшини в російське дворянство та причини політичної слабкості сьогоденної еліти України в міжнародних відносинах.

Цілісний аналіз української політичної еліти в періоди її суспільно-політичної трансформації сприятиме ґрунтовному дослідженню і з'ясуванню проблем козацької верхівки та вирішенню проблем сучасної еліти України.

За типологічними характеристиками еліта поділяється на традиційну, сучасну та меритократичну. На протязі всього історичного розвитку саме поняття політичної еліти трактувалося по-різному. В сучасному світі вчені аналізують структуру політичної верхівки, дають визначення терміну контреліта та опозиція, вивчають взаємозв'язки між головними субелітними, групами, аналізують неформальну структуру еліти, досліджують моделі

демократичного режиму. Активно вивчають системи політичного рекрутування у закриті і відкриті еліти. Аналізують канали інкорпорації у правлячу верхівку. Сучасна наука поділяє політичну еліту за ідеологічним чинником, за типом політичного режиму, політичної культури і бюрократичного управління.

Аналізуючи політичну еліту, науковці намагаються створити оптимальний механізм її демократичного функціонування в сучасному суспільстві XXI ст.

РОЗДІЛ 2

Державотворчі процеси на українських землях під час національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність

2.1. Особливості формування і функціонування політичної еліти Гетьманщини.

В XVII ст. політичні процеси в українських землях призвели до національно-визвольної революції українського народу. Очолила революцію козацька верхівка, що повинна була створити політично зрілий етнічний елемент, який перебрав би на себе функцію виразника національних інтересів українського народу. Головною причиною повстання цієї еліти став низький

політичний статус козацького стану в соціальній структурі Польського королівства і відцентрові тенденції в політичних інститутах центральної влади Речі Посполитої. Політична трансформація козацького стану із військової організації у військово-політичний інститут із послідовним виробленням стратегічних державотворчих орієнтирів, спрямованими на вирішення власних проблем, прискорили політичні процеси етнополітизації українського народу. Спроби польського уряду перевести служилу козацьку верству у стан посполитих перетворило її у підсумку революційної боротьби, спричиненої антикозацькою політикою, у нову еліту українського народу. Зрада українською шляхтою національних інтересів власного народу на користь Польщі, його національне, релігійне і соціальне гноблення широкого народного загалу підготувало в Україні широку соціальну базу невдоволених політикою варшавського двору і об'єднало народні низи з козацтвом в антипольській боротьбі під час революції XVII ст.

В революційну боротьбу вступили різні суспільні стани, з різними політичними, економічними і соціальними інтересами, але об'єднані спільною метою національно-релігійного визволення. Саме з політично активних індивідів цих станів і творилася українська еліта.

Оцінюючи елітотворчі процеси в Українській національній революції XVII ст., доцільно процитувати Б. Кухту і Н. Теплоухову: «Тисячолітній досвід переконливо свідчить, що серед людської спільноти завжди були індивіди більш сильні, мужні, розумні, спритні та обачливі, хитрі і скупі, навіть підступні, а той просто такі, кому пощастило в житті» [132, с.7]. Саме з таких політично активних індивідів і творилася нова українська еліта.

Політичні процеси революційної боротьби призвели до створення в українських землях державного політичного суб'єкта під назвою Гетьманщина. Територіально-політичний устрій держави не був сталим і залежав від перебігу революційних процесів. Діловодство в країні велося українською мовою. Бажаючи влитися в державотворчі процеси, в лавах козацтва зобов'язані були сповідувати православ'я.

Політичні процеси формування провідної суспільної верстви, державної території, адміністративно-територіального поділу країни, органів управління, жорстка мовна і релігійна політика в Гетьманщині підкреслювала національно-визвольний характер революційної боротьби українського народу.

Новоявлена еліта відразу ж почала активно розбудовувати політичні інститути Гетьманщини, руйнуючи дореволюційну систему управління Речі Посполитої. Подібних аналогів суспільно-політичного устрою Гетьманщини не було в той час в жодній європейській державі. На всій території панував республіканський полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, що уособлював собою владну вертикаль в козацькій Україні. Політичні інститути центрального, регіонального і локального рівня забезпечували стабільність України [199, с. 58-60].

Політична верхівка України отримала назву козацька старшина і поділялася на урядову та неурядову. Урядова верхівка була репрезентована політичними інститутами вищого, середнього і нижчого рівня.

Політичний інститут вищої урядової еліти Гетьманщини отримав назву Генеральна старшина. До неї належали насамперед гетьман, який очолював всі три гілки влади – виконавчу, законодавчу і судову. Таким чином, політичний інститут гетьманської влади зосереджував в своїх руках всю повноту влади. Однак, інститут Гетьманської влади контролювався політичним інститутом генеральної старшини, куди входило найближче оточення довірених осіб гетьмана. Політичний інститут генеральної старшини складався із наступних владних інституцій: генерального обозного, генерального писаря, генерального судді, генерального підскарбія, генерального осавула, генерального хорунжого і генерального бунчужного. Високий політичний вплив мав генеральний обозний. За своїми інституційними обов'язками він вважався, по суті, військовим міністром, який керував військовою артилерією, забезпечував провіантом війська, а також розслідував особливо важкі злочини. Генеральний писар керував канцелярією. Іноземні делегації в Гетьманщині титулювали його канцлером. За своїми інституційними обов'язками генеральний писар складав

козацький реєстр, виробляв умови міжнародних угод Гетьманщини з іншими державами, а також постійно вів дипломатичну переписку від імені гетьмана з іноземними володарями і був охоронцем державної печатки. Ці дві інституції тісно співпрацювали з політичним інститутом гетьманської влади. Судовими справами відав генеральний суддя, який очолював Генеральний військовий суд, розглядаючи найважчі політичні і економічні злочини в козацькій державі. Рішення Генерального військового суду було найвищою інстанцією. Генеральний військовий суд судив представників козацької еліти. Лише в окремих випадках остаточне рішення Генерального суду міг відхилити гетьман. Як важливий політичний інститут, покликаний забезпечувати об'єктивні судові процеси, Генеральний військовий суд був колегіальним органом і складався з генерального судді і генеральної старшини. В різні періоди генеральних суддів було від одного до трьох чоловік. В другій половині XVIII ст. Генеральний військовий суд був реформований гетьманським урядом і складався з 12 чоловік: двох генеральних суддів та 10 виборних козаків. На початку революції гетьман самостійно контролював прибутки і видатки державної скарбниці, збір мита на товари, але досить швидко, по мірі територіального розширення Гетьманщини та вдосконалення державного апарату управління, виникла потреба в людині, яка керувала б державною скарбницею. На цій підставі була введена посада генерального підскарбія, який здійснював контроль над прибутками та видатками Гетьманщини, а також встановлював мито на іноземні товари. Інституційні обов'язки генерального осавула і його помічника та генерального хорунжого, і генерального бунчужного, полягали переважно в організаційно-військовій та символічній функції – охороні атрибутів гетьманської влади. У військових походах вони керували військовими відділами та виконували персональні доручення гетьмана. Накази генеральної старшини мали нормотворчий характер і були обов'язковими до виконання на всій території України [47, с. 29, 37-43; 189, с. 73-78].

Аналізуючи генеральну старшину як політичний інститут Гетьманщини, історики дають неоднозначні оцінки з приводу її місця в козацькій державі. Так,

Л. Окиншевич, досліджуючи генеральну старшину, називає її «малий пленум Ради Старшинської». З такою думкою історика не погоджується В. Опанасюк, слушно зауважуючи, що пленум у класичному означенні цього слова – це постійно діючий виборний орган влади у повному його складі. Досліджуючи період правління Б. Хмельницького, В. Опанасюк доходить висновку, що генеральна старшина призначалася особисто Б. Хмельницьким, а не обиралася Генеральною військовою радою. У джерелах відсутня інформація про скликання гетьманом Рад, на які запрошувалися б винятково представники генеральної старшини. На нараду генеральної старшини запрошувались і полковники, навіть інколи сотники. На доказ власної думки В. Опанасюк на підставі архівних матеріалів доводить, що іноді Б. Хмельницький міг радитись винятково із полковниками. На таких нарадах генеральної старшини взагалі могло не бути, хоча рішення, що приймалися на нарадах полковників з гетьманом, мали велике державне значення. Гетьман міг скликати і таємні наради старшин, на яких були лише ті, кому Б. Хмельницький давав особисті доручення [189, с. 76].

Однак, враховуючи слушні зауваження В. Опанасюк, не варто так категорично засуджувати вжитий по відношенню до генеральної старшини Л. Окиншевичем термін «пленум». Цілком вірогідно, що дослідник, вживаючи слово пленум, намагався дати умовне, а не юридичне означення генеральній старшині. Так, М. Слабченко вважає, що компетенції між членами генеральної старшини були розділені таким чином, щоб позбавити втручання у справи одне одного. У свою чергу, Л. Окиншевич, заперечуючи М. Слабченку, стверджує, що генеральна старшина виконувала насамперед дорадчі та виконавчі функції за особистим дорученням гетьмана. На думку В. Опанасюк, ці дві позиції поляризують погляди на генеральну старшину, а відтак не відповідають дійсності. Дослідниця доводить що «... генеральна старшина здійснювала виконавчі функції як на постійній, так і на тимчасовій основі. Переважно не дублювалися зафіксовані традицією постійні функції. Тимчасові доручення та делеговані повноваження залежали від волі гетьмана, політичної та воєнної

ситуації тощо. Тому однакові функції тимчасово могли виконувати різні генеральні старшини» [189, с. 76].

Подібний підхід є найбільш об'єктивним. Наприклад, кожен член генеральної старшини мав змогу за дорученням гетьмана тимчасово очолювати дипломатичну місію чи виконувати обов'язки наказного гетьмана. Генеральний обозний, наприклад, за наказом гетьмана міг суміщати свою посаду із посадою генерального осавула на період відсутності останнього і т. ін.

Під керівництвом Генерального уряду перебувала середня ланка державного політичного управління – полкова старшина на чолі із полковником. Політичний інститут полкової старшини Гетьманщини складався із полковника, полкового обозного, полкового судді, полкового писаря і полкового хорунжого, відсутнім був уряд бунчужного. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах останніх полків надibuємо на згадки про уряд «праперщика полкового», що, на думку історика, В. Горобця вочевидь є аналогом генерального бунчужного. Не було в полку і посади скарбничого. Полковник здійснював керівництво полком, контролював видатки і прибутки полкової скарбниці, контролював судочинство на території полку, а також виконував особисті доручення гетьмана. На території полку інституційні функції полкової старшини були аналогічні генеральній старшині, але її повноваження були суттєво звужені і не поширювались за межі окремо взятого полкового округу, що був регіональною адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини. Полковим обозом та артилерією командував полковий обозний. За дисципліною в полку слідкували полкові осавули, яких було два – осавул та підосавульний, тобто його помічник. За незначні провини осавули самостійно визначали козакам міру покарання. Полковий суддя вів полкове судочинство, мав свою канцелярію, володів правом без участі полковника розглядати судові справи. Для розгляду особливо важких карних справ створювався колегіальний суд, куди входили представники полкового та сотенного суду. Полковий хорунжий охороняв полковий прапор. «Праперщик полковий», якому В. Горобець приписує повноваження, аналогічні генеральному бунчужному, найвірогідніше охороняв головний атрибут влади

полковника – булаву, що пізніше отримала назву пірнач. Полкова старшина в регіонах втілювала вказівки генеральної старшини, а також мала повноваження видавати власні накази і вирішувати питання регіонального значення. Фактично політичний інститут полкової старшини виконував функцію регіональної еліти, дбаючи про власні інтереси та про інтереси свого регіону. Постійно тримати руку на пульсі життя, здійснюючи управління регіоном, було головним інституційним обов'язком полкової старшини. Регіональна старшина пильно стежила за настроями в середовищі простого люду, рядових козаків, не допускаючи проявів сепаратизму чи непослуху у власному середовищі, забезпечуючи, таким чином, повноцінне функціонування державного апарату [47, с. 59-61, 69-70; 84, с. 55-58; 206, с. 45-50].

Під юрисдикцією полкового уряду знаходились мілкі політичні інституції адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини – сотні. До владного інституту сотенного уряду належали сотник, сотенний осавул, сотенний хорунжий, сотенний писар. Він виконував функції, аналогічні полковій старшині, але лише в межах сотні, забезпечуючи порядок на місцевому рівні [47, с. 72; 84, с. 67; 189, с. 78; 206, с. 51-52].

Окрему групу в державному апараті України складав штат військових канцеляристів. Канцеляристи служили в Генеральній військовій канцелярії – вищій установі військово-адміністративного управління, що була підзвітна гетьману і управлялась генеральним писарем. Генеральна військова канцелярія відала справами політичного життя Гетьманщини. Канцеляристи Генеральної канцелярії перевіряли діяльність полкових і сотенних канцелярій, виконували дипломатичні доручення. Зазвичай, канцеляристами ставали освічені юнаки із знатних родин. Пройшовши стажування у канцелярії, практиканти отримували звання військового канцеляриста. Військовий канцелярист потенційно міг дослужитися до найвищих урядових посад [47, с. 51-52; 206, с. 76-79].

Таким чином, три субелітних групи в Гетьманщині: генеральна, полкова і сотенна еліта належали до урядової старшини і здійснювали управління державними справами. Окрему елітну групу складав прошарок військових

канцеляристів Генеральної військової канцелярії. Стабільно функціонуючий бюрократичний апарат козацько-старшинського керівництва на локальному, регіональному і загальнонаціональному рівні сприяв активному захисту кордонів козацької України. Жорстка національна політика державного курсу, спрямована на захист української мови і релігії, а також розвинена судова система трьох судових інстанцій – сотенного, полкового і генерального рівня створювала можливості для об'єктивного судочинства при розгляді справ за рахунок подання апеляцій у вищі судові інстанції у випадку незгоди із судовим рішенням суду нижчої інстанції. Все це в сукупності сприяло не просто умовам демократичного розвитку Гетьманщини, а слугувало, насамперед, надійною базою для повноцінного розвитку національної держави.

Однак, козацька еліта, поєднуючи у своїх руках адміністративні і військові функції управління, не виявляла бажання підтримувати демократичні традиції в державі та ділитися владою із рядовим козацтвом. Наприклад, згідно козацького права, політичний інститут Гетьманської влади і генеральної старшини повинен був обиратися та усуватися від влади Генеральною військовою радою. Формально політичний інститут Генеральної ради вважався вищим органом управління в Гетьманщині. Крім обрання генеральної старшини до її відома належало питання оголошення війни і укладення миру. Політичний інститут полковників і полкової старшини повинен був обиратися та усуватися від владних повноважень військовою радою полку. Політичний інститут сотників і сотенна старшина повинні були обиратися і усуватися козаками сотні, але на практиці на виборні посади урядовці призначалися [47, с. 27-28, 74-75; 206, с. 88]. Наприклад, генеральна старшина усувала і обирала гетьмана. Прикладом цьому є фактично усунення старшиною Ю. Хмельницького від гетьманства після смерті Б. Хмельницького і призначення замість нього гетьманом І. Виговського на таємній нараді. генеральна старшина самостійно передала булаву гетьману І. Виговському, не запитуючи дозволу на це в Генеральній військовій раді. Факт присяги козацькій старшині І. Виговського і усунення від гетьманства Ю. Хмельницького дають підстави для висновку, що

поступово в ході революції в управлінні Гетьманщини демократичні методи управління почали поступатися авторитарним методам керівництва. У виборах козацької старшини спостерігався процес призначення, а не обрання, частково це було зумовлено тим, що постійне ведення війни вимагало швидких оперативних рішень, що приймалися у вузькому колі козацької еліти, поступово згортаючи демократичні цінності в козацькому середовищі. З іншого боку, досить часто в рядовому козацтві через низьку політичну культуру практика функціонування найвищого політичного інституту Генеральної військової ради виливалася в охлократію і становила серйозну небезпеку для козацької старшини, ставлячи під загрозу існування самої держави. В історії відомі непоодинокі випадки придушення самим Б. Хмельницьким військових заколотів за участі навіть окремих полковників, незадоволених політикою гетьмана. В часи гетьманування І. Виговського відомо про жахливе придушення виступу полтавського полку на чолі з полковою старшиною. Всі ці рішучі заходи гетьманів, незважаючи на їх жорстокість, були спрямовані на збереження територіальної цілісності козацької держави з метою недопущення її територіального і політичного розколу. Однак, слід зазначити, що, пам'ятаючи про козацькі традиції, козацька верхівка, в більшості випадків обговоривши заздалегідь кандидатуру, наприклад, гетьмана, могла скликати Генеральну військову раду, даючи їй можливість лише формально підтримати вибір козацької старшини. Офіційно ж повноваження політичних інститутів Гетьманщини козацькою верхівкою не регламентувалися [83, с. 88, 93, 100; 206, с. 43].

На початку XVIII ст. екзильний гетьман П. Орлик юридично впорядкував повноваження політичних інститутів козацької держави. Створений політиком документ отримав назву: «Конституція прав і вольностей війська Запорозького». Проте, незважаючи на свою прогресивність в силу несприятливих політичних обставин, основний документ України не набув чинності [190].

Таким чином, всупереч своїм інституційним обов'язкам політичний інститут Генеральної військової ради не стільки обирав гетьмана, скільки

схвалювала вибір всієї генеральної старшини чи окремої її частини. Генеральну старшину інколи обирала Генеральна військова рада, але, зазвичай, вона формувалася радою старшин. Досить часто гетьмани, всупереч виборчим нормам права, самовільно призначали полковників, розставляючи в різних полках особисто відданих їм людей з метою запобігання можливого сепаратизму в державі. Сотників, зазвичай, призначали полковники, зміцнюючи, таким чином, своє особисте становище в певному регіоні [47, с. 63-64; 206, с. 43].

Отже, авторитарні методи керівництва урядової старшини політичних інститутів Гетьманщини частково можна вважати виправданими, але слід зазначити, що козацька старшина з кожним кроком робила все можливе, щоб поступово відмежуватися від рядового козацтва, виокремившись в привілейований стан на зразок польського шляхетства чи російського дворянства. Причиною цьому було не стільки війна і повстання черні, як бажання старшини на правових засадах узаконити своє високе політичне становище в суспільстві.

На початок революції політична структура козацької держави не була чітко структурована, стани були розмиті, що робило легким перехід із одного середовища в інше. Така еліта вирізнялася динамічністю, бо існував природний відбір кращих, що, безумовно, позитивно впливало на її склад. Характеризуючи, наприклад, урядову старшину часів Б. Хмельницького, слід віддати їй належне: вона формувалася з різних суспільних станів за рахунок власних здібностей і вирізнялась високим інтелектуальним потенціалом та військовою звитягою, а також користувалася високим авторитетом рядового козацтва. Однак, козацька старшина жила в часи, коли станове суспільство було нормою. Головним чинником ідентифікації XVII-XVIII ст. в духовній сфері виступала релігія, а в політичній сфері ключовою була приналежність до певного стану, що обумовлювалось родинним походженням людини. Ці два критерії – релігія і станова приналежність були тісно між собою пов'язані та здійснювали соціалізуючу функцію, визначаючи місце людини в суспільстві.

Основними ж джерелами формування правлячих верхів Гетьманщини стала шляхта і реєстрове козацтво. Обидва угруповання було фактично реанімовано із польської еліти в політичних процесах українського революційного руху [271].

Таким чином, сформований в Гетьманщині соціально-політичний інститут козацької старшини, не зважаючи на сповідування православної віри, не відчував спорідненості із власним народом. Козацька еліта соціально ідентифікувала себе із найвищим правлячим політичним класом аристократів.

Саме якраз це політично інтегроване на початку революції українське суспільство швидко зазнало дезінтеграційних політичних процесів. Влучно з цього приводу зауважив дослідник Гетьманщини З. Когут, стверджуючи, що «українська еліта від самого початку формувалася, як служилий стан і ним залишилася» [106, с. 47]. Важко не погодитись з таким висловом. Адже, дійсно, в середовищі козацької верхівки було багато шляхетських і реєстрових прізвищ, які з діда і прадіда несли військову службу при польському дворі. Наприклад, Б. Хмельницький, І. Виговський та інші. Вони знали про Річ Посполиту все, починаючи від її суспільно-політичного устрою і закінчуючи придворним етикетом цієї держави. Вони закінчували ті ж самі учбові заклади, що і польські пани, навчалися за кордоном у кращих європейських університетах, вивчали військове мистецтво, як на батьківщині, так і за її межами. Приймаючи участь у різних військових експедиціях, вони були відомі в багатьох європейських країнах, як краща піхота світу. Утворивши власну державу під назвою Гетьманщина, з притаманними лише цій державі владними інституціями, на практиці довели свою високу професійність державного будівництва, а здобувши ряд перемог над ворогами, довели свою обізнаність у військовій справі. За своїми інтелектуальними якостями вони нічим не поступалися перед будь-якою елітою того часу. Потенційно вони були здатні утворити незалежну соборну Україну на початку революції, але психологічно були до цього не готові. Стереотипні ідеї та уявлення шляхтича XVII ст. проголошували станове суспільство ідеалом політичної організації суспільного життя. Служіння монарху вважалось справою честі, гідного справжнього воїна. Станова

політична культура козацької старшини виступала своєрідним бар'єром, що не дозволив в самий сприятливий момент революції об'єднатись із своїм народом, утворивши власну незалежну державу. Головною політичною ціллю старшини стали намагання за будь-яку ціну інтегруватися в середовище верхівки іноземної держави, отримавши нобілітацію в шляхетство.

Отже, цілком вірогідним видається те, що козацька верхівка на початку визвольної боротьби, в обмін на гарантії власної безпеки, прагнула лише реформувати державний устрій Речі Посполитої, змінивши конституційну монархію на абсолютну форму політичного правління короля та створити із території козацьких земель ще один суб'єкт федерації Речі Посполитої. Так, ідеологічно сформовані політичні погляди еліти тримали їх у рамках «козацької автономії», визволитись з яких вона зуміла не відразу, а лише через певний час.

Політичні процеси революційних подій підштовхнули козацьку еліту до створення незалежної держави. Був розроблений стратегічний курс, спрямований на послідовне об'єднання всіх земель етнічного проживання українців. Однак вироблений Б. Хмельницьким курс на створення незалежної України не був реалізований. Головною причиною цьому була низька політична культура і національна свідомість лідерів революції, що справляла вирішальний вплив на політичні процеси в Гетьманщині.

Козацька верхівка болісно реагувала на те, що монархічні держави Європи, незважаючи на її високий соціальний статус в Гетьманщині, не визнавали їх рівними собі. Перспектива бути ізольованою від європейської привілейованої верстви не влаштовувала козацьку старшину.

Таким чином, незалежністю Гетьманщини козацька еліта заплатила за право володіти шляхетськими привілеями, поступово еволюціонувавши в своїй політичній програмі від незалежності України до автономії. Слід зазначити, що і сам Б. Хмельницький був прибічником монархічних порядків. Намагаючись відстояти незалежність Гетьманщини, лідер революції, хоч і вимушено, але підкорявся нормам тогочасного міжнародного права. Укладаючи політичні угоди з монаршими дворами та поріднившись із володарем Молдавського

князівства, гетьман прагнув легітимізувати в очах європейських монархів новостворену козацьку державу. На міжнародній політичній арені Б. Хмельницький розпочав дипломатичну війну, прагнучи, щоб іноземні уряди офіційно визнали його правителем України [Див.: 271]. В Україні гетьман спробував встановити політичний інститут монархічного правління династії Хмельницьких, передавши у спадок гетьманську булаву своєму синові Юрію. Отже, Б. Хмельницький та його наступники самі поступово почали перетворювати Гетьманщину на станову державу. Свідченням цьому було те, що урядова старшина, отримуючи маєтки на ранг, в залежності від посади, поступово почала їх привласнювати і передавати у спадок разом із посадою своїм дітям або людям із свого близького оточення, грубо порушуючи козацьке право, що забороняло подібні дії [206, с. 47-50]. Під впливом таких деструктивних чинників в Гетьманщині почав формуватися політичний інститут типовий для будь-якої станової держави – «нового дворянства», що увійшло в історію під назвою неурядова старшина Гетьманщини. Вона стала тією групою, куди входили найближче оточення урядової старшини – переважно їх діти і родичі. Не посідаючи урядових посад, неурядова старшина, зазвичай, отримувала з дитинства ґрунтовну освіту в галузі державного управління і слугувала своєрідною субелітою, тобто резервом кадрів державного управління, з яких формувалася урядова старшина. Неурядова старшина складалася із трьох складових частин: значкове, військове і бунчукове товариство. Процес формування неурядової старшини розпочався з середини XVII ст. і завершився на початку XVIII ст. [Див. детал.: 206].

За твердженням В. Панашенко, з перших років визвольної війни розпочався процес формування привілейованої групи козацтва – так званого військового товариства. За спостереженнями дослідниці, це була перехідна ланка від рядових козаків до козацької старшини. На підставі архівних документів науковець дійшла висновку, що чітке розмежування між рядовим козацтвом і військовим товариством відбулось ще в період гетьманування Б. Хмельницького. Для визначення свого соціального статусу козацька верхівка

вживала такі терміни: військовий товариш, знатний військовий товариш, значний товариш полку, значний товариш сотні, значний і заслужений військовий товариш, славетний і значний військовий товариш тощо. Козак, який носив перераховані звання, зараховувався до елітного середовища [203, с. 166-167].

Поступово в Гетьманщині із кінця XVII – поч. XVIII ст. з козацької верхівки починає виділятися політичний інститут значкового товариства. Це були представники полкового товариства, що об'єднувалися під малим полковим прапором – значком, звідки і пішла їх назва. Значковий товариш, насамперед, повинен був володіти майновим статком, що дозволяв йому нести військову повинність. Саме військова повинність була головним обов'язком значкового товариства. В ряди значкового товариства потрапляли сини заможних козаків урядової та неурядової старшини.

В останній чверті XVIII ст. чин значкового товариша надавався козакам полкового і сотенного уряду. Надавали чин значкового товариша спочатку полковники. Згодом це право було відібране в них Генеральною військовою канцелярією, що намагалася обмежити свавільство полковників, які надавали звання значкового товариша за хабар [204, с. 126-133].

З плином часу більш поширеною стала назва «знатний військовий товариш». Представники цього кола мали переважно аристократичне походження. Наприкінці XVII – початку XVIII ст. із них обирали генеральну старшину і полковників. Військові товариші досить часто виконували різні доручення. Згодом вийшов наказ гетьманського уряду про заборону залучати для полкових потреб представників військового товариства замість значкових товаришів.

Надавався чин військового товариша за клопотанням полковника, а присвоювалось звання безпосередньо рішенням Генеральної військової канцелярії або Малоросійською колегією, в чийому підпорядкуванні і перебувало військово товариство. Відомі непоодинокі випадки, коли після тривалої служби

чин військового товариша могли одержати значкові товариші або військові канцеляристи [203, с. 167-169].

Наприкінці XVII ст. гетьман І. Мазепа увів чин бунчукового товариша, тобто виокремив козаків, які перебували під атрибутом гетьманської влади – бунчуком, звідки і пішла їх назва – бунчукове товариство. Політичний інститут бунчукового товариства виокремився переважно із середовища військових товаришів. При гетьманській резиденції бунчукове товариство нагадувало свого роду шляхту на зразок польської шляхти при королівському дворі. Лави перших бунчукових товаришів поповнили знатні юнаки, здебільшого із родин генеральної і полкової старшини. За військовим рангом статус бунчукового товариша вважався першим після полковника. У військових походах бунчуковим товариством командував бунчужний. Таким чином, із бунчукових товаришів формувалася окремий загін. Досить часто представники бунчукового товариства супроводжували гетьмана в його відрядженнях, виконуючи його персональні доручення. Бунчукові товариші отримували за свою службу досить високу платню. Саме з числа бунчукових товаришів призначали наказних полковників і надавали посади в Генеральному уряді. В другій половині XVIII ст. чин бунчукового товариша офіційно підтверджувався гетьманським універсалом або патентом Генеральної військової канцелярії чи Малоросійської колегії. Чин бунчукового товариша надавався козацькій старшині і військовим канцеляристам. Як зазначав О. Шафонський, на момент заснування бунчукове товариство за соціальним статусом було нижче військового і значкового товариства. Тому саме між військовим і значковим товариством тривалий час з перемінним успіхом велася прихована боротьба за урядові посади і вплив на гетьмана. Однак, бунчукове товариство, перебуваючи практично постійно біля гетьмана і будучи вихідцями з родин переважно генеральної та полкової старшини в структурній ієрархії козацької еліти Гетьманщини, швидко завоювало найвище соціальне положення в суспільстві. На території полку представники із середовища бунчукового товариства не підлягали владі полковника, а із часом були звільнені від військової повинності. При виході у

відставку чин військового, значкового, бунчукового товариша чи військового канцеляриста міг надаватися служилому класу як винагорода за сумлінну службу [202, с. 25-27].

Гетьмани, намагаючись зміцнити політичний інститут гетьманської влади в усіх прошарках козацької старшини, започаткували практику так званої гетьманської «протекції». Взяті під гетьманську «протекцію» найвпливовіші представники із середовища неурядової старшини, а також частина військових канцеляристів підпорядковувались безпосередньо гетьману, звільнялися від податків і інших повинностей [202, с. 27; 203, с. 167; 204, с. 127].

На початку XVIII ст., за даними З. Когута, «значне військово товариство» остаточно перетворилося на трирівневу ієрархічну структуру. Еліта найвищого рангу, що походила з найзаможніших і найвпливовіших родин Гетьманщини, дістала назву «бунчукові товариші». Вони підпорядковувались безпосередньо гетьману і, отже, не підлягали місцевій адміністрації Гетьманщини. Майже всі найвищі службовці – генеральна старшина, полковники і полкова старшина – походили з лав «бунчукових товаришів». На середньому щаблі перебували численніші військові товариші, які підлягали юрисдикції центрального керівного органу Гетьманщини – Генеральної військової канцелярії. Сотників та старших канцелярних чиновників, як правило, набирали серед них. Нижчий, найчисельніший щабель становили значкові товариші, котрі підлягали владі полковника. Вони займали посади нижчої полкової старшини і канцеляристів» [106, с. 48].

Козацька верхівка зміцнювалась не лише політично, а й економічно. Так, за період гетьманування Б. Хмельницького видані грамоти (жалувані і підтверджувальні) становлять 80 % загальної кількості, а в часи правління І. Виговського – 20 %. В часи Б. Хмельницького і І. Виговського на першому місці стояли пожалування монастирям (відповідно 50 і 55 %). За Б. Хмельницького пожалування старшині складало (26 %), потім йшла шляхта (9 %), священики (5,5 %) тощо. За І. Виговського пожалування священикам становило (25 %), шляхта і старшина отримали (по 12,5 %) [336, с. 61-62]. Слід

зауважити, що таке прихильне ставлення гетьманського уряду до духовенства не було випадковим. Духовенство стало головною ідеологічною зброєю революції. Саме воно оголосило війну проти ворогів України священною і закликало всі суспільні верстви вставати на боротьбу з поневолювачами. За відданість новій владі вихідці з духовенства і їх нащадки досить часто потрапляли в неурядову еліту. Однак, в силу політичних обставин, їх частка була меншою в порівнянні із військовою козацькою елітою. Найбагатшими стали представники бунчукового товариства. У той же час варто зазначити, що соціальний статус неурядової старшини не визначався тільки майновими статками. Велику роль в отриманні звання значкового, військового чи бунчукового товариша відіграло не тільки економічне положення претендента, а його родове походження та особиста наближеність до гетьманського двору. Активно формувалася і гетьманський капітал. Так, І. Мазепа мав 19657 дворів посполитих, І. Скоропадський – близько 19882, Д. Апостол – 9103 [206, с.40].

Отже, політичні інститути Гетьманщини проводили політику, спрямовану на викорінення фіктивної рівності в козацькому середовищі. Правлячі субелітні верхи козацького суспільства поступово перетворювались у своєрідні «касти», які не впускали представників інших соціальних верств у своє середовище і жили за своїми корпоративними правилами. Така практика «кругової поруки», що тривалий час існувала в середовищі козацької старшини і знаходила своє відображення в передачі представниками служилого класу Гетьманщини владних регалій і майнових статків, отриманих в службове користування, своїм рідним була на вищому державному рівні оформлена на рубежі XVII-XVIII ст. І. Мазепа власними гетьманськими універсалами легітимізував принципово нову соціальну структуру українського суспільства, в якій родинне походження людини на базі прийнятих нормативно-правових документів почало вказувати на її місце в соціумі.

В цей час Кремль, дестабілізуючи взаємовідносини політичних інститутів гетьманської і старшинської влади, прагнув підірвати стабільність політичних

інститутів козацької держави з метою обмеження її автономії, та подальшою перспективою цілковитої ліквідації останньої та інкорпорацією українських земель в Російську імперію. Всі ці політичні процеси вкрай негативно позначились на козацькій державі.

Спроба І. Мазепи вибороти незалежність Гетьманщини провалилась, прискоривши політичні процеси ліквідації козацького самоуправління. Вирішальну роль в поразці І. Мазепи відіграв політичний інститут козацько-старшинського управління, що, переслідуючи власні, станові інтереси, не був зацікавлений в посиленні політичного інституту гетьманської влади в країні.

З початку XVIII ст. за наказом Кремля в Гетьманщині вводились політичні інститути, що фактично ліквідували на її території пряме гетьманське управління. Пасивні спроби політичного інституту гетьманської влади протидіяти антиукраїнській політиці російського уряду не мали успіху, проте остаточно переконали царський уряд в політичній доцільності ліквідації України.

Аполітичним в цей час став і інститут українського духовенства. Представники церкви не стали ідеологічною зброєю революції. Примножуючи власний капітал, духовенство поступово дистанціювало від активної політичної діяльності. Причини занепаду інституцій практично автокефальної духовної влади в країні були аналогічні ліквідуванню владних інститутів козацької еліти. Воно також стояло на позиціях «церковної автономії» на зразок «козацької автономії», але, на відміну від козацтва, духовенство не могло чинити активного опору процесу інкорпорації української церкви в російську, що і визначило її подальшу долю.

Отже, козацька еліта Гетьманщини, створивши власну державу із організаційними виконавчо-розпорядчими органами національного управління та завоювавши ключові політико-економічні позиції, як провідна верства українського суспільства поступово деградувала. Патроналізм і корупція у владі призвели до того, що урядова старшина перетворилася в забюрократизований козацько-старшинський суспільно-політичний інститут управління. Неурядова

старшина стала для неї елітою впливу, тобто її істеблішментом, по суті, новоствореною шляхтою, закритим суспільним станом. Особисті проблеми владної еліти, пов'язані із внутрішньополітичною боротьбою за владу, відсутністю в її менталітеті патріотичних громадянських позицій, були підсилені ще й зрадою духовенства та складним міжнародним положенням України.

Негативні політичні процеси зупинили національний розвиток козацької держави. Позбавлені демократичних механізмів оновлення, правлячі верхи перестали реагувати на потреби суспільства. Політичні інститути Гетьманщини зазнали суттєвої трансформації, перетворившись у формальні представницькі органи державного управління. В обмін на власне збагачення та станову легітимізацію свого політичного статусу козацька еліта втратила ті права, які є основою політичного і духовного існування будь-якої нації. Певною мірою козацька верхівка була заручником соціокультурних орієнтацій традиційного суспільно-політичного устрою тогочасного суспільства. Політичні інститути монархічних режимів Європи, що підтримували традиційно усталене суспільство, слугували їй взірцем для наслідування.

Таким чином, політичні процеси XVII-XVIII ст. можна вважати своєрідним тестом для української еліти на її витривалість, повноцінність і самодостатність, який вона не витримала. Причиною цьому були внутрішні проблеми самої еліти, вирішити які вона головним чином не бажала і частково була неспроможною.

2.2. Політична боротьба субелітних груп Гетьманщини та її наслідки.

Аналіз політичних орієнтацій козацької старшини є важливим аспектом дослідження проблем політичного життя Гетьманщини в цілому. Саме вивчаючи процеси формування протягом XVII-XVIII ст. політичних угруповань козацької верхівки, досліджуючи її уявлення, ідеї, стереотипи, ідеали та

політичні пріоритети в зовнішній сфері, науковці мають можливість краще з'ясувати причини руйнівних процесів у внутрішньому житті козацької України. Таким чином, виникає ланцюгова реакція, коли вивчення зовнішньої політики допомагає проаналізувати внутрішньополітичні процеси в козацькій державі, і навпаки. Отже, вивчення окреслених питань є актуальним і вкрай необхідним для кращого сприйняття державотворчих шукань козацької еліти Гетьманщини на політичній арені європейських держав.

В стихійних революційних елітотворчих політичних процесах козацько-старшинська правляча верхівка сформувалася із трьох домінуючих субелітних угруповань: реєстрового козацтва, шляхетського угруповання і соціальних низів [334, с. 360].

Автор підтримує погляди відомої дослідниці Н. Яковенко з приводу того, що хаотично створений політичний інститут козацько-старшинського угруповання козацької держави вирізнявся своєю неоднорідністю. На початку революції козацька верхівка Гетьманщини поляризувалася за своїм соціальним статусом і світоглядними позиціями. Проте, спільний політичний протест в боротьбі за шляхетські права тимчасово інтегрував протилежні за своїм внутрішнім змістом, провідні протопартійні, політичні угруповання України.

Політичне угруповання реєстрового козацтва вступило в революційну боротьбу із чіткими соціокультурними орієнтаціями. Політична програма даного субелітного угруповання була націлена на повернення козацьких привілеїв, на створення національно-культурної, політико-територіальної адміністративно-автономної одиниці із паралельним реформуванням політичних інститутів Речі Посполитої. «Старинне» козацтво сформувалося як служилий стан. До революції реєстровці були складовою частиною військ Речі Посполитої. Родинні династії в середовищі «старинного» козацтва були звичним явищем в українських землях. У внутрішніх стосунках цього елітного угруповання головною особливістю була військова співдружність. Захищаючи національні права українського народу, дане політичне угруповання отримало

найвищий індекс політичної довіри в українського народу, посівши перше місце в його соціально-політичній ієрархічній структурі суспільних станів.

За слушними міркуваннями Н. Яковенко, політичні і економічні протиріччя магнатського і шляхетського угруповання в Речі Посполитій розкололи її політичну верхівку. Порухення сеймом васальних прав служилого класу шляхетської субелітної групи, що перебувала на території українських земель, перетворило її із противників революції в її прибічників. Професійно підготовлений до адміністративної роботи політичний інститут козацько-старшинсько-шляхетського угруповання став «мозком» державотворчих політичних процесів в Гетьманщині. Політичний інститут гетьманського уряду в процесі революційних перетворень повернув шляхті відібраний у неї соціальний статус щодо українських земель, отримуючи тим самим її підтримку в відстоюванні національних інтересів новоствореної держави. Процеси динамічного об'єднання двох субелітних груп у єдиний військово-політичний інститут козацько-старшинського управління в Гетьманщині не були випадковістю. Насамперед, етнополітизаційні процеси зближення протилежних за своїми соціокультурними цінностями політичних угруповань пояснюються їх персональними дореволюційними знайомствами. Значну роль відіграла і наявність спільної шляхетської нобілітації вказаних суб'єктів політичних процесів владними інститутами Варшавського двору. Крім того релігійна ідентичність даних політичних партій козацької держави зближувала їх і духовно. Український уряд, намагаючись підняти соціальний статус політичного інституту гетьманської влади, навіть зобов'язав шляхту супроводжувати його скрізь у вигляді почесної варті. Переслідуючи свої корпоративні політико-економічні інтереси, шляхта масово іде на службу у Генеральну військову канцелярію, розбудовуючи ефективний бюрократичний апарат на всій території Гетьманщини [334, с. 362].

Таким чином, покозачена шляхта досить швидко адаптувалася в нових умовах, які були створені під впливом революції, ставши адміністративною верхівкою козацької держави.

В середовищі козацької старшини виділяються також представники міщанства і селянства. Зазвичай представники черні були досвідченими військовими, що прославились під час військових кампаній, завоювавши авторитет в народі. Завдяки своїй мужності і знанням військового мистецтва, вихідці з низів стають військовою елітою Гетьманщини [334, с. 360-363].

Таким чином, на початок революції сформувалися три субелітні групи, що відігравали важливу роль в революційній боротьбі. В кожній політичній групі були свої лідери і специфічні особливості формування та функціонування. Кожне з угруповань було домінуючим в певній сфері діяльності. Наприклад, реєстровому козацтву по праву належать лідерські позиції у справі організації революції, не поступаються перед ними у військовому мистецтві вихідці із низів. Державотворчі ж процеси на завойованих територіях здійснювались, насамперед, представниками шляхетського угруповання, що мали необхідний для цього обсяг знань і великий досвід адміністративної роботи в державних органах Речі Посполитої. Жодних штучних бар'єрів у взаємостосунках між політичними угрупованнями України не існувало.

Однак, незважаючи на такі кардинальні суспільно-політичні зрушення під впливом революційних подій на території українських земель, кожній становій групі були притаманні власні моделі політичної поведінки. Менталітет типового військового орієнтував козацько-старшинський субелітний стан реєстрового угруповання на укладення політичного компромісу із Річчю Посполитою. У середовищі польської влади виступ козацького стану не сприймали як класичну зраду польській короні. Польська влада охоче йшла на переговори із заколотниками, обумовлюючи це необхідністю мирного співіснування із політичним інститутом реєстрового козацтва та подальшим використанням цієї військової організації у власних політичних цілях. Зовсім по-іншому у Варшаві сприймалася зрада шляхетства, що до революції жодним чином не було пов'язано із козацьким світом, а згодом перейшла на бік повсталих. Така військово-політична трансформація шляхти Правобережної України викликала неабиякий резонанс у самій Речі Посполитій. По законам того часу васал мав

право залишити свого сюзерена, якщо останній не виконує своїх обов'язків, наприклад, не захищає свого підданого, не надає матеріальної підтримки в разі необхідності, але за умови переходу під скіпетр іншого легального монарха, щоб на цілком легальних підставах продовжити служити іншому володареві. Подібного ж політичного прецедента, коли лави козацьких бунтівників, що повстали проти магнатсько-шляхетського панування, масово поповнюють представники «благородної крові», тобто шляхта, в Речі Посполитій не було [334, с. 363-364].

Перехід шляхти на сторону повсталих однозначно трактувався владою Речі Посполитої як державна зрада. Польська сторона на переговорах постійно вимагала від Б. Хмельницького видати покозачених шляхтичів, але гетьман вимогу польської корони не виконав і жодного шляхтича не видав, навпаки в усіх мирних переговорах із Варшавою наполегливо добивався амністії всім учасникам повстання.

В питаннях зовнішнього політичного союзника на початку революції в середовищі козацької старшини поступово окреслюються наступні політичні партії – проросійська, яка обстоювала союз із Москвою; пропольське угруповання агітувало за союз із Варшавою. Були і ті, хто виступав за союз із Стамбулом, Кримським ханством та Швецією [334, с. 365; 336, с. 118].

Реєстрове козацтво вважало за необхідне замиритися із Польщею, активним противником такого союзу спочатку виступала шляхта, обстоюючи союз з московським царством, але згодом, усвідомивши деспотичний політичний режим московського трону, повернулася на пропольські позиції. Представники ж черні, що уособлювали собою третю групу, взагалі відкидали будь-які спроби перших двох груп закінчити революцію мирними переговорами [334, с. 363-365].

Таким чином, три політичних угруповання Гетьманщини можна умовно розділити на помірковане крило – це реєстрове козацтво і покозачена шляхта. Третя група, що вийшла із низів, виступала за радикальні методи боротьби.

Отже, в середовищі козацької старшини не було спільної чіткої політичної програми. Зовнішній вектор політичної орієнтації козацької старшини був досить строкатим, що вказувало на серйозні проблеми владних кіл Гетьманщини у виборі політичного союзника. Однак, першість у прийнятті політичного вибору завжди мав гетьман, він і вирішував, кому бути політичним партнером козацькій державі.

В середовищі козацької старшини виникали також серйозні політичні конфлікти і з приводу авторитарного характеру політичного інституту гетьманської влади. Сильна влада Б. Хмельницького особливе невдоволення викликала у найближчого оточення гетьмана. Найближчі поплічники Б. Хмельницького справедливо вважали революцію спільною політичною справою і не завжди мирилися із властолюбним гетьманом, який самостійно приймав політичні рішення, йдучи всупереч думці козацької старшини. Така тверда позиція Б. Хмельницького в прийнятті політичних рішень призвела до того, що в часи його правління декілька разів спалахували антигетьманські заколоти. Однак, владні позиції самого гетьмана були досить сильними [42, с. 49-50]. По-перше, завдяки авторитету гетьмана серед рядового козацтва. По-друге, покозачена шляхта, «пригріта» Б. Хмельницьким у конфліктах, що спалахували у вищих ешелонах влади, будучи наближеною до гетьмана, беззаперечно приймала його сторону, боячись втратити свій високий статус, наданий їй в Гетьманщині лідером революції. По-третє, на початку революції шляхетське угруповання, не маючи достатнього авторитету і впливу на політичне життя Гетьманщини, не наважувалося відібрати булаву у Б. Хмельницького та віддати її комусь із власного середовища. Третя група, де були вихідці з низів, взагалі не виробила чіткої революційної цілі, що вказувало на її неспроможність конкурувати із іншими політичними угрупованнями. Виступаючи за продовження революції до переможного кінця, представники третього угруповання, напевне, і самі чітко не розуміли своєї кінцевої мети в цій революції. Вихідці із черні були досвідченими військовими, але позбавленими політичного хисту [334, с. 364-365]. Інші представники цього

угруповання, наближені до гетьмана і поріднившись із ним, значно підняли свій соціальний статус, але, не виробивши чіткої власної політичної позиції, ці популісти та демагоги після смерті Б. Хмельницького постійно маневруватимуть між іншими політичними угрупованнями.

Таким чином, боротьба за гетьманську владу на початку революції велася в середовищі «старинного» козацтва. Згодом в боротьбу за булаву вступило і шляхетське угруповання. Розбіжності в питаннях зовнішньої політики лише підсилювали розкол козацької верхівки Гетьманщини, що визрівав ще за життя Б. Хмельницького. Лише завдяки своєму винятковому авторитету і дипломатичним здібностям, гетьману вдавалося залагоджувати всі ці конфлікти. Всі внутрішні протиріччя між елітою України вказували на те, що козацька старшина не є монолітною. Шляхетське угруповання і «старинне» козацтво вели приховану боротьбу за владу і вплив на гетьмана. Третє угруповання, де були вихідці з низів, не будучи згуртованим і не маючи чітких політичних цілей, поступово сходять з політичної арени боротьби, а його окремі представники, переповнені власними амбіціями, постійно лавірують між іншими політичними кланами.

Поверховий аналіз політичних поглядів стосовно облаштування після революційного життя в Гетьманщині покозаченої шляхти і «старинного» козацтва, створює хибне враження про ідентичність їх політичної програми. Обидва політичних угруповання Гетьманщини прагнули служити законному монарху і отримати шляхетські привілеї. Шляхта прагнула повернути втрачені привілеї разом із підтверджувальним правом володіти дореволюційними чи отриманими від гетьмана під час революційної боротьби маєтками. «Старинне» козацтво, що мало шляхетство до революції, теж прагнуло його підтвердження, інша частина бажала отримати шляхетство. Аналогічно до козацької шляхти, реєстрове козацтво відстоювало свої економічні інтереси на право володіти отриманими за службу майновими угіддями. Проте, в питаннях політико-територіального устрою новоствореної держави між шляхетським угрупованням і «старинним» козацтвом були серйозні розбіжності. Реєстрове

козацтво, під впливом революційних успіхів, взяло політичний курс на визнання формальної васальної залежності від іноземного володаря неподільної і сильної Гетьманщини. Представники ж шляхетського угруповання схилилися до необхідності повернути дореволюційні порядки. Усвідомлюючи всю складність власного геополітичного становища, державницьке і шляхетське угруповання, пропонуючи монархічним державам взяти під протекцію козацьку державу, показово підкреслювало свою повагу до традиційно усталених порядків XVII ст.

Таким чином, обидва політичних клана погоджувались прийняти номінальну протекцію іноземного володаря, заради утвердження козацької держави на геополітичній карті Європи.

Однак шляхта готова була відстоювати, насамперед, територію Правобережної Гетьманщини, і за сприятливих умов виявляла бажання повернутися на дореволюційні позиції суспільно-політичного устрою, вважаючи його ідеалом власного існування. Реєстрове ж козацтво, збагачуючись економічно за рахунок отриманих маєтків і мріючи про шляхетські привілеї, заради зміцнення власного політичного становища, стояло на патріотичних позиціях і готове було боротися за збереження політико-територіальної цілісності козацької держави. Витоки такого протилежного політичного мислення революціонерів слід шукати в їх ментальності. Вихована на польських традиціях покозачена шляхта вважала Річ Посполиту ідеальною державою людського існування. Станові права шляхти задовольняли всі її бажання. Шляхетське угруповання в силу властивого йому станового політико-регіонального мислення являло собою регіональну еліту Правобережної Гетьманщини, де знаходилась переважна частина його маєтків. Приєднання правобережної частини території козацької України розглядалося шляхтою необхідним і цілком законним явищем. Шляхта вважала Правобережну Україну своєю споконвічною територією. Зв'язок покозаченої шляхти із Лівобережною Україною був доволі слабкий. Тому шляхетський стан Гетьманщини, виборюючи лівобережну територію козацької держави спільно із «старинним»

козацтвом, при перших політичних невдачах відмовився від боротьби за територіальну цілісність Гетьманщини. Максимум політичних зусиль шляхта прикладе для збереження за собою Правобережної України в складі Речі Посполитої, ігноруючи подальшу долю політико-територіальної цілісності Гетьманщини. Така політична позиція шляхти підсилювалась ще й тим, що на Лівобережній Україні зосереджувались переважно володіння польських магнатів. Послаблення магнатського корпусу, через відібрані революцією маєтки, було приємною звісткою для шляхти. Відчуваючи свою безкарність через слабкість королівської корони, найвпливовіша магнатська верхівка Польщі досить часто незаконно привласнювала володіння шляхтичів, а то й просто на побутовому рівні наносила їм образи. Все це призвело до того, що шляхта, відстоюючи своє право на власні маєтки в Правобережній Україні та йдучи на замирення з Річчю Посполитою, не виявляла особливого бажання повертати магнатам їх володіння на лівому березі Дніпра.

Таким чином, показачена шляхта розглядала Правобережну Гетьманщину складовою частиною Речі Посполитої і, на відміну від «старинного» козацтва, що стояло на позиціях сильної козацької держави в складі Правобережної і Лівобережної України, не вважала за необхідне вести боротьбу за лівобережну частину Гетьманщини, створюючи сприятливі передумови для майбутнього територіального розколу козацької держави.

Отже, політична еліта козацької держави не була монолітною. Сформована, в силу певних політичних обставин, з різних соціальних прошарків верхівка Гетьманщини являла собою конгломерат різних політичних угруповань, що були носіями різних ідеалів суспільного життя з притаманним їм баченням внутрішнього політичного устрою, а також різними зовнішньополітичними орієнтирами [200, с. 138-139].

Таким чином, пануючий традиціоналізм станового суспільства не сприяв об'єднанню різних суспільних станів, що по-різному сприймали оточуючу їх політичну дійсність. В часи правління Б. Хмельницького розбіжності в козацькій еліті вдавалося долати завдяки сильній владі гетьмана, що

використовував всілякі можливі методи, починаючи від переконання в необхідності слідувати його політичному курсу і закінчуючи фізичним усуненням безкомпромісної опозиції з метою недопущення втрати особистої влади, а також розколу в лавах козацької старшини та розпаду Гетьманщини.

Смерть лідера революції гостро поставила питання про правонаступника гетьманської булави. Провідні політичні партії козацької України реєстрового і шляхетського угруповання виробили умовні компромісні угоди. Усунувши від управління політичними процесами в Гетьманщині найвищий політичний інститут Генеральної військової ради, політичний інститут генеральної старшини самостійно передав атрибути гетьманської влади лідеру шляхетського угруповання І. Виговському. Усунувши від влади Ю. Хмельницького, провладний інститут козацько-старшинського угруповання ліквідував династичний устрій в Гетьманщині, створений Б. Хмельницьким. Отримавши булаву, І. Виговський офіційно присягнув на вірність політичному інституту генеральної старшини, а не Генеральній військовій раді. Так, державний устрій Гетьманщини поступово трансформувався від республіканської форми правління до кланово-олігархічної [42, с. 51]. Політичний інститут гетьманської влади на чолі з І. Виговським розробляє ряд послідовних політичних кроків, спрямованих на створення сильної Козацької держави. Надскладними зусиллями гетьману вдається стабілізувати політичну ситуацію в державі, придушивши внутрішньополітичну опозицію. В зовнішній політиці спадкові аристократи шляхетського і козацького роду прагнули укласти угоду із іноземним монархом на васальних умовах, аби не бути безправними підданими Москви. Укладення козацько-шляхетським угрупованням Гадяцької унії фактично було політичним актом реалізації планів частини козацької старшини, що стояла на позиціях козацького автономізму. Державницьке угруповання пішло на укладення відповідної угоди, враховуючи складне внутрішнє і зовнішнє положення України. У внутрішньополітичному житті дана угода гарантувала всі національно-культурницькі права українського народу. Проте анархічний політичний інститут Генеральної військової ради не прийняв

гадяцьку унію. Провокації внутрішніх опозиційних угруповань до політичного інституту гетьманської влади, підсилені негативним впливом Кремля, дестабілізували взаємовідносини політичних інститутів Гетьманщини. Нездатність владних інституцій Речі Посполитої ратифікувати вироблені двосторонні умови політичної угоди продовжили руйнівні для обох держав процеси військово-політичного протистояння. Незаконний прихід до влади І. Виговського і укладення гадяцької унії дезінтегрували політичну еліту, розколовши її на два основних політичних угруповання – пропольське і проросійське, територіально і політично розколовши державу та її народ. Досить рельєфно політико-регіональні позиції переважаючої частини шляхетського угруповання проявилися ще при укладанні Б. Хмельницьким Переяславських угод. Практично вся пропольськи орієнтована правобережна шляхта козацької України свідомо проігнорувала наказ гетьмана присягнути на вірність російському цареві, бажаючи укласти мирну угоду із варшавським двором.

Цілком вірогідно, що шляхта, не присягнувшись російському цареві, мала всі підстави вважати себе політично і економічно невідданими від політики московського уряду.

Коли ж в Правобережній Україні політичний інститут гетьманської влади очолив П. Тетеря остаточний політико-територіальний розпад держави став невідворотнім. Прибічник пропольської орієнтації, виходець із шляхетського субелітного угруповання, він прагнув унормувати розбалансовані політичні процеси в державі, зупинивши охлократію низових козаків. Дистанціювавшись від Москви, П. Тетеря розпочав дипломатичні переговори з польським урядом про прийняття України під владу Речі Посполитої. Не позбавлений особистих амбіцій, властолюбний пропольськи орієнтований гетьман не влаштував жодне субелітне угруповання в козацькій Україні, що вело боротьбу за владу [337, с. 279]. Так, Лівобережна Україна відмовилася визнати його гетьманом. За політичним сприянням Кремля владу в Лівобережній Україні отримує її ставленик І. Брюховецький. Виходець із низів, цей політичний діяч

був типовим демагогом і популістом. Створивши собі політичний імідж захисника рядового козацтва, він швидко завоював політичну довіру останнього. За влучним зауваженням Т. Яковлевої: «обрання Брюховецького лівобережним гетьманом ознаменувало де-юре розподіл України. Уперше два береги одержали легітимних, затверджених королівською і царською владою гетьманів. Трагедію збільшувало те, що обоє вони були корисливими, безпринципними авантюристами, які прагнули тільки особистої вигоди та збагачення...» [337, с. 320]. Проте політична діяльність І. Брюховецького призвело до суттєвого звуження політичних повноважень інститутів козацького самоуправління. Очоливши політичний інститут гетьманської влади, І. Брюховецький беззаперечно приймав всі вказівки російського уряду, спрямовані на політичне, економічне і національне загарбання Лівобережної України. Політичний авантюризм І. Брюховецького призвів до швидкого падіння його політичного рейтингу в середовищі рядового козацтва.

Напередодні завершального акту політико-територіального розколу України, державницьке угруповання прикладало максимум дипломатичних зусиль, щоб нормалізувати політичну ситуацію в країні. Рахуючись із політичними інтересами січового козацтва, що виокремилось в окремий політичний суб'єкт, оточення І. Виговського позбавило свого політичного ставленика гетьманської булави, передавши владу компромісній політичній постаті – Ю. Хмельницькому [337, с. 14-16]. Проте гетьманич виявився нездатним розв'язати складний політичний вузол внутрішніх соціально-політичних суперечностей і зрікся булави. Політичні спроби державницького угруповання виробити взаємовигідні умови міжнародної угоди про васальну залежність іноземному монарху не мали політичного успіху.

Конфлікт соціальної ідентифікації і цивілізаційного вибору політичного розвитку Гетьманщини у внутрішніх і зовнішньополітичних державотворчих орієнтаціях був надскладною соціально-політичною проблемою всього українського народу. Значна частина рядового козацтва, що складала політичний інститут Генеральної військової ради, на соціально-психологічному

рівні не сприймала досвідченого політика І. Виговського лідером Гетьманщини. Спадковий аристократ-шляхтич, який нелегітимно очолив політичний інститут гетьманської влади, не влаштував січове козацтво [336, с. 115-117]. Навіть не ознайомившись із гадяцькою угодою, даний соціальний стан категорично відкинув дипломатичні спроби гетьмана виробити спільні компромісні угоди взаємного примирення. І. Виговський очоливши політичний інститут гетьманської влади, виявився неспроможним об'єднати навколо себе всі соціальні стани в боротьбі за національне визволення українського народу. Політичні цінності І. Виговського були аналогічні соціокультурним орієнтаціям І. Мазепи. Відстоюючи інтереси своїх субелітних груп, що допомогли їм політично легалізуватись в Гетьманщині, обидва гетьмана орієнтувалися на політичний інститут козацької старшини, ігноруючи політичні, інтереси інших соціальних груп. В той же час політичні погляди П. Тетері і І. Брюховецького, орієнтовані на підвищення власного політичного статусу в державі за рахунок політичного прислужництва іноземним урядам, також зазнали краху. Політичні ідеали Ю. Хмельницького були ідентичні політичним поглядам Б. Хмельницького. Проте позбавлений його державотворчих здібностей, освічений гетьманіч швидко перетворився у політичну маріонетку для впливових політичних угруповань, що вели боротьбу за владу в козацькій державі. В міжнародних політичних процесах союзницькі угоди державницького угруповання з Москвою призводили до політичного протесту в Правобережній Україні. Політичні домовленості із Річчю Посполитою були неприйнятними для лівобережної української еліти. Постійне ж порушення іноземними урядами мирних угод змушувало патріотично налаштоване угруповання знову шукати політичні шляхи для подолання внутрішньої суспільно-політичної кризи в Гетьманщині.

Таким чином, в політичній діяльності верхів загальнонаціональні інтереси поступилися регіональним. Причини цьому були різні: психологічні, політичні, економічні, культурні чинники, територіальна близькість до кордонів Москви чи Варшави. Не потрібно нехтувати і тим фактом, що складне

геополітичне становище Гетьманщини змушувало старшину шукати військову і політичну підтримку у монархічних державах. Козацька еліта плекала надію на те, що допомога ззовні вирішить її політичні проблеми. Однак, це лише прискорило процеси ліквідації політичних інститутів Гетьманщини.

Державницьке угруповання, що складалося переважно із представників реєстрового угруповання, відстоюючи політико-територіальну цілісність Гетьманщини і прагнучи об'єднати козацьку державу, вступило в таємні переговори із козацькими лідерами низового козацтва. Політичну змову було викрито польським урядом [337, с. 349, 403, 405]. За наказом П. Тетері був розстріляний І. Виговський, що розглядався субелітними верхами України кандидатом на гетьманську посаду. Інша частина державницького угруповання була ув'язнена. Проте ідентичність політичних поглядів і курсу державної політики П. Тетері і І. Брюховецького в кінцевому наслідку мали однакові політичні наслідки. Обидва гетьмани в рекордні терміни отримали владу, завдяки вдалим політичним технологіям, орієнтованим на ті соціально-політичні угруповання, що відігравали ключову роль в Правобережній і Лівобережній Україні, і ще швидше її втратили через політичну недалекоглядність у виробленні власної політичної програми. Андрусівська угода Варшави і Москви про юридичний розподіл українських земель перетворювала Гетьманщину в об'єкт політичних відносин. Такий розвиток політичних подій був неприйнятним не лише для державницького угруповання, а й для рядового козацтва.

Користуючись антигетьманськими настроями в Лівобережній Україні державницьке угруповання активізує свою політичну діяльність, спрямовуючи її на послідовне об'єднання українських земель. Політичний інститут гетьманської влади в Правобережній Україні очолює П. Дорошенко. Це був представник патріотично налаштованого козацько-старшинського угруповання. У своїй політичній діяльності П. Дорошенко дотримувався державницького курсу, аналогічного уряду Б. Хмельницького. За короткий термін правління гетьману вдається об'єднати державу і налагодити дипломатичні стосунки із

іноземними урядами. Проте політичний конфлікт із січовим козацтвом змусив повернутися його в Правобережну Україну і зіпсував стосунки гетьманського уряду із Кримським ханством. Поступово в українському суспільстві політичний рейтинг довіри до гетьмана падає. Головною причиною цьому була політична тактика П. Дорошенка, спрямована на укладення союзницької угоди із Оттоманською Портою з метою досягнення стратегічно виробленого гетьманом політичного курсу, орієнтованого на незалежність України. Однак українське суспільство розцінює цей політичний союз православного гетьмана із володарем мусульманської імперії як зраду національних інтересів. Політичні угоди Москви і Варшави та зрада турецького султана і проголошення царським урядом гетьманом України проросійськи налаштованого І. Самойловича остаточно змусили П. Дорошенка скласти клейноди гетьманської влади. Українська національно-визвольна революція завершилась. Пропольськи налаштоване шляхетське угруповання повернулося у звичний для нього світ шляхетських вольностей. Польський уряд разом із колишнім козацько-шляхетським угрупованням на підвладній йому території правобережних українських земель ліквідував політичні інститути Гетьманщини. Проте козацька держава, хоч і в статусі автономії, але продовжила своє існування в Лівобережній Україні. Козацько-старшинський політичний інститут Лівобережної України був більш згуртованим і продовжував політично відстоювати свої права на самоуправління. На відміну від Правобережної України, де пропольськи налаштоване шляхетське угруповання прагнуло ренаціоналізуватися в політичну верхівку Речі Посполитої, у Лівобережній Україні суспільно-політичні настрої козацько-старшинського угруповання були дещо інші. Зневірившись у власних політичних можливостях довести революцію до перемоги, козацько-старшинський інститут Лівобережної України поставив перед собою ціль отримати політичну стабільність, перебуваючи під владними інституціями російського уряду.

Проте російський уряд не був зацікавлений в політичній стабільності автономії України. В самій Гетьманщині розпочався політичний конфлікт

політичного інституту гетьманської влади і козацько-старшинського апарату управління. Суто символічні спроби І. Самойловича зупинити руйнівні політичні процеси в Україні стали приводом для його відсторонення від влади. Значні зусилля для позбавлення гетьманської булави І. Самойловича приклав провладний інститут козацької старшини. Домінуючу організаційну роль у відстороненні І. Самойловича відіграв його наступник на гетьманській посаді І. Мазепа, постать якого можна по праву вважати однією з найсуперечливіших в козацькій добі. Значна частина дослідників вважають його зрадником, інші – національним героєм. Така поляризація оцінок не веде до конструктивного підходу і вирішення наукової проблеми, а лише поглиблює наукові дебати прихильників і противників політики І. Мазепи. Слушним видаються міркування щодо оцінки політичної діяльності гетьмана в працях В. Смолія і Н. Яковенко, які вважають І. Мазепу людиною свого часу лідером, що повстав проти царя, усвідомлюючи уразливість власного становища [271, с. 208; 334, с. 399-400].

Дійсно, у спробі визволити Україну з під-влади Росії, І. Мазепа керувався суб'єктивними мотивами. Гетьман прагнув підлягати номінальній владі іноземного монарха, почувуючись впевнено в своїх володіннях.

Отже, не заперечуючи особисті амбіції гетьмана у визволенні козацької держави, варто зазначити, що об'єктивно дії І. Мазепи сприяли утвердженню фактично незалежної соборної держави.

Гетьману на початку XVIII ст. вдається об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну під скіпетром російського царя. У пошуках зовнішнього союзника І. Мазепа вирішує скористатися війною між московським царем і шведським королем та остаточно визволити козацьку державу, прийнявши номінальний протекторат короля Швеції. Здавалося, що фортуна сприяє гетьману. Однак, у вирішальний політичний момент політичний інститут козацької старшини, переслідуючи свої станові егоїстичні інтереси, не підтримує гетьмана. Рядове козацтво і селяни, невдоволені соціальною політикою І. Мазепи, його поступливістю перед урядом Петра I в економічній

сфері, підпорядкуванням інтересів української економіки та культури великодержавницьким планам царизму взагалі були дезорганізовані і не усвідомлювали політичних цілей гетьмана [271, с. 212-216].

Головним політичним прорахунком досвідчених гетьманів України – І. Виговського, П. Дорошенка і І. Мазепи – була політична непідготовленість відповідної широкої соціальної бази у виробленні власної політичної програми дій. Наступники Б. Хмельницького були позбавлені його політичної харизми і здатності впливати на маси. Забракло їм і державотворчого хисту в побудові стабільного державного організму та військового таланту свого попередника на гетьманській посаді. Усвідомлюючи, що головним учасником визвольної боротьби є все українське суспільство, Б. Хмельницький намагався проводити внутрішню політику, що влаштовувала переважно всіх учасників державотворчих політичних процесів Гетьманщини. Така соціальна політика лідера революції була запобіжним чинником громадянської війни в державі і об'єднувала народ в політичній боротьбі із зовнішніми ворогами. Інші гетьмани зосередились на політико-економічних інтересах власного оточення, звужуючи політичні і економічні права інших соціальних верств козацької держави. Це викликало гостру реакцію соціальних низів і розбалансування політичних інститутів Гетьманщини. Державний переворот, здійснений козацько-старшинським угрупованням без відповідної згоди на це – Генеральної військової ради, – суттєво підірвали базові основи державного управління Гетьманщини. Розбалансовані соціальні стани політично активного українського суспільства почали висувати своїх кандидатів на гетьманську посаду. Боротьба за владу переросла в громадянську війну. Відсутність критичного політичного мислення у рядового козацтва погіршило політичну ситуацію в Україні. Втручання іноземних урядів у виборчий політичний процес в Гетьманщині призвів до надання гетьманських повноважень політикам, що не переслідували політичних цілей боротися за незалежність козацької держави. Так, ставленик соціальних низів і російського уряду гетьман І. Брюховецький та виходець із шляхетського політичного угруповання, ставленик Польщі гетьман

П. Тетеря, використовуючи політику для власного збагачення, знищили провідну частину козацької еліти. Всі ці деструктивні політичні процеси в Гетьманщині і призвели у кінцевому наслідку до політико-територіального розколу країни та його юридичного оформлення при розподілі українських земель іноземними урядами. За таких політичних обставин поразка української революції стала справою часу.

Отже, внутрішньополітична боротьба козацької верхівки і геополітичний чинник стали домінуючими причинами поразки національно-визвольної боротьби українського народу. Проте переважаючу частину козацької старшини такий розвиток політичних процесів цілком влаштував. Замкнувшись на власних корпоративних політико-економічних інтересах, правлячі верхи Гетьманщини, відмежувавшись від народу, поступово почали відпрацьовувати умови політичної капітуляції перед іноземними урядами.

За слушними міркуваннями В. Смолія і З. Когут, закінчення Української національної революції трансформувало суспільно-політичний устрій Гетьманщини. Політичний період номінальної залежності козацької України від іноземних урядів завершився. Козацька держава, ставши складовою частиною іноземної держави, фактично і юридично перетворилася в автономію. Знищення залишків автономії України стало домінуючою політичною ціллю російського уряду і спровокувало І. Мазепу стати на боротьбу за її незалежність, відстоюючи при цьому особисті політичні інтереси у підвладних йому землях Гетьманщини.

Проте, поразка І. Мазепи прискорила політичні процеси ліквідації козацької України. Протягом XVIII ст. провладні інституції російського уряду, фізично усуваючи політично «неблагонадійних» представників козацької еліти, водночас, всіляко задобрюють козацько-старшинське угруповання різними царськими привілеями, паралельно руйнуючи політичні інститути козацької автономії, поступово поширюючи на території останньої власні порядки. Така гнучка політика царського трону по відношенню до верхівки українського суспільства призвела до остаточної ліквідації царськими сановниками

політичних інститутів Гетьманщини наприкінці XVIII ст. [107, с. 260; 271, с. 294-298].

Таким чином, еліта козацької держави, сформована з різних суспільних станів під тиском політичних, економічних, соціальних і релігійних обставин, вступила в революцію разом з іншими суб'єктами протилежними за своїми політичними ідеалами, різним рівнем політичної культури, національної свідомості, менталітетом та психологією. Висока станова ідентичність різних суспільних страт і низька національна свідомість та політична культура унеможлилювали об'єднання українського народу в боротьбі за своє національне визволення і не сприяла остаточному утвердженню незалежної соборної України. Відсутність політичної єдності козацької старшини в питаннях правонаступника гетьманської булави і спільної політичної програми дій стало головною передумовою міжусобної війни в Гетьманщині.

Отже, своєю внутрішньою боротьбою і розрізненою зовнішньополітичною орієнтацією козацька верхівка сама створила сприятливий ґрунт для поділу українських земель між іноземними країнами.

Таким чином, розпочавши громадянську війну, козацька старшина стала на шлях власного самознищення, знищивши власноруч створену державу.

2.3. «Українське питання» в системі міжнародних відносин європейських держав XVII – XVIII ст.

В першій половині XVII ст. геополітична карта Європи була поділена на своєрідні поліцентриські субрегіони, де суб'єкти міжнародних політичних відносин формуючи ситуативні коаліційні союзи, вели військову і дипломатичну боротьбу за територіальне розширення власних володінь шляхом окупації володінь сусідньої держави.

Наприкінці першої половини XVII ст. тридцятирічна європейська війна завершилась юридичним оформленням мирного договору воюючих політичних

суб'єктів міжнародних відносин. Закінчення тридцятирічної війни європейські держави сприйняли за вимушену необхідність. Виснажені тривалою війною, тимчасового перемир'я прагнули всі політичні суб'єкти, що брали участь у цій війні.

Юридичне оформлення мирного договору воюючих держав відбулося у двох містах Вестфалії – Мюнстері і Оснабрюці. Європейські посольства монархічних держав виробили принципово нові підходи у міжнародно-правових відносинах між політичними суб'єктами, що отримала назву Вестфальська система міжнародних відносин. Основні положення системи зводились до визнання геополітичної нерівності держав та підтримання балансу сил в Європі з метою недопущення подальших військових конфліктів. Вперше за всю історію людства нація визнавалася основною формою політичної організації суспільства. Народ проголошувався носієм державного суверенітету. Встановлювалися чіткі кордони між державами. Значна частина германських князівств Священної Римської імперії отримували незалежність і право обирати державну конфесію.

Таким чином, в міжнародних політичних відносинах Вестфальська система фіксувала початковий етап розпаду імперій та становлення національних європейських держав з монархічним правлінням класичного абсолютизму із підтриманням політичної рівноваги у міжнародних стосунках європейських країн.

Досліджуючи міжнародну політику напередодні національної революції українського народу, автор поділяє думки дослідників В. Артамонова і Г. Саніна, що із підписанням Вестфальської угоди провідні політичні позиції регіонального домінування на території Центрально-Західної Європи отримала Франція, послабивши вплив Габсбургської Іспанії та Австрії, що стала провідною частиною Священної Римської імперії з центром у Відні. На півночі Європи домінувала Швеція. Шведський уряд поставив перед собою завдання завоювати все балтійське узбережжя. Політика Шведського королівства була неприйнятною для інших політичних суб'єктів з центром у Відні, Варшаві,

Данії, Москві і Бранденбургу. В міжнародній дипломатії Центрально-Східного регіону Європи головною проблемою австрійського цесаря і Речі Посполитої стало відбиття військово-політичного натиску Османської імперії. На півночі головним противником польської і австрійської корони була Швеція. Дунайська політика Варшави і Відня викликала невдоволення Трансільванії, Молдови і Валахії. В північно-східній Германії в політичного суперника Польщі перетворився Бранденбург. Доволі напруженими залишалися дипломатичні стосунки між Річчю Посполитою і Московією. В першій половині XVII ст. в боротьбі із Польщею царський трон втратив значну частину володінь. В існуванні Московського царства була зацікавлена Османська імперія і Кримське ханство, що усвідомлювали небажане для власного панування посилення Речі Посполитої у Північно-Східному регіоні Європи. У той же час не забував васал Порту і про політичні цілі царських сановників повернути під владу Росії Казань та Астрахань. Тому Бахчисараю і Стамбулу потрібна була стабільна, але не сильна Москва.

Таким чином, незважаючи на свою прогресивність, Вестфальська система виявилась нездатною усунути ряд територіальних претензій європейських держав та зупинити їх експансіонізм з метою регіонального домінування в окремо взятій частині Європи. Політичні протиріччя між державами поглиблювалися релігійним протистоянням. Свобода совісті, затверджена Вестфальським конгресом, йшла в розріз з політикою насильницького поширення Ватиканом католицизму в некатолицьких державах і боротьбою з реформацією. Річ Посполита, Австрія та Іспанія були у той час оплотом контрреформації. Головні противники Відня, Варшави та Мадриду, прихильники реформації Стокгольм і Версаль та частина Германських князівств, де панував протестантизм, зараховувалися Ватиканом до єретиків. Схизматиками проголошувалось також і Московське царство, яке, на думку Ватикану, повинно було окатоличитись, зрікшись православ'я. Насильницької релігійної політики дотримувался і Стамбул, що вважався ворогом

християнського світу, поширюючи в завойованих територіях іслам [10, с. 291-294; 259, с. 305-308].

Отже, зіткнення політичних, релігійних та культурницьких протиріч в Європі було виявом глибокої політичної кризи держав в системі міжнародних відносин.

За слушними зауваженнями В. Газіна, розпочата в сер. XVII ст. національно-визвольна боротьба українського народу проти соціального та національно-релігійного гніту Речі Посполитої, порушила хитку політичну рівновагу в Центрально-Східній Європі. Поступово в орбіту військово-політичної боротьби України та Польщі втягнулися інші європейські країни, проклавши останнім шлях до чергового з'ясування стосунків за право володіти спірними територіями.

На початку другої половини XVII ст. козацька держава перебувала в епіцентрі уваги дунайських князівств. Дипломатичні стосунки з гетьманом підтримували також уряди Бранденбургу, Туреччини, Швеції та ін. держав. Проте головна військово-політична боротьба за Україну розгорнулася між Москвою та Варшавою [41].

Боротьбою українського козацтва проти Варшави скористалося помірковане політичне крило Речі Посполитої, поставивши за підтримкою козацької еліти свого ставленика на польський трон. Пропозицію ж українського уряду про надання військово-політичної підтримки Кремлю у боротьбі за польський трон в обмін на протекторат царя над Гетьманщиною російський уряд відхилив. Москва зайняла вичікувальну позицію в польсько-українській боротьбі [317, с. 56-58].

Проте формування політичних інститутів абсолютної форми правління в Московському царстві посилювало тенденцію до територіального розширення даного політичного суб'єкта міжнародних відносин. Дипломатична пасивність політиків Кремля в загальноєвропейському процесі міжнародного протистояння політичних суб'єктів в боротьбі за регіональне лідерство загрожувала її політичному розвитку. Перспектива залишитись в дипломатичній ізоляції від

міжнародних політичних процесів, спрямованих на утвердження власної держави, не влаштувало царський уряд. Укладення військово-політичної угоди гетьмана Б. Хмельницького із царем засвідчили про початок активного політичного інтегрування царського трону у процеси цивілізаційної боротьби протилежних за системою цінностей суб'єктів міжнародних відносин. Формальні васально-ленні відносини у Речі Посполитій політично і територіально роз'єднували її субелітні стани, перетворивши інституційні повноваження монарха у суто символічний представницький інститут влади. Конституційна монархія польської корони із занепадаючими політичними інститутами центральної влади та анархізмом магнатсько-шляхетського стану програвала сформованому деспотичному режиму Московського царства. Російська абсолютна монархія базувалась на моноцентризмі центральних політичних інститутів і сприяла економічному посиленню держави та відповідно створювала можливості розвивати її військову боєздатність. Проте головна перевага політичного устрою Кремля полягала насамперед в тому, що навколо царського трону об'єднувались всі її субелітні угруповання. Постать монарха виконувала консолідуючу роль в досягненні спільно вироблених, ідеологічно обґрунтованих політичних цілей російської еліти на внутрішній і міжнародній політичній арені. Формування абсолютних монархічних режимів було закономірним явищем в міжнародних політичних процесах даного періоду. Становлення необмеженої влади монарха в європейських державах супроводжувалося паралельною військово-політичною боротьбою в зовнішньополітичній діяльності. Територіальний і політичний вплив найвищої особи держави в міжнародних політичних процесах ставав невід'ємною складовою базою для підтримки у формуванні і функціонуванні стабільних інститутів монархічного правління в державі. Демократичні елементи республіканського політичного устрою Гетьманщини на ціннісному рівні не сприймалися провідною верхівкою Кремля. Аналогічна неприйнятна політична позиція домінувала в субелітних угрупованнях Москви стосовно монархічної форми правління Речі Посполитої. Російський абсолютизм прагнув

територіального розширення власних володінь, щоб підвищити свій політичний статус в боротьбі за регіональне домінування. Враховувати національні інтереси провідних верств інших міжнародних політичних суб'єктів не входило у плани царського оточення. Москва поставила перед собою ціль відібрати від Речі Посполитої втрачені напередодні української революції землі [196, с. 92-94].

На півночі Європи захопивши все балтійське узбережжя і протоки в дельтах Неви, Швеція позбавила Кремль можливості мати військовий флот та вести морську торгівлю на міжнародному рівні. Перспектива перетворитися у безнадійно відсталу від Європи державу, позбавлену флоту в час війн і великих географічних відкриттів, важливих водних торговельних артерій не влаштовувала Москву [10, с. 292-293; 41; 259, с. 307, 320].

Таким чином, кремлівський уряд вступив у боротьбу з іншими суб'єктами міжнародних відносин за геополітичний розподіл світу із чітко спрямованою геостратегічною ціллю встановити гегемонію власного політичного домінування в Східній Європі.

За допомогою переяславсько-московської угоди у Москві з'явився формальний привід на підставі даного договору втручатися у внутрішні справи України. Неодноразові спроби козацької еліти денонсувати Переяславські домовленості шляхом укладання міжнародних військово-політичних союзів з іншими державами ігнорувалися Кремлем. В разі необхідності Гетьманщина виступала для Москви своєрідною військовою базою для подальшого наступу на територію Речі Посполитої, створюючи загрозу її територіальній цілісності і суверенітету. Перетворивши козацьку державу в буферну зону, Москва почала активно вибудовувати плани геостратегічного наступу, плануючи контролювати політичну ситуацію в Речі Посполитій, Кримському ханстві, дунайському регіоні і на Балканах з перспективою подальшої військової експансії з її території в Європу [10, с. 300]. Намагаючись легітимізуватися в Україні, московський уряд протягом XVII-XVIII ст. уклав ряд міжнародних угод з іноземними державами, порушуючи територіальну цілісність і суверенітет України. Варто погодитись із думкою В. Заруби і Т. Чухліба та ін. дослідників,

що, вирішуючи українське питання, Москва, не маючи змоги власними силами окупувати Гетьманщину, започаткувала процес територіального розподілу держави, перетворивши її в об'єкт міжнародних відносин та ліквідувавши її інститути державного правління. Аналогічною була політика і інших політичних суб'єктів міжнародних відносин, що приймали активну участь в боротьбі за українські землі.

Отже, вступивши в боротьбу за українські території, царський уряд і інші суб'єкти міжнародних відносин у зовнішньополітичній діяльності керувалися виключно власними державними інтересами, не враховуючи політичні інтереси українського народу і інших учасників міжнародних політичних процесів [201, с. 658]. Міжнародна військово-політична і економічна кон'юнктура загальноєвропейських процесів, що склалася під впливом Української національно-визвольної революції, посприяла трансформуванню суспільно-політичного устрою Московського царства, перетворивши її в одну з наймогутніших імперіалістичних держав світу на початку XVIII ст.

Віленське перемир'я і Андрусівська угода Польщі і Москви та інші міжнародні угоди другорядних суб'єктів міжнародних відносин розкрили їх політичні цілі стосовно українських територій. На початку революції військово-політичний індекс Польщі і Кремля був доволі високим. Проте для Речі Посполитої XVII-XVIII ст. стали періодом її поступового ослаблення і остаточного зникнення, а Москва в цей час почала поступово нарощувати необхідний внутрішній потенціал, щоб зайняти на світовій арені нішу передової держави. Категорична неприйнятність польською стороною численних спроб провладних інституцій гетьманського уряду укласти взаємні компромісні умови мирової угоди суттєво вплинули на процес ліквідації політичних інститутів Польщі іншими суб'єктами міжнародних відносин наприкінці XVIII ст. В підсумку для польської державності Українська національна революція стала домінуючою причиною її зникнення з геополітичної карти світу. Тривале ж домінування Речі Посполитої в Східному регіоні Європи призвело до того, що головні суб'єкти міжнародних відносин даного субрегіону вважали її своїм

головним політичним противником. На початковому етапі революційної боротьби єдиним політичним патроном Польщі на міжнародній арені був Відень і після переяславської угоди – Бахчисарай. Австрійський двір не хотів втрачати головного союзника – Річ Посполиту в боротьбі із антигабсбургською та антиосманською коаліцією в складі своїх головних ворогів – відповідно Туреччини, Франції і Швеції. Протилежних політичних поглядів дотримувалась лідер антигабсбургської коаліції – Франція. В політичних планах французького уряду головною ідеєю було створення антигабсбургської коаліції в складі Речі Посполитої, Османської імперії і Шведського королівства з метою недопущення поширення впливу австрійських монархів в Європі [Див: 92, с. 9-11; 317, с. 96-98]. Для бахчисарайського уряду переяславські домовленості Москви і Чигирин були політично неприйнятними. Відсутність розвиненої економічної інфраструктури в державі змушувала Кримське ханство до військової експансії на території сусідніх земель з метою забезпечення необхідною для існування здобиччю. В міжнародних політичних процесах Бахчисарай, будучи союзником гетьмана, проводив політику подвійних стандартів. Перманентно підтримуючи Польщу і Чигирин, кримчаки шляхом політичних маніпуляцій систематично отримували політичні і економічні дивіденди від їх взаємної боротьби. Така зовнішня політика Кримського ханства по відношенню до України і Польщі дозволяла васалам турецького султана диктувати обом ворогуючим сторонам правила політичної гри, що були вигідні насамперед Бахчисараєві. Тому Переяславська угода суттєво обмежувала військово-політичну роль Кримського ханства в міжнародній боротьбі за політичне домінування в даному регіоні. Політика Бахчисарая, побудована на політичних протиріччях інших держав, забезпечувала стабільне функціонування його військово-політичних інститутів. Проте відсутність в кримчаків необхідної для повноцінної державної самоорганізації суспільства, економічної бази і розвинених політичних інститутів влади стала однією з причин їх занепаду. Посилення Кремля в Східній Європі і ліквідація Гетьманщини та формальне існування залишків

Польської державності призвело до поступової інкорпорації земель Кримського ханства в склад Російської імперії у четвертій чверті XVIII ст. [92, с. 6-9].

На початку другої половини XVII ст. зростаюча військова ескалація в Східному регіоні Європи призвела до оформлення військової коаліції в складі Варшави і Бахчисараю, спрямованої проти воєнної експансії російсько-українських військ. У відповідь Москва створила антипольську коаліцію, об'єднавши навколо себе Гетьманщину, Швецію, Бранденбург, Трансільванію. Спільний похід антипольської коаліції на територію Речі Посполитої призвів до того, що польське питання набуло міжнародного значення в дипломатичних переговорах провідних політичних суб'єктів, а саме королівство ледь не перетворилося в об'єкт міжнародних відносин [259, с. 308-309].

Події у Варшаві стали головною темою розмов урядових кіл Франції та Австрії. Відень під час переговорів наполягав на тому, щоб Московський уряд не підтримував Стокгольм в боротьбі проти Польщі. В міжнародних політичних процесах Східної Європи становище Москви і Варшави ускладнилось потенційною загрозою від Стокгольма. Шведський трон, здобувши за допомогою коаліційних військ ряд перемог, не рахуючись із політичними інтересами інших учасників коаліції, заявив свої права на захоплені території. За таких обставин подальше зміцнення Шведського королівства було неприпустимим [318, с. 85-89].

Недопущення української делегації на переговорний міжнародний процес Варшави і Кремля у Вільно мало негативні наслідки для останнього. Дистанціювання Б. Хмельницького від проросійського зовнішньополітичного вектора на прошведські позиції і укладення новим гетьманом І. Виговським мирної угоди із Польщею, що перебувала в союзі із Бахчисараєм, ускладнило міжнародне положення Москви. Проти Росії сформувалася військова коаліція в складі: Кримського ханства, Речі Посполитої та України. Слід зазначити, що, розпочавши війну проти Швеції, за Віленською угодою Росія була змушена ще й відбивати посиленій військовий наступ шведської корони. Однак, досить швидко Кремлю вдається дипломатичним шляхом стабілізувати ситуацію.

Москва активно поширює свій вплив на проросійськи налаштоване Лівобережжя козацької України, використовуючи підкуп козацької старшини нобілітацією в російське дворянство і підтвердженням царськими грамотами їх володінь, захоплених під час революції. Саме в цей час Росія в черговий раз починає втілювати випрацьоване в попередні століття ідеологічне підґрунтя, що проголошувало – «Москва – третій Рим». Ця ідеологія в XVII ст. починає використовуватись російськими урядовцями для майбутнього приєднання України, формально мотивуючи це необхідністю об'єднання всіх слов'янських народів православного віросповідання та їх звільнення від католицької експансії [41; 259, с. 309].

Отже, московський уряд активно сприяв початковим процесам територіально-політичного розколу України по річці Дніпро на промосковське Лівобережжя і пропольськи налаштоване Правобережжя Гетьманщини, поставивши за мету загарбати українські землі.

Відмова польського сейму ратифікувати Гадяцьку унію призвела до зміни влади в Україні. Гетьманщина знову опиняється під скіпетром московського царя, проте ненадовго. Наступ Росії на козацькі вольності змушує її верхівку повернутися під владу польського короля.

В цей час загарбницька політика провідних держав антигабсбургської коаліції Франції і Швеції тимчасово припиняється. Французький уряд, завдячуючи військовим успіхам власних полководців, змусив Мадрид визнати його права на іспанський трон. Зайнятий війною із коаліцією держав в складі Речі Посполитої, Австрії, Бранденбурга, Данії і Голландії, шведський уряд змушений був пристати на укладення мирних угод із воюючими державами та припинити свою експансію на володіння Речі Посполитої. Вирішення політичних проблем, що територіально межували із Варшавою та Москвою, було набагато важливішою проблемою для владних кіл Польщі і Росії, а ніж воювати в Балтії проти могутнього Шведського королівства. Православний цар і католицький король не збиралися поступатися українськими територіями. Отже, Україна знову перетворилася на театр воєнних дій [259, с. 309-310].

Польща і Москва, виснажені тривалою війною, використовуючи існуючий територіально-політичний розкол Гетьманщини, укладають двохсторонній мирний договір за рахунок поділу її земель. В третій чверті XVII ст., за міжнародною Андрусівською угодою Речі Посполитої і Московського царства, Лівобережна Україна із Києвом переходила під владу царської корони, Правобережна Україна відповідно мала належати Варшаві [318, с. 95-96].

Таким чином, вперше за всю історію Гетьманщини юридично оформлювався розподіл її земель, що перетворювало козацьку Україну із суб'єкта в об'єкт міжнародних відносин.

Проте, Стамбул і Бахчисарай не визнали правочинність Андрусівської угоди. Ісламські володарі завбачливо угледіли в ній політичну рівновагу між Москвою і Варшавою, що неодмінно мала проявитися в черговій антиосманській коаліції і в придушенні військово-політичної активності Кримського ханства у Східному і Південному регіоні Європи [317, с. 106]. Оттоманська Порта була першою державою, що вирішила скористатися визвольною боротьбою українців. Султанський уряд в сер. XVII ст. задовольнив політичне прохання гетьмана, прийнявши під власну протекцію Україну. Однак, в силу різних геополітичних інтересів протекція Стамбула над Гетьманщиною стала суто символічною. Головні сили Оттоманська Порта зосереджувала в боротьбі з Венеціанською республікою за володіння у Середземномор'ї і не хотіла розпочинати війну на два фронти, побоюючись створення чергової антиосманської коаліції європейських держав.

Отже, на начальному етапі української революції Порта під впливом несприятливих геополітичних чинників фактично самоусунулась від вирішення українського питання, але, прагнучи послаблення своїх ворогів в Центрально-Східній Європі Варшави і Відня, продовжувала активно підтримувати дипломатичні стосунки з козацькою державою, забезпечивши її народ номінальною протекцією турецького султана. Стамбул здійснював пасивний тиск на свого васала Кримського хана, змушуючи його підтримувати козаків в боротьбі проти ворогів Гетьманщини.

Проте за нової політичної ситуації на міжнародній арені Стамбул швидко налагодив переговорний процес із протурецьки налаштованим оточенням П. Дорошенка. Оттоманська Порта, переслідуючи свої політичні цілі, вирішила вступити в боротьбу із Москвою та Варшавою за право володіти козацькою державою. Відповіддю українського населення на Андрусівську угоду стало масове соціальне заворушення по всій території України, спрямоване проти свавілля московських та польських урядовців. Росія та Польща під впливом українського народного повстання поступово втрачають владу в козацькій державі. Гетьманом об'єднаної козацької України проголошується П. Дорошенко. Віленською угодою між Росією та Польщею передбачалася взаємна військова допомога на випадок спроб Туреччини заволодіти Україною. Москві було відомо, що Порта, прагне насамперед відібрати територію Правобережної України, яка за Андрусівською угодою знаходилась під владою Польщі. Політики Кремля розуміли, що Туреччина найвірогідніше нападе на Польщу. Війна Стамбула і Варшави була вигідна Росії. Результати польсько-турецької війни не важко було передбачити. Самостійно перемогти Туреччину варшавському двору було не під силу. У військовому протистоянні Варшави і Стамбула Кремль готувався зайняти вичікувальну позицію. Однак, дипломати Кремля усвідомлювали, що залишатися нейтральною в боротьбі іноземних держав за Україну Москва не зможе. Російським полководцям неодмінно доведеться вступити у війну з одним із переможців у майбутній польсько-турецькій війні. Розуміючи можливість війни із Стамбулом, Варшава і Москва ведуть активні переговори про мир з гетьманом П. Дорошенком на умовах васального підданства останнім козацької України. Росія не приймає вироблені Чигирином умови протекції. Польський король погоджується з вимогами козацької еліти про номінальну протекцію Варшави над Гетьманщиною, але сейм відмовляється ратифікувати польсько-українські домовленості [259, с. 317; 318, с. 98-100].

Таким чином, непоступливість Москви і Варшави остаточно переконала Чигирин в необхідності дотримуватися турецької протекції. Отже, втручання Стамбула в українські справи стало невідворотнім.

Річ Посполита, залишена один на один у війні з Туреччиною, терпить розгром та підписує Бучацьку угоду, втративши фактично всі володіння в Правобережній Україні. Відбувається черговий поділ українських земель козацької держави між Варшавою і Стамбулом. Польща не припиняє боротьбу і, знову програвши, підтверджує перед турецькими послами основні положення попередньої угоди. Спроби польського короля заручитися підтримкою спочатку Франції, потім Швеції, Голландії і Данії в боротьбі за українські землі виявились безуспішними. Королівські радники вирішили спрямувати агресію Версаля, Стокгольма, Амстердама і Копенгагена проти Бранденбургу, щоб забрати в останнього у північній частині німецьких земель території Східної Пруссії. Майбутня антибранденбургська коаліція за попередніми домовленостями зобов'язувалась надати польському королю підтримку в боротьбі за Україну. Намагаючись вирішити українське питання, королівський уряд розраховував зміцнити власне політичне становище і утвердити абсолютну монархію у Речі Посполитій. Та політичні плани короля були розкриті польською верхівкою. За підтримки Відня шляхта і магнати змусили короля відмовитися від реалізації своєї політичної програми, що була неприйнятною для польського і Габсбургського двору. За таких обставин балтійський зовнішньополітичний курс польського короля зазнав невдачі. Порта, перемігши Річ Посполиту, оголошує війну Росії. Стамбул звинуватив Кремль у підбурюванні П. Дорошенка до зради султану і спробах царської корони налагодити союзницькі стосунки з патріотично налаштованою козацькою старшиною Правобережної України, що, за Бучацькою угодою, знаходилась під владою Порти [92, с. 7].

Москва, розуміючи, що наступною жертвою османської загрози може стати вона, швидко проводить мобілізацію військ. Правляча верхівка Кремля проводить переговори з Віднем про створення блоку держав антитурецької ліги.

У війні із Туреччиною політична програма царського уряду передбачала максимум – це захоплення Правобережної України під приводом захисту православного українського населення від ісламського впливу Туреччини. Політична програма-мінімум спрямовувалась на збереження володінь російською короною над підвладними їй за Андрусівською угодою українськими територіями. Завдяки дипломатичним поступкам Москві вдалося поновити вплив над Лівобережною Україною, оголосивши П. Дорошенка зрадником царя, що завів козацьку державу в турецьке ярмо. Політичний прагматизм царського уряду та перемоги українсько-російських військ проти татар і турок швидко дали позитивні для Москви результати [92, с. 8].

Українські території знову ділилися між ворогуючими державами – Портою і підвладними їй кримчаками та Московським царством. Послідовна політика Кремля, спрямована на придушення опозиційних осередків у Лівобережній Україні, скинення неугодних гетьманів і самовільне призначення лояльних до російського уряду керівників козацької держави призвела до чергового політико-територіального розколу України та її послаблення. Неврахування жодною із воюючих держав-союзниць Гетьманщини політичних інтересів останньої, а також тривала, виснажлива та головне безперспективна за таких умов боротьба поневоленого, розколотого територіально і політично українського народу за незалежність призвела до вимушеного зречення П. Дорошенком гетьманської булави. Так на початку четвертої чверті XVII ст. національно-визвольна боротьба українського народу завершилась. Поразка української революції була спільною перемогою воюючих держав над українським народом, який, оточений ворогами та перебуваючи в складному геополітичному становищі, відстоював свою незалежність.

Отже, російський уряд в політичних процесах національно-визвольної боротьби українського народу отримав ряд дипломатичних і військових перемог, головною з яких було те, що під владою Росії залишався важливий стратегічний плацдарм козацької держави, добре розвинений у політичному, військовому та економічному плані для подальших наступальних операцій з

метою захоплення всієї України. Слід також зазначити, що царський уряд ніколи не брав військової участі в антиосманських коаліціях. Тому відношення султана до царя було відносно лояльне. Заключивши перемир'я з Москвою, Стамбул був переконаний в нейтральності політики Кремля в найближчих війнах Порти з європейськими державами. Всі свої військові сили Оттоманська Порта вирішила направити на боротьбу із Священною Римською імперією. Франція, користуючись сприятливою нагодою, захопила володіння Священної Римської імперії – Страсбург та Єльзас. Перед наростаючою турецькою загрозою Габсбурги Відня та Мадриду вимушено визнали право Версалья на завойовані території. Та досить швидко проти Франції сформувалася «Аугсбургська ліга» в складі Австрії, Іспанії, Баварії, Ганновера і Республіки Північних З'єднаних провінцій. Проте, учасники «Аугсбургської ліги» не змогли надати військову підтримку королю Іспанії, готуючись до війни із Туреччиною. Перемога у війні з Туреччиною надихнула монарші двори Європи на продовження боротьби з Оттоманською Портою. Австрія, Бранденбург, німецькі князівства, Венеція і Річ Посполита утворили «Священний союз», спрямований на боротьбу проти турецького панування в Центрально-Східній Європі. Спроба Ватикану приєднати до «Священної ліги» Францію не мала успіху. Французькі дипломати постійно вели активні переговори із Портою і правителями Бранденбурга, спрямовуючи їх агресію проти Відня та Варшави. Франція, розуміючи послаблення позиції габсбургського двору через війну з Туреччиною, нападає на Іспанію, захопивши Люксембург. Однак, згодом Версаль опиняється в оточенні ворожих держав. «Аугсбургська ліга» розпочинає війну проти Франції. Підписаний між Версалем і «Аугсбургською лігою» мир засвідчив про лідерство Бурбонів в Західній Європі [92, с. 11; 259, с. 316-317].

Таким чином, використовуючи українську карту у власних політичних планах, Франція досить успішно послаблювала своїх політичних противників в Західній і Центрально-Східній Європі, провокуючи Стамбул і Бранденбург до війни з антифранцузькою коаліцією в боротьбі за українські землі. Одночасно

воюючи в Центрально-Східній і Західній Європі, «Аугсбургська ліга» була неспроможна перемогти Францію. Тому війна Версаля і «Аугсбургської коаліції» завершилась перемогою французів. У війні із Францією Іспанія втратила передові позиції в континентальній Європі, що призвело до послаблення роду Габсбургів у світі [318, с. 149-150].

Московська держава, задоволена станом справ в сфері зовнішньої політики, не приймала участі в жодній європейській коаліції, зосередившись на утвердженні особистої влади в Лівобережній Україні та чекаючи остаточної розв'язки в боротьбі Туреччини з коаліційними військами, одночасно готуючись до наступної війни з майбутнім переможцем за право володіти Правобережною Україною. Проте наступ «Священної ліги» на Стамбул загальмувався. Розуміючи небезпечність позиційної війни з Оттоманською імперією, Відень і Варшава змушені були відіслати своїх послів до Москви з проханням надати військову допомогу в боротьбі з ісламською державою. Росія погодилась долучитися до антиосманської коаліції, висунувши територіальні претензії Речі Посполитій на визнання останньою політичних прав першої володіти Україною. Перебуваючи в безвихідному становищі, польський король уклав з Росією мир. Дві держави в черговий раз здійснили поділ козацької України, ігноруючи її національні інтереси [259, с. 317-318].

Таким чином, Польща і Росія знову пішли на зближення в боротьбі проти спільного ворога Туреччини за рахунок поділу українських земель.

Прогресуючий занепад Порти змусив оточення султана погодитись на мирні переговори зі своїми противниками. Неврахування Оттоманською Портою національних інтересів українського народу в кінцевому наслідку остаточно перекреслило її політичні плани домінувати в Східній Європі. В Турецькій імперії розпочалися невідворотні політичні процеси занепаду. Аналогічної політичної помилки в міжнародному житті допустився і його васал – Кримське ханство, розділивши участь свого сюзерена. Результатом переговорів дипломатів Стамбула і «Священної ліги» став фактично розподіл території першої між державами-переможцями. Річ Посполита відібрала в

Стамбула українське Поділля. Інші держави також повернули собі відібрані у них Туреччиною володіння [92, с. 9].

Отже, під час мирних переговорів європейських держав українські землі знову стали розмінною монетою в мировій угоді Варшави і Стамбула. Царський уряд, розуміючи наростаючу могутність Шведського королівства, поспішив укласти із деградуючою Туреччиною перемир'я, вимушено припинивши боротьбу з Портою за вихід Росії в Чорне і Середземне море [259, с. 319].

Таким чином, перемога Московським царством мілітаризованої Швеції, що панувала в Балтійському регіоні і претендувала на володіння українськими територіями, стало головним завданням Генерального штабу Москви.

Незважаючи на невдалий хід військових дій у російсько-шведській війні, царські урядовці, модернізувавши армію, вирішили не припиняти боротьбу, розраховуючи на допомогу українського уряду І. Мазепи. Однак, гетьман перейшов на сторону ворога Кремля. Шведські дипломати одночасно вели переговори із своїми ворогами і союзниками про розподіл українських земель, прагнучи досягнути поставлених політичних цілей. Проте підтримка українського населення російських військ в битві під Полтавою внесла корінний перелом у російсько-шведську війну на користь Москви. Перемога Росії над Швецією в Північній війні призвела до втрати останньою гегемонії в Балтії. Російсько-шведський мир закріплював за Кремлем Фінську і Ризьку затоки для виходу в Балтійське море та ряд інших територій Шведського королівства. Під впливом всіх цих політичних перетворень XVII-XVIII ст. в Москві утворилися нові політичні інститути, що докорінно змінили існуючий суспільно-політичний устрій монархії. Московське царство офіційно проголошувалось імперією. Ліквідація козацької автономії і Польщі в зовнішній політиці Кремля стало питанням часу [10, с. 299-300].

Таким чином, сформовані в Москві політичні інститути монархічного абсолютизму довели свою практичність і витривалість в боротьбі за існування. Протилежні за формою правління і більш децентралізовані за політичним устроєм владні інститути Гетьманщини і Речі Посполитої взагалі виявилися

нездатними вистояти у військово-політичній боротьбі із жорстким абсолютизмом царського режиму. Проте не варто нехтувати і тим фактом, що сприятливий для Москви перебіг міжнародних політичних процесів XVII-XVIII ст. забезпечив останній відносно стрімкий політичний і економічний розвиток та перемогу над своїми геостратегічними противниками в Східній Європі. Ставши імперією, Росія вийшла на принципово новий рівень політичних взаємовідносин із передовими державами світу, розширивши сферу свого політико-економічного впливу і військової присутності на приєднаних територіях.

Втрата пануючих позицій Шведського королівства в Балтії автоматично призвела до посилення впливу її ворога – Австрійських Габсбургів. З початку другої чверті XVIII ст. головний союзник шведського трону в антигабсбургській коаліції – французький уряд припинив боротьбу проти Відня. Війни за володіння заморськими колоніями стали домінуючою зовнішньополітичною ціллю Версаля та Лондона [259, с. 319-320].

За слушними висновками В. Заруби і Т. Чухліба, Габсбурги Австрії, перемігши своїх головних ворогів – Стамбул і Стокгольм та позбувшись експансії французького уряду в своїх володіннях, отримують гегемонію у Центрально-Східному регіоні Європи. Натомість послаблення Польщі у війні з Україною та програш іспанської гілки Габсбургів Бурбонам Франції за гегемонію в Центрально-Західній Європі, ліквідували загрозу створення першими, потужної імперіалістичної метрополії Габсбургського клану з політичним домінуванням над Європою.

Визвольною боротьбою українців скористалося Бранденбургське князівство. Зважена політика Гогенцоллернів призвела до створення Пруського королівства, яке об'єднає другорядні німецькі князівства у могутню Германську державу [92, с. 10-11; 318, с. 150].

Позбавлена політичної автономії, Лівобережна Україна перетворилася в провінцію Російської імперії. Згодом Відень, Берлін і Москва здійснили три поділи головного ворога козацької держави – Речі Посполитої, а Кремль

завоював Кримське ханство. Поступово занепали і дунайські князівства [10, с. 300-302].

Отже, хитка політична рівновага, вироблена на міжнародному саміті держав у містах Вестфалії, стала лише тимчасовим, необхідним для всіх, перемир'ям перед черговим спалахом європейських війн. В середині XVII ст., під впливом української національної революції, порушується геополітичний баланс сил в Східній Європі. Ігноруючи умови Вестфальської угоди, в боротьбу між Україною та Польщею втягуються інші суб'єкти міжнародних відносин.

Таким чином, після втрати Гетьманщиною незалежності і ліквідації залишків козацької автономії, внаслідок тривалої боротьби європейських дворів за право порядкувати в її землях, українське питання вирішилось на користь Москви, Відня і Берліна.

Отже, політичні процеси другої половини XVIII ст. призвели до зникнення із політичної карти світу Гетьманщини, Речі Посполитої та Кримського ханства. Політично занепали Молдавія, Трансильванія і Валахія. Конфігурація геополітичних сил в Європі кардинально змінилась. На Півночі значно ослабли політичні позиції Швеції, на Півдні – Туреччини, а на Заході – Іспанії. На континенті посилювався політичний вплив Франції. Провідну роль в політиці Східного регіону почали відігравати Росія, Австрія і Пруссія.

Висновки до другого розділу.

Сукупність національних, економічних та політичних процесів в українських землях призвела до створення в ній нової військово-політичної та соціальної верстви – козацтва, що після трансформації української шляхти на пропольські позиції зайняло нішу політичної еліти українського суспільства.

Національна революція кардинальним чином змінила традиційно усталені порядки суспільно-політичного устрою станового суспільства XVII ст. В створеній козацькій Україні – Гетьманщині під тиском політичних процесів

боротьби українського народу її політична еліта формувалася стихійно із найактивніших представників революційного середовища. Володіючи досвідом адміністративно-військового управління, козацькі верхи, звільняючи від ворогів українські землі, оперативно будували в них національно-політичні інститути влади. Адаптований до воєнних умов життя, полково-сотенний устрій козацької держави із поділом на урядову та неурядову старшину забезпечив їй тривале стабільне існування та розвиток.

Слабкість політичних інститутів монархічної влади в Польщі і її жорстка національно-релігійна та соціальна політика по відношенню до політичних процесів етнополітичного розвитку залежного від неї українського народу, призвела до національно-визвольної боротьби українців за свою незалежність.

Проте в політичній верхівці Гетьманщини із самого початку розпочалась прихована внутрішньополітична боротьба за владу двох субелітних груп, що виношували протилежні погляди на суспільно-політичний устрій в державі і кінцеву ціль революції. Угрупування реєстрового козацтва боролось за незалежність Гетьманщини. Шляхетський корпус політичної еліти козацької України вів боротьбу за повернення на дореволюційні позиції. Розпочата громадянська війна в Гетьманщині між цими політичними угрупуваннями стала прологом до її занепаду. До того ж розкол правлячих верхів козацької держави на пропольський і проросійський вектор в питаннях зовнішньополітичного союзника ускладнював боротьбу українського народу за незалежність.

Виховані в традиційному суспільстві верхи Гетьманщини виявились нездатними стати елітою «нової формації». Денаціоналізований із польського панства козацький стан, успадкувавши менталітет типового середньовічного шляхтича, в нових політичних реаліях, керуючись власними амбіціями, став аналогом поваленої в ході революції магнатсько-шляхетської верхівки.

Патріотично несвідома українська еліта, політично та економічно утвердившись в державі, поступово нівелювала демократичні елементи у політичних інститутах влади. Рефеодалізація верхів патроно-клієнтельські стосунки у владі, корумпованість посадовців стали нормою для політичної

еліти Гетьманщини. Посилюючи негативні політичні процеси в державі, козацька верхівка на законодавчому рівні остаточно відмежувалася від українського суспільства, перетворившись у закритий привілейований соціальний стан. Політичним істеблішментом для козацької старшини стала неурядова еліта, що складалася з її спадкоємців. Поступово політична еліта відмовилась від боротьби за незалежність Гетьманщини, повернувшись до ідеї козацького автономізму, що була домінуючою на початку революції. Всі ці деструктивні політичні процеси призвели до скасування політичних інститутів Гетьманщини та ренаціоналізації її політичної еліти в іноземне дворянство.

Українська національна революція докорінним чином вплинула на розвиток політичних процесів європейських держав. Військово-політичні стосунки урядів Росії, Австрії і Пруссії з козацькою державою перетворили їх у потужні імперські утворення. Провідні політичні позиції в Західній Європі отримав Версаль. Були зруйновані політичні плани Габсбургського клану з центрами в Мадриді та Відні панувати над Європою. Повне фіаско потерпіла балтійська політика Стокгольма. Політично деградуючи, занепав Стамбул. Політичну незалежність втратили Варшава, Бахчисарай і Дунайські князівства.

Складне геополітичне положення Гетьманщини на перехресті ісламської і християнської цивілізацій перетворило козацьку державу в політичний об'єкт міжнародних відносин, що стало однією з причин ліквідації її територіальної цілісності та політичних інститутів влади урядами іноземних держав.

РОЗДІЛ 3

Політична еліта сучасної України

3.1. Політичні передумови формування та особливості функціонування політичної еліти незалежної України (наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст.).

За період існування радянської влади в Україні відбулася своєрідна «коренізація» еліти, яка поступово почала відчувати себе не просто «прислужниками Москви», а повновладними господарями України. Хитке становище СРСР зумовлене політико-економічною кризою і внутрішньою опозицією до генсека в КПРС. Крім того політика «кадрових чисток» М. Горбачова стала однією з вагомих причин розколу в КПРС і масового виходу із комуністичної партії. Щодо політичних настроїв в Україні, то її електорат, відчуючи близький розпад СРСР зі зміною консервативно налаштованого першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на більш лояльного В. Івашка, в кращому випадку пасивно сприяв цьому процесу, в гіршому – залишався нейтральним, зайнявши вичікувальні позиції. Правлячі верхи зрозуміли, що поступово втрачають контроль над суспільними процесами; частково це було викликано політикою «гласності», але головна причина полягала у нездатності і небажанні влади зупинити ці процеси. Тому значна частина еліти в Україні вирішила скористатися цим історичним моментом – початком відвертого національного руху українського народу в боротьбі за незалежність і почала виступати з національно-патріотичних позицій, не бажаючи більше бути під

диктатом Москви та намагаючись сподобатись власному народові, щоб залишитися на владному олімпі, а також забезпечити собі електоральну підтримку в майбутньому.

Наприклад, в одному з інтерв'ю Л. Кравчук в той час говорив: «Ви знаєте, тільки не жива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе що робилося, було суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були «за службовим обов'язком» знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості» [227, с. 341]. Дивним виглядає те, що цей «перелом» у Л. Кравчука і багатьох його політичних соратників стався саме в період розпаду СРСР. Настільки правдоподібною є ця «сповідь», судити складно. Натомість логічним буде припустити те, що в тих умовах стати на сторону свого народу для української еліти було рішенням більш прагматичним, ніж брати на себе величезну відповідальність за придушення масових мітингів по всій країні. Водночас варто і високо оцінити послідовні дії таких провладних політиків, як Л. Кравчук, а також представників з табору дисидентського руху – Л. Лук'яненка, В. Чорновола та інших в їх політичному курсі, що був спрямований на створення незалежної України у тих надзвичайно складних і небезпечних умовах, особливо під час провального виступу ДКНС, що прискорив розпад СРСР. 1 грудня 1991 р. на всеукраїнському референдумі український народ проголосував за незалежність України і обрав першого президента незалежної держави – Л. Кравчука. СРСР припинив своє існування.

Таким чином, розпад СРСР створив сприятливий ґрунт для повноцінного існування новоствореної незалежної України, проклавши його народу шлях до національного оновлення в усіх сферах суспільно-політичного життя. Докорінний злам політичної системи колишніх «радянських порядків», що полягали в беззаперечній відданості ідеям «світлого соціалістичного майбутнього», і віра в «непохитність» комуністичної партії, відійшли в забуття. Нова епоха, що ліквідувала злочинний комуністичний режим, вимагала

відкритих, прозорих і чесних правил політичної гри. Крах СРСР засвідчив консолідоване небажання влади і пересічних громадян України жити в тоталітарній державі. Творення незалежної держави перетворилося в ключову політичну мету всіх верств українського народу.

Головним суб'єктом легітимаційної політики, що за підтримки національно свідомих громадян стверджував незалежність України на міжнародній арені, була колишня номенклатурна еліта радянської України із значною частиною дисидентів і незначної кількості представників малого та середнього бізнесу.

Кожній субелітній групі були притаманні свої політичні цінності, ідеали, мораль, рівень політичної культури і погляди на облаштування суспільно-політичного устрою в незалежній Україні.

Радянська номенклатурна верхівка вирізнялась високою політичною комунікативністю, мобільністю, внутрішньою корпоративністю і професіоналізмом. Ведучи боротьбу за владу в Україні, колишня радянська еліта поступово скинула із вершини владної піраміди інше, дисидентське угруповання і поповнила свої ряди представниками маргінальних груп.

Таким чином, здобувши незалежність, Україна успадкувала від Радянського Союзу не лише всі його проблеми з політичною і економічною невизначеністю, а й її невід'ємну складову – еліту радянської України з її ментальністю та світоглядними орієнтаціями. Саме верхівка «радянського типу» в переважаючій більшості очолила подальший державотворчий процес в Україні. Контреліта, що сформувалася у цей час переважно з представників дисидентського руху, програла політичну боротьбу еліті радянського вишколу.

Однак не слід вважати, що з проголошенням Україною незалежності не відбулося жодного оновлення її політичної еліти. Політична конфігурація змінилася – найчисельнішим прошарком стала радянська номенклатура і маргінальні групи, що розбагатіли в 90-х-роках завдяки підприємницькій діяльності. У владний олімп ввійшла і незначна кількість представників із табору дисидентів та творчої інтелігенції. Сам процес трансформації був в той час

доволі складним для еліти на психологічному рівні. Звикнувши лише виконувати накази з Кремля, вони виявились безпорадними в перші роки незалежності приймати їх самостійно. Боротьба між Президентом і Верховною Радою не сприяла вирішенню політико-економічних проблем. Компромісним рішенням за цих обставин стали дострокові вибори Президента і Верховної Ради України.

На президентських виборах 1994 р. перемогу отримав директор Південмашу Л. Кучма – в минулому комуніст, виходець з дніпропетровського клану, заснованого В. Щербицьким, колишній прем'єр в команді Л. Кравчука. В дніпропетровський клан входила еліта «старої формації». До кінця ХХ ст. цей клан був найвпливовішим в Україні і активно посприяв перемозі свого кандидата в президенти Л. Кучми, профінансувавши його передвиборчу кампанію. Десятилітнє правління другого президента України – 1994-2004 рр. – характеризується дослідниками цього періоду неоднозначно. Маючи організаторські здібності та досвід адміністративного управління, Л. Кучма сформував свою команду з талановитих організаторів і професіональних політиків: М. Азарова, Ю. Кравченка, В. Литвина, В. Медведчука, С. Тігіпка та інших у переважаючій більшості колишніх комуністів. Президентському оточенню вдалося зупинити шалені темпи інфляції, прийняти конституцію, приборкати «бандитизм» і «рекет» в країні. Поступово економіка почала відроджуватися: ВВП з кожним роком зростав, а певна політична стабільність у Верховній Раді сприяла конструктивній співпраці між Президентом і Парламентом. Прийняття основного закону держави – Конституції свідчило про політико-правове ствердження незалежної України на внутрішній і зовнішньополітичній арені. Отже, відбувалося поступове формування національної системи права молоді України. Провладна команда Л. Кучми активно займалася питаннями мовної політики, намагаючись запобігти можливим конфліктам ідентифікації в полікультурному фрагментарному суспільстві і сформувати повноцінне національно свідоме українське суспільство. Так, адміністрація президента приклала значні зусилля для

створення надійної законодавчої бази, заради обов'язкового поширення і функціонування української мови в офіційних закладах державних установ. Надання українській мові статусу єдиної державної мови в Україні стало важливим засобом національної ідентифікації і бар'єром духовного існування українського народу. Особливе значення владна команда приділила процесам формування кадрів державного управління. Верховною Радою, Президентом і Кабміном було прийнято ряд правових актів про підготовку та перепідготовку кадрів державного управління. За наказом Л. Кучми була створена Українська академія державного управління при президентові України із філіалами в Одесі, Харкові і Дніпропетровську. Відкриття ВНЗ з підготовки державних кадрів свідчило про усвідомлення влади в необхідності створення національної української еліти. Однак численні здобутки провладного угруповання в національній, політичній і економічній сфері поєднувалися із не менш кількісними втратами та прорахунками влади в здійсненні економічних перетворень, а також в побудові демократичного суспільства. Саме президентське оточення активно здійснювало політику, спрямовану на усунення з владного олімпу своїх головних ідеологічних противників – рухівців, що виступали за демократичні перетворення в суспільстві. В кадрових призначеннях на відповідальні впливові посади провладне угруповання надавало перевагу старим партійним кадрам «радянського зразка». Наприклад, статистичні дані Центру О. Разумкова свідчать, що представники колишньої комуністичної номенклатури переважно у вищих і середніх ешелонах влади в Україні на 2003 р. складали 73 %. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 % керівного складу місцевих і 46 % центральних органів влади в Україні розпочинали кар'єру державного службовця ще в радянські часи [212, с. 28-29; 333]. При відборі кандидата на посаду враховувалася, насамперед, особиста відданість політичній команді президента, а не професійний рівень людини. Не станемо заперечувати професіоналізм чиновників «радянської школи», але зауважимо, що присутні їм стереотипи типового функціонера, позбавленого власної

ініціативи, відіграли доволі негативну роль в побудові повноцінної України. Колишні партфункціонери, прийшовши до влади в незалежній Україні, взяли чіткий курс на згортання політичних реформ, спрямованих на демократизацію суспільства. Поступово в країні сформувався політичний режим Л. Кучми. Авторитарні методи управління стали нормою під час правління другого президента. Ручне управління українською економікою гальмувало проведення економічних реформ в державі, спрямованих на створення нормальних ринкових відносин. Всі ці недоліки в політико-економічній трансформації української влади супроводжувалися формуванням потужних фінансово-промислових груп із представників владної команди і бізнес-еліт, що сприяло процесам оформлення олігархічних кланів з органічним поєднанням влади та бізнесу в їх руках, а також свідчило про зловживання владою своїм службовим становищем. Провладне угруповання фактично демонструвало своє небажання виконувати передвиборчі обіцянки свого лідера Л. Кучми, що полягали в створенні правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з ринковою економікою. Контроль адміністрації президента над суддівською і законодавчою гілкою влади, корупція у владних коридорах, придушення свободи слова в ЗМІ та масове звільнення журналістів через неможливість виконувати свої професійні обов'язки, спровокувало загострення суспільно-політичної кризи в країні. Політолог В. Карасьов, аналізуючи суспільні настрої пересічних громадян напередодні президентських виборів 1999 р. і оцінюючи період правління Л. Кучми, слушно зауважує: «Свого часу перед виборами 1999 року складалося враження, що основна проблема української політики полягала в неадекватності завдань тих, хто мав їх вирішувати. Останнє десятиріччя було десятиріччям володарювання, а не цивілізованої влади. Проте навколо Л. Д. Кучми збиралися люди, які реально щось вміли, і щось вдавалося» [134]. Черговим виявом не цивілізованості влади стали президентські перегони в 1999 р., в яких офіційно переміг Л. Кучма. Однак, на думку багатьох міжнародних спостерігачів, вибори пройшли з численними порушеннями, що були цілеспрямовано організовані владою. Аналогічна ситуація

склалася на парламентських виборах, внаслідок чого провладна партія «За ЄДУ» за підрахунками голосів отримала третє місце з-поміж усіх партій, що подолали прохідний бар'єр. Слід зазначити, що політичні партії в незалежній Україні стали важливим джерелом рекрутування політичної еліти у виконавчій і законодавчій інститут владі. Наприклад, за результатами 1994 р. в Українській парламент було обрано 14 партій. Депутати від партій склали 44 % від загального складу народних обранців Верховної Ради. Вибори 1998 і 2002 рр. провели у Верховну Раду України 68 % парламентаріїв за партійними списками [212, с. 31-32]. Тому на адресу президента від опозиційно налаштованих партій СПУ, КПУ, Блоку «Наша Україна», а також БЮТ лунають звинувачення в авторитарних методах керівництва, фальсифікації під час президентських і парламентських виборів, незаконної приватизації стратегічно важливих об'єктів, а також у причетності влади до загибелі в автокатастрофі лідера народного руху В. Чорновола, до зникнення і вбивства журналіста Г. Гонгадзе. Ділові політичні стосунки української влади з РФ призводять до чергового звинувачення у зраді національних інтересів України на користь Кремля. Однак, вивчаючи зовнішньополітичну діяльність України протягом 1994-2004 рр., доволі складно підтримати думку дослідників, які стверджують про односторонній проросійський вектор політичної команди Л. Кучми. В. Карасьов, провівши історичні паралелі, так охарактеризував зовнішню політику Л. Кучми: «Це був своєрідний сучасний гетьманат – балансування між Росією, Європою, Штатами... Хоча до кінця терміну з'явився – через відомі причини та внаслідок відомих обставин – усе ж таки крен у бік Росії. Хоча цей крен не перекреслював безпринципність, як принцип зовнішньої та й внутрішньої, напевне, політики» [134]. Причини вибору правлячої верхівки України проросійського курсу в зовнішній політиці були глибоко вмотивованими і полягали в наступному:

по-перше, це обумовлювалось ідентичним правлячим класом його спадкоємністю і однаковим моделюванням влади в умовах незалежності із

стереотипним типом мислення, що обумовлювало схильність українських чиновників підкорятись наказам Кремля;

по-друге, існували вагомі стратегічні чинники в стосунках двох держав: Росія для України стала головним партнером в галузі авіаційного і ракетного будівництва та головним постачальником вкрай необхідних енергоносіїв, а також єдиним імпортером її сільськогосподарської продукції.

Ділові стосунки Росії і України будувалися переважно на взаємовигідних партнерських відносинах двох незалежних держав із психологічною схильністю пострадянської української верхівки підпорядковуватись наказам Кремля.

Складно оцінити, наскільки сильними були прагнення президента Л. Кучми вибудувати зовнішню політичну стратегію, спрямовану на євроінтеграцію українського суспільства, але можна впевнено стверджувати, що в умовах становлення новостворену державу Україну без належних європейських стандартів в політичній економічній і соціальній сфері не бажали бачити в інтеграційних структурах ЄС. До того ж внутрішня опозиція до президента і авторитарний режим в державі зумовив блокування Європейською спільнотою всіх дипломатичних зусиль правлячої української верхівки в провадженні зовнішньої політики, спрямованої на влиття України у ЄС. За таких умов дистанціювання української влади в бік свого стратегічного сусіда став логічним завершенням у виборі ділового партнера України під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Однак, тривале політичне балансування владної еліти між Сходом і Заходом забезпечило нормальне функціонування держави, створивши їй найоптимальніші умови для стабільного розвитку економіки.

Багатовекторність в зовнішній політиці була золотою серединою для слабкої держави з цілим комплексом невирішених політичних, економічних і соціальних проблем. Загравання із Росією, ЄС та США створювали сприятливі умови для України у відстоюванні власних політико-економічних інтересів в державах ЄС та СНД.

Зважена і прагматична політика влади давала змогу поступово втілювати національні пріоритети, спрямовані на відродження українського народу в усіх сферах суспільно-політичного життя. Слушним виглядає зауваження соціолога А. Єрмолаєва про те, що: «особливістю розвитку української держави в ці роки був вельми потужний вплив зовнішніх сил. Тут використовувалась і технологія співволодіння економікою. Є така метафора: режим Л. Кучми фактично оформив негласне СП із великим російським капіталом» [134; 282]. Отже, провладна команда Л. Кучми протягом свого десятилітнього правління зосередилась переважно на економічних перетвореннях в державі. Незважаючи на половинчастість і непослідовність економічних реформ при всіх її недоліках, слід відзначити переважно позитивний вплив реформаторської діяльності влади на українську економіку. Проте намагання правлячого бомонду використовувати політичні важелі впливу заради захисту власних бізнес-інтересів, ігноруючи демократичні цінності і використовуючи національну економіку країни заради власного збагачення, додало в суспільство чергову порцію відрази до правлячого політичного класу. На кінець правління президента Л. Кучми до всіх обвинувачень у внутрішньодержавних злочинах приєдналися звинувачення США у продажі української влади військового оснащення установок «Кольчуг» державі-агресору Іраку. Однак, варто зазначити, що жодне із цих обвинувачень не знайшло речових доказів, що реально могло б свідчити про особисту причетність гаранта до них, а США, поваливши режим С. Хусейна в Іраку, українських «Кольчуг» там не виявили. Проте авторитет влади в Україні і за кордоном поступово падає, досягши своєї кульмінації в переддень президентських виборів 2004 р. Так, соціологічні опитування напередодні президентської кампанії 2004 р., зафіксували, що 79,8 % громадян України «зовсім й в основному не довіряють» чинному президенту – Л. Кучмі [215]. За таких обставин активізується політична діяльність окремих лідерів політичних угруповань дніпропетровського клану на чолі з Ю. Тимошенко і О. Турчиновим, що вийшли з дніпропетровського клану, приєднавшись до субелітної групи В. Ющенка та Ю. Єханурова і сформувавши, якщо так можна

назвати, київський клан. Водночас із поступовим ослабленням дніпропетровського угруповання через внутрішні протиріччя її членів із початку 90-х років домінуючого політичного значення в донбаському регіоні набуває донецький клан. Провідними фундаторами донецької групи стали М. Азаров, В. Бойко, Ю. Звягільський, В. Янукович та інші. Неформальним лідером і головним протезе в пануванні донецького клану в Україні за спостереженнями дослідників є бізнесмен та політик, найбагатша людина України Р. Ахметов. Саме донецький клан очолив боротьбу проти новоствореної опозиційної київської групи, ставши її головним суперником в боротьбі за владу в Україні. Відразу ж зауважимо, що практично всі представники ворогуючих кланів за радянських часів були комуністами, а в часи правління Л. Кучми – працівниками уряду. Причиною ж розколу дніпропетровського клану став конфлікт бізнес-інтересів між президентом і особливо Ю. Тимошенко, яка була головою компанії «Єдині енергосистеми України». Компанія «ЄЕСУ» контролювала фінансові потоки від прибутків газу і електроенергії, але була фактично забраною у політичного угруповання Ю. Тимошенко оточенням президента, що зумовило її перехід в опозицію. Саме київське елітне угруповання за підтримки інших ситуативних субелітних груп, прагнучи влади, організовує масові акції протесту «Україна без Кучми» [177; 288; 328].

Таким чином, в Україні розгорнулася боротьба крупних фінансово-промислових корпорацій, щоб з допомогою владних повноважень здійснити перерозподіл національного капіталу. Провладне і опозиційне угруповання в президентських виборах 2004 р. ведуть активну боротьбу за голоси виборців. Політична кампанія була надзвичайно брудною: з обох таборів населенню надходила інформація, що не витримувала жодної критики. Популізм, демагогія та економічно необґрунтовані обіцянки обох кандидатів підтверджували припущення, що жоден із них не збирається їх виконувати в разі перемоги, а головною ціллю лідерів президентських перегонів є здобуття влади. Політичні клани у боротьбі за перемогу свого ставленика активно інвестують власні кошти в політичний бізнес. Фінансову підтримку провладному кандидату –

прем'єр-міністру України В. Януковичу надають крупні бізнесмени. Насамперед, це головний фінансист В. Януковича олігарх Р. Ахметов, а також В. Пінчук, брати Ключєви Андрій і Сергій та інші. Передвиборчу кампанію В. Ющенко фінансують впливові бізнесмени – П. Порошенко, Д. Жванія, К. Жеваго, Є. Червоненко та інші. З обох сторін були взаємні обвинувачення у тому, що їх кампанію фінансують із-за кордону. Провладного кандидата В. Януковича, який виступав з проросійським зовнішньополітичним курсом, фінансово нібито підтримувала Росія, а опозиційного – В. Ющенко, який дотримувався проамериканського курсу, – США. Водночас речових доказів, що могли б спростувати чи довести факт матеріальної підтримки іноземними державами когось із кандидатів в президенти України у виборах 2004 р., немає, тому і вірити подібним заявам на даний момент немає підстав. Однак, дослідники помаранчевої революції стверджують, що активну фінансову і ідеологічну підтримку передвиборчій кампанії В. Ющенко надавали З. Бжезинський, Дж. Сорос, М. Олбрайт, посол США в Україні Дж. Хербат, російський олігарх, противник путінського режиму в Росії Б. Березовський, президенти Польщі і Литви, голова НАТО – Х. Салана та інші. Про фінансування передвиборчих перегонів на користь опозиційного кандидата В. Ющенко впевнено заявили англійський політолог Дж. Лафленд і американський конгресмен Р. Пол, посилаючись на власні джерела інформації [212, с. 35]. Отруєння опозиційного кандидата В. Ющенко під час передвиборчої кампанії породило безліч версій, головною з яких стала нібито спроба оточення Л. Кучми фізично позбутися політичного опонента, але ця заява до сьогодні залишається під знаком запитання. Сумнівне минуле В. Януковича «підігрите» опозицією негативно позначається на його рейтингу, а фіксація численних порушень з використанням адмінресурсу під час виборів ставить під сумнів перемогу провладного кандидата. В суспільстві зростає соціальна напруга. Прихильники В. Ющенко мітингують по всій країні, символом їх єдності стає помаранчева стрічка, внаслідок чого події дістали назву «Помаранчева революція». Також в цей час проходять мітинги в підтримку

провладного кандидата з біло-блакитними стрічками. Верховний суд України задовольняє позов В. Ющенко про визнання виборів недійсними, а чисельно переважаюча опозиційно налаштована більшість депутатів Верховної Ради призначає дату їх проведення. З метою запобігання подальших фальсифікацій паралельно вносяться зміни до виборчого законодавства і оновлюється склад ЦВК. Перемогу здобуває опозиційна еліта. Проходить інавгурація В. Ющенко на президентство. Варто віддати належне президентській каденції Л. Кучми: адже за роки свого правління, особливо у надзвичайно складному 2004 р. йому вдалося не допустити соціальних потрясінь у багатогранному українському соціумі, що, на жаль, є нерідкісним явищем у трансформаційних суспільствах. Результати виборів показали, що провладний кандидат має доволі високий політичний рейтинг в суспільстві. Так, за підрахунками ЦВК, В. Ющенко отримав майже 52 % голосів виборців, а В. Янукович трохи більше 44 % – розрив між кандидатами склав близько 7-8 % [36]. Президентські перегони 2004 р. засвідчили географічний і політичний розкол українського народу на проросійськи налаштований Схід України, який підтримав В. Януковича, і проєвропейське налаштовану Західну Україну, яка підтримала В. Ющенко [221]. Маючи таку потужну соціальну базу, яка підтримувала В. Януковича, Л. Кучма, перебуваючи при владі, в оточенні вірних йому людей потенційно був здатний на початку революції застосувати силові ресурси і, посиляючись на результати другого туру, де перемогу здобув провладний лідер, не допустити повторного голосування громадян України у виборчій президентській кампанії, втримавши владу в своїх руках. Однак, будучи прагматичним політиком, Президент розумів, що це означатиме фактично білоруський сценарій розвитку подій на теренах України. До того ж правляча еліта усвідомлювала, що Україна – це не Білорусь, і силовий варіант може обернутися тут вкрай небажаними наслідками для самої влади. Під час помаранчевої революції ряд політичних оглядачів, оцінюючи суспільно-політичні процеси в Україні, вказували на те, що країна стоїть на порозі географічного, територіального і політичного розколу. Особливо розкольницькі настрої посилювалися в промислово розвинутих Східних регіонах

України після чергової піар-заяви оточення В. Януковича здійснити федералізацію держави, що, насамперед, передбачала нерівномірний розподіл ВВП на користь його електорату. Частково розколу українського суспільства сприяв також вплив ззовні з боку ЄС і Росії, де кожна сторона підтримувала свого кандидата, переслідуючи власні політичні цілі. За таких умов придушення опозиційних мітингів по всій країні і політичні репресії проти їх лідерів у внутрішньополітичному житті загрожувало розпадом України, політичним хаосом та економічною кризою. В той же час на міжнародній арені реакційні кроки влади проти демократичного вибору українського народу остаточно дискредитували б режим Л. Кучми в державах ЄС і США з можливою цілковитою ізоляцією української влади в європейському просторі, залишивши їй єдиний вимушений вектор інтеграції України з Росією, а також іншими країнами СНД. Не варто ігнорувати і того факту, що ніхто не очікував такої політичної активності у виборах 2004 р. переважно аполітичного досі українського населення. Внаслідок політичної активізації суспільства на підтримку В. Ющенка опозиції вдалося прорвати інформаційний простір в Україні і використовувати інформаційні політичні технології, спрямовані на підвищення власного рейтингу в народі за допомогою ЗМІ. Натомість для провладної команди революція стала неочікуваним явищем і внесла певне сум'яття в їх ряди. Так, передвиборчий штаб В. Януковича покинув його голова С. Тігіпко. Згодом підтримувати свого ставленика відмовився сам Л. Кучма, відправивши його під тиском оточення В. Ющенка з посади прем'єра. Заключним актом двосторонніх переговорів влади і опозиції стало прийняття спільного політичного рішення про незастосування владою сили по відношенню до опозиційних мітингів та повторного проведення другого туру президентських виборів. Однак, уникнути трагічних подій не вдалось. Так, під час революції за остаточно нез'ясованих обставин загинув міністр транспорту Г. Кирпа. Офіційна версія правоохоронних органів – самогубство, але політичні експерти ставлять під сумнів оприлюднені факти суїциду політика. Тому не виключено, що Г. Кирпа став жертвою політичної боротьби [144].

Дослідник В. Фесенко, шукаючи причинно-наслідкові зв'язки між правлінням Л. Кучми і причинами помаранчевої революції, влучно зауважив, що епоха другого президента України – це «епоха півтонів, у якій домінує сіра тональність. Причому півтони, як за Пушкіним, – напівдемократія, напівринкова економіка, напівмораль із подвійними стандартами... Домінування сірого відтінку, напевно призвело до того, що в результаті виникла потреба в яскравих кольорах, – й «епоха Кучми» закінчилась помаранчевою революцією» [134].

Нова влада, пообіцяла в передвиборчій політичній програмі демократизацію суспільства, що, за їх задумом, мала відбутися завдяки судової реформи, реформування адміністративного апарату і притягненням до відповідальності злочинців за режиму Л. Кучми. Однак це все так і залишилося декларацією київського клану, а точніше, побажанням українському народу.

Керуючись, насамперед, бажанням послабити політичних опонентів, поповнити бюджет, здійснити перерозподіл державного капіталу у власних корисливих цілях, уряд Ю. Тимошенко розпочав політику реприватизації. За рішенням суду приватизація в період правління Л. Кучми визнавалася незаконною і поверталася у фонд держмайна та знову виставлялася на продаж. Реприватизація Криворіжсталі дала державі великі прибутки. Оптимістично налаштована влада заявила, що їй вдасться залучити велику кількість іноземних інвестицій, але сталося навпаки. Процес реприватизації і політична нестабільність в державі призвела до небажання інвесторів, вкладати кошти в українську економіку. Всі ці кроки урядовців негативно позначилися на АПК України, призвівши до бензинового і цукрового дефіциту в суспільстві.

Натомість між самими революціонерами швидко загострилися стосунки. О. Зінченко виступив на прес-конференції в підтримку прем'єр-міністра Ю. Тимошенко із звинуваченнями своїх колишніх соратників, наближених до президента – П. Порошенка, О. Третьякова і М. Мартиненка у створенні корупційних схем у владних кабінетах [237; 250]. На думку аналітиків, В. Ющенко сплановано призначив свою довірену особу П. Порошенка секретарем РНБО, розширивши повноваження його голови на протипагу уряду, очолюваного

Ю. Тимошенко [101, с. 35]. Згодом політична криза між Президентом і Прем'єром поглиблюється, що призводить до відставки останнього президентським указом. В політичних конфліктах це був лише пролог, а потім черга урядових відставок і позачергові вибори до парламенту. Все це говорило про те, що країна постійно знаходиться в стані перманентної політичної кризи і присутності лише ситуативної більшості у парламенті, заради прийняття спільно вигідних рішень. Наприклад, у конфлікті із секретарем РНБО П. Порошенком БЮТ спільно з колишніми опонентами – Партією регіонів позбавляють його депутатського мандату. У боротьбі із В. Ющенком ПР і БЮТ прийняли закон про кабінет міністрів, що суттєво урізав повноваження гаранта Української конституції [91]. Слід зазначити, що взагалі політичні союзники при «помаранчевій владі» почали мінятися з такою швидкістю, що деякі політики навіть жартували, що їм важко зрозуміти, хто влада, а хто опозиція. Оцінюючи політичний безлад в країні при новій владі, можна стверджувати про наявність спільних бізнес-проектів депутатів з протилежних за ідейно-політичною спрямованістю таборів, що є свідченням їх цинічного ставлення до власного народу і його інтересів. Наприклад, після відставки Ю. Тимошенко за поданням президента прем'єром став В. Янукович.

Однак, постійна боротьба за фінансові потоки великого бізнесу і владних повноважень різних олігархічних кланів в Україні мала негативні наслідки для правлячого класу. Взаємні звинувачення президента і міністра МВС, президента і прем'єра у корупції і зраді національних інтересів призвели до падіння авторитету помаранчевої команди в країні та за кордоном. Політична нестабільність в державі призвела до розчарування суспільством в коаліції «демократичних сил» і сприяла підвищенню авторитету в народі опозиційної Партії регіонів. Так, за підсумками парламентських виборів 2006 р., лідером стала ПР, отримавши 32,14 % голосів. В ході голосування досить високий кредит довіри виборців отримав БЮТ – 22,29 % голосів. Суттєво впав авторитет пропрезидентського політичного блоку – Наша Україна, що отримала лише 13,95 %. Стабільним залишився рейтинг СПУ, що одержала 5,69 % голосів [35].

Таким чином, вибори 2006 р. засвідчили, насамперед, про зростання популярності партійних лідерів – В. Януковича і Ю. Тимошенко, показавши стрімкий спад політичного рейтингу президента – В. Ющенка.

«Помаранчева команда» у складі СПУ, Блоку «Наша Україна» і БЮТ домовилися, що головою парламенту в майбутній парламентській коаліції стане лідер СПУ О. Мороз, а уряд очолить Ю. Тимошенко. Однак, «Наша Україна» запропонувала на посаду спікера кандидатуру з оточення В. Ющенка П. Порошенка. Партія СПУ не погодилась із призначенням П. Порошенка на посаду спікера і перейшла на сторону Партії регіонів. Так, у складі політичних сил ПР, СПУ і КПУ у Верховній Раді утворилась антикризова коаліція. З переходом СПУ на сторону ПР «помаранчева команда» фактично втратила владу в парламенті і можливість формувати уряд. На вимогу лідера БЮТ розпустити парламент президент не пристав. Натомість провів переговори із ПР, погодившись подати у Верховну Раду кандидатуру В. Януковича на посаду Прем'єр-Міністра України. Політичні домовленості президента і В. Януковича засвідчили приєднання президентської партії НУ до новоствореної парламентської коаліції. Ю. Тимошенко звинуватила президента і лідера СПУ у зраді виборців, що голосували за коаліцію «демократичних сил» та оголосила про перехід БЮТ в опозицію, не визнавши легітимність «антикризової коаліції».

Отже, створення «антикризової коаліції» в складі політичних сил СПУ і НУ, незважаючи на політичний протест БЮТ, остаточно розкололо представників «демократичної коаліції» не лише фактично, а й юридично. В той же час ПР отримала парламентську більшість і низку впливових посад в комітетах Верховної Ради. Однак головним здобутком ПР в розподілі урядових портфелів стала посада Прем'єр-Міністра України, що дісталася лідеру даної політичної сили – В. Януковичу.

Перебуваючи у кріслі голови українського уряду з 2006 до 2007 рр., В. Янукович провів досить вдалі газові переговори з Росією, уклавши вигідну ціну на газ для України до кінця року. Однак, не виключено, що успіх в газовій угоді голови Партії регіонів з Росією забезпечувався, насамперед, не дипломатичними

здібностями В. Януковича, а бажанням Кремля підвищити популярність останнього в українському суспільстві і допомогти прийти до влади в Україні проросійськи налаштованому оточенню, опозиційного лідера у майбутніх президентських та парламентських виборах. Керуючи урядом, В. Янукович використовував ЗМІ з метою власної популяризації, критикуючи своїх політичних опонентів. Ведучи боротьбу з В. Ющенком, В. Янукович, будучи на посаді Прем'єра, звільнив усіх міністрів уряду від «Нашої України». Наполеглива боротьба прем'єра за владу і невдалі політичні домовленості з Ю. Тимошенко не залишили поза увагою пропрезидентської політичної сили, що оголосила про свій перехід в опозицію. Спільно із БЮТ «Наша Україна» приклали максимум зусиль, щоб Президент розпустив Верховну Раду. Сам формат антикризової коаліції викликав неоднозначну оцінку в суспільстві. За оцінками політологів, перехід СПУ на сторону ПР став фатальним прорахунком її лідера О. Мороза. Так, на позачергових парламентських виборах 2007 р. СПУ не пододала необхідний прохідний бар'єр для проходження в парламент, набравши лише 2,86 % голосів виборців і залишившись за стінами Верховної Ради. Проте з падінням авторитету політичних сил «помаранчевого табору» в суспільстві поступово зростала популярність політичної команди В. Януковича. Наприклад, за результатами позачергових виборів, до парламенту у 2007 р. опозиційна Партія регіонів отримала 34,37 % голосів. Варто зазначити, що перебування в опозиції суттєво підвищив політичний рейтинг БЮТ, що посів друге місце набравши – 30,71 %. В той час, коли пропрезидентський політичний блок НУ, що пішла на вибори спільно із «Народною самообороною» Ю. Луценка, утворивши політичний блок НУНС, отримала лише 14,15 % [224]. Однак формат новоствореної коаліції в складі «Нашої України», політичної групи Ю. Луценка «Народна самооборона» і БЮТ знову повернув лідеру БЮТ Ю. Тимошенко крісло прем'єра.

Через непорозуміння з В. Ющенком з посади держсекретаря у відставку пішли його найближчі соратники О. Рибачук і В. Балого. Розкол у президентській партії «Наша Україна» засвідчив про слабкі позиції президента. Багато соратників В. Ющенка – Д. Жванія, Р. Зварич та деякі інші відвернулися від нього,

перейшовши на сторону більш перспективного політичного кандидата на майбутніх президентських виборах Ю. Тимошенко. Натомість, вивчаючи відносини влади і бізнесу, дослідники політики слушно вказують на те, що юридичне оформлення крупного капіталу призводить до його персоніфікації, а в поєднанні з владою неодмінно веде до конфлікту інтересів між владою та бізнесом [134]. Тому черговий розподіл владою прибуткових фінансових артерій крупного капіталу призвів до політичних конфліктів в київському клані [212, с. 34]. Так, уряд, очолюваний Ю. Тимошенко, на думку фахівців, незаконно використав у 2009 р. газ компанії «РосУкрЕнерго». Дії прем'єр-міністра Ю. Тимошенко по відношенню до власності «РосУкрЕнерго» викликали протест в оточенні В. Ющенка, насамперед, через те, що останні, на думку експертів, мали власні бізнес-інтереси в цій компанії. Водночас політичні оглядачі зазначають, що угруповання Ю. Тимошенко, отримавши владу, вирішило не просто скористатися газовими запасами «РосУкрЕнерго» в Україні, а поновити втрачений в часи президентства Л. Кучми контроль над газовими обладнаннями між Росією та Україною. Вдруге очоливши уряд, Ю. Тимошенко, укладаючи нові газові угоди з РФ, звинуватила оточення В. Ющенка у спланованому зриві переговорного процесу Києва і Кремля про пряму поставку газу в Україну між українською компанією НАК «Нафтогаз України» та ВАТ «Газпром», щоб зберегти фірму посередника «РосУкрЕнерго». Президент всі обвинувачення опонентів про його зв'язок із керівництвом «РосУкрЕнерго» категорично заперечив. Згодом внаслідок урядових домовленостей Ю. Тимошенко з ВАТ «Газпром» послуги компанії «РосУкрЕнерго» ліквідувались [290; 330].

Отже, політичне угруповання лідера БЮТ одержало ще одну перемогу над оточенням В. Ющенка в боротьбі за газові ресурси компанії «РосУкрЕнерго».

Провал приватизації Одеського припортового заводу і відмова брати участь у тендері крупних світових кампаній стали наслідком непродуманої економічної діяльності уряду. Світова економічна криза стала додатковим чинником в девальвації грошової національної одиниці, зумовивши інфляційні процеси і скорочення ВВП в країні.

В той же час, ведучи розмови про складний економічний стан в державі, два потужних олігархічних клани – БЮТ і ПР пішли на політичне зближення, заявивши про необхідність відстрочення чергових виборів у Верховну Раду і проведення конституційних змін та обрання президента парламентом, а також підвищення вікового цензу для кандидатів в президенти. Кулуарні домовленості лідера ПР і БЮТ викликали опозиційні настрої в суспільстві. Політичні експерти заявили про спробу олігархів узурпувати владу в Україні. Пропозиція авторів нової конституції суттєво підняти віковий ценз для кандидата в президенти політологи назвали спробою В. Януковича і Ю. Тимошенко усунути можливих конкурентів у майбутніх президентських виборах, політиків нової формації, на зразок А. Яценюка [80]. Під тиском негативного ставлення пересічних громадян і науковців до подібних змін та неможливістю політичних угруповань дійти остаточної згоди в розподілі владних повноважень, а також бізнесу, переговори провалились. Лідери БЮТ і ПР відразу ж почали звинувачувати одне одного в спробах захопити владу в Україні з допомогою нового проекту конституції. З жорсткою критикою кулуарних політичних домовленостей Ю. Тимошенко і В. Януковича стосовно їх спільного проекту щодо зміни державного устрою виступив президент, назвавши їх «конституційним переворотом» [329].

Такі кардинальні зміни політичних партнерів, що є протилежними за методами суспільно-політичного розвитку внутрішньо і зовнішньополітичного життя України, стало черговим доказом їх єдиного спільного для всіх бажання боротися виключно заради посади, щоб на вищому державному рівні лобювати інтереси свого політичного угруповання, а не вирішувати нагальні проблеми рядового суспільства.

Однак, залучення передових політтехнологій, злагоджена ідеологічна робота в регіональних штабах БЮТ, високий рівень політичної харизматичності, чудові ораторські здібності Ю. Тимошенко в поєднанні із її приємною зовнішністю, а також умінням створити імідж «ображеної жінки-мучениці», «борця за справедливість» в оточенні «політиків-злочинців» і «грубіянів» сильної статі, допомогли їй не лише втримати відносно високий кредит народної довіри в

українському суспільстві, а й суттєво підняти його під час президентства В. Ющенка. Слід зазначити, що напередодні революційних подій в червні 2004 р. рейтинг довіри українців до Ю. Тимошенко складав лише 9,1 %, а В. Ющенку довіряли 28,4 % виборців [215]. Однак у 2008 р. опитування громадян показало, що головним винуватцем відсутніх антикризових заходів суспільство вважає президента. Так, 54,4 % респондентів звинуватили Президента В. Ющенка в неефективній боротьбі із кризою. Водночас відповідальну за економічну політику в державі прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко у відсутності ефективної антикризової програми дій звинуватили 38 % опитаних. За виникнення політичної кризи в країні головним винуватцем, згідно результатів опитування, також став Президент. Провину за політичний хаос в державі на В. Ющенка поклали 47 % опитаних, а Ю. Тимошенко в політичній кризі звинуватили 29,6 % респондентів. 26,8 % громадян винуватцем економічної кризи вважали Верховну Раду в цілому і 24,2 % в економічних проблемах звинуватили НБУ на чолі з В. Стельмахом [246].

Таким чином, Ю. Тимошенко вдалося перекласти провину за внутрішню політичну нестабільність і невдалу економічну політику на парламент, НБУ та В. Ющенка, відібравши практично увесь виборчий електорат останнього та піднявши власний політичний рейтинг народної довіри.

Зовнішня політика України під час правління третього президента фактично була загнана в глухий кут. Деяко емоційні і часто непродумані заяви з оточення В. Ющенка про відмову від багатовекторної політики на одновекторну проєвропейську, зумовило загострення конфлікту з Росією, вилившись у газовий конфлікт з приводу ціни і транзиту, яку українська сторона, за думкою фахівців, програла Росії. Так, навіть вступ України в СОТ багато дослідників розцінюють негативно, оскільки це позбавляє державу політики протекціонізму, що є необхідною складовою в торгівлі для слабкої економіки, нездатної до конкуренції на зовнішньополітичному ринку [314].

Непослідовністю вирізнялась і національна політика «помаранчевої команди». Бажання президента утримати популярність в традиційно прихильних до себе регіонах Західної України та ігнорування ментальної специфіки стосовно

ставлення до власного історичного минулого громадян інших регіонів України посприяло поглибленню розколу українського суспільства. Наприклад, політизація геноциду 1933 р. і відкриття музею «Радянської окупації» з наданням звання героя України неординарній історичній постаті провіднику ОУН – Р. Шухевичу призвело до чергового загострення протиріч в суспільстві на прибічників і прихильників національної політики президента. Нездатність і небажання влади побороти хабарництво та організовану злочинність призвело до того, що рівень корумпованості за п'ять років правління залишився незмінним. Так, за даними міжнародної організації Transparency International, що вивчає рівень корупції в трансформаційних суспільствах, Україна в 2004 р. посіла 122 місце із 145 держав, а у 2009 р. – 146 сходинку із 180 країн. Середній показник корумпованості, за підсумками дослідження Transparency International, у 2004 і 2009 роках склав 2,2 бала при найкращому показнику в 10 балів [96]. Варто зазначити, що додатковим чинником в падінні політичного рейтингу президента стала не виконана передвиборча обіцянка В. Ющенка знайти замовників політичного вбивства журналіста Г. Гонгадзе.

Отже, нездатність і небажання влади вибудувати чітку національну стратегію в боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, спрямувавши зусилля на розбудову демократичних цінностей, забезпечення політичної і економічної стабільності, та духовного об'єднання суспільства навколо спільної державної програми дій стало свідченням політичної слабкості владної команди третього президента. За соціологічними дослідженнями 2008 р., діяльність президента В. Ющенка 90,1 % респондентів оцінили «негативно» або «скоріш негативно» і лише 7,8 % опитаних оцінили «позитивно» або «скоріш позитивно». Роботу Верховної Ради «позитивно» або «скоріш позитивно» оцінили 6,6 % опитаних, а негативно – 83,6 %. Діяльність Кабміну «скоріш позитивно» оцінили 12,2 % респондентів, а негативно – 83,6 % [79].

За підсумками соціального моніторингу 2008 р., на питання, хто краще справляється із обов'язками президента – Л. Кучма чи В. Ющенко, 41,4 % респондентів відповіли, що не можуть виділити когось із них, 12,6 % – не змогли

дати відповідь. Однак 24,5 % опитаних твердо назвали ім'я Л. Кучма і лише 21,4 % респондентів відповіли – В. Ющенко [307]. Рішення В. Ющенка про намір балотуватися на другий термін президента України 69 % респондентів сприйняли негативно, 79,7 % опитаних заявили, що у В. Ющенка практично немає можливостей отримати перемогу в наступній президентській кампанії і лише 2,9 % респондентів відповіли, що у нього є «певні» шанси здобути перемогу [79].

Таким чином, під кінець правління лідера Помаранчевої революції на посаді Президента України рейтинг народної довіри до нього був нижчим, ніж в найгірший період правління його попередника – Л. Кучми.

Отже, напередодні президентських перегонів 2010 р. найвірогіднішими кандидатами на посаду Президента України стали лідер опозиції – В. Янукович і діючий прем'єр – Ю. Тимошенко. Кожен кандидат в президентське крісло, орієнтуючись на політичні уподобання свого електорату і власних інтересів, проголошував ті передвиборчі обіцянки, що бажали почути виборці Західної та Східної України. Головними гаслами опозиції у внутрішньополітичному житті стали: «сильна влада», «стабільність», «прозорість» у зовнішній політиці, поновлення партнерських стосунків з Росією і співробітництво із ЄС та США. Провладний лідер – Ю. Тимошенко у внутрішній діяльності закликала українців розбудовувати демократичну державу, у зовнішній політиці проголосила «європейський вибір України», спрямований на євроінтеграцію і дистанціювання Києва від залежності Москви. Спільним в програмі обох кандидатів стало: підвищення соціальних стандартів життя, покращення медичного обслуговування, вирішення житлового питання та ін. В національному питанні опозиція оголосила про надання російській мові статусу другої державної. В таборі БЮТ категорично заявили про існування єдиної державної мови в країні – української [195]. Соціологи, опираючись на опитування українців стосовно їх вибору з-поміж наявних кандидатів на посаду президента, із незначною статистичною похибкою достовірно спрогнозували В. Януковичу і Ю. Тимошенко вихід в другий тур виборів із завершенням президентської кампанії перемогою опозиційного кандидата [240]. За твердженням політичних експертів, у провладного кандидата

були непогані можливості перемогти опозицію, але за однієї умови висунення спільного кандидата від «помаранчевого табору». Однак, особисті амбіції виявились сильнішими для колишніх організаторів революційних подій 2004 р. Тому, за оцінками спостерігачів, В. Ющенко в боротьбі за крісло президента всі сили спрямував проти своєї колишньої соратниці – Ю. Тимошенко. Слід зазначити, що в цьому політичні оглядачі вбачають дві головних причини:

по-перше, головний електорат «помаранчевого табору» – це переважно Західний регіон України, за який і розпочалася боротьба між головними лідерами провладних кандидатів;

по-друге, не виключено, що, програвши вибори в першому турі в оточенні президента, розпочалися активні кулуарні переговори про уникнення можливих політичних репресій, в разі приходу до влади лідерів з «біло-блакитного табору», за умови збереження політичного нейтралітету В. Ющенка під час другого туру президентських виборів. За твердженням окремих популярних видань, президент навіть домовився з В. Януковичем і головним фінансистом Партії Регіонів – Р. Ахметовим про входження в політичне угруповання останнього [287; 332]. Настільки достовірні подібні припущення журналістів про політичні переговори В. Ющенка і Р. Ахметова, сказати доволі складно [97; 264]. Однак перебування на посаді прем'єра – В. Януковича і секретаря РНБО Р. Богатирьової під час президентства В. Ющенка, яка вважається людиною Р. Ахметова, свідчить про зв'язки президента з донецьким олігархом і є доволі вагомим аргументом на користь даної версії. Варто зауважити, що єдиною відчутною втратою для Р. Ахметова з приходом до влади В. Ющенка стала втрата Криворіжсталі внаслідок реприватизаційної політики уряду. Однак, в подальшому донецький олігарх Р. Ахметов налагодив стосунки із оточенням президента і знову продовжив успішно поєднувати бізнесову і політичну діяльність. Питання про те, чи правомірними були кроки уряду під час реприватизації Криворіжсталі і що саме було предметом неформальних політичних домовленостей Р. Ахметова з президентом В. Ющенком, залишаються остаточно нез'ясованими.

Таким чином, В. Ющенко офіційно зайняв нейтральну позицію по відношенню до учасників другого туру в президентських перегонах 2010 р., і, переслідуючи власні інтереси, фактично посприяв перемозі свого політичного та ідеологічного противника у виборчій кампанії 2004 р. – В. Януковича.

Доволі неочікуваними для експертів стали електоральні уподобання українців стосовно вихідця із дніпропетровського клану, кандидата в президенти України С. Тігіпка. Після приходу до влади В. Ющенка, С. Тігіпко залишив політику, зайнявшись бізнесом і лише під час президентської кампанії 2010 р. повернувся у велику політику. Почесне третє місце, що посів С. Тігіпко в першому турі президентських виборів, засвідчило бажання українських громадян довірити владу поміркованим професійним кадрам періоду правління Л. Кучми [313]. С. Тігіпко і інші кандидати в президенти, що не вийшли в другий тур голосування, повели політичні торги з лідером БЮТ і ПР в обмін за голоси своїх виборців. Однак, переговори кандидатів в президенти не мали успіху. Ніхто із впливових кандидатів першого туру не звернувся до власного електорату із зверненням про підтримку Ю. Тимошенко чи В. Януковича перед другим стартом виборчих президентських перегонів.

Отже, два представники потужних політичних угруповань – голова ПР В. Янукович і лідер БЮТ Ю. Тимошенко вийшли в другий тур без політичної підтримки інших кандидатів у президенти, що приймали участь в першому турі голосування.

Врахувавши помилки попередньої виборчої кампанії, оточення В. Януковича за період правління «помаранчевої команди», перебуваючи в опозиції, зосередило свої зусилля на критиці влади. Критика на адресу політичної команди президента В. Ющенка була небезпідставною. Однак, слід зауважити, що політична боротьба депутатів-опозиціонерів досить часто була неконструктивною. Практично постійно блокуючи роботу Верховної Ради, що неодноразово закінчувалось бійкою нардепів опозиційно налаштовані сили в українському парламенті поглиблювали політичну і економічну кризу в державі діючи за принципом: «чим гірше для влади, тим краще для нас». Варто зазначити, що не менш деструктивною була діяльність і провладних

депутатських груп в українському парламенті. Тому невдала внутрішня і зовнішня політика помаранчевої влади, постійні конфлікти у владній команді підсилені такими специфічними особливостями будь-якої української опозиції, спрямованої на погіршення політико-економічної ситуації в державі, дала свої результати. За даними ЦВК, після підрахунку голосів другого туру президентських виборів за В. Януковича проголосували 48,95 % виборців, а за Ю. Тимошенко – 45,47 % українських громадян. Показовим фактом недовіри українців до влади стала рекордна за всі результати президентських виборів в Україні цифра в 4,36 % виборців, що проголосували на виборчих дільницях, не підтримавши жодного кандидата в президенти. Вибори президента в черговий раз підкреслили розкол українського суспільства на Східну і Західну Україну зі своїми розрізненими поглядами у внутрішньо та зовнішньополітичному житті країни [222]. Незважаючи на визнання виборів демократичними всіма учасниками виборчого процесу в Україні і за кордоном, лідер БЮТ оголосила оприлюднені результати ЦВК сфальсифікованими Партією регіонів. Однак, подання Ю. Тимошенко у вищий адміністративний суд з вимогою скасувати підсумки голосування доволі швидко було відкликано самим позивачем з огляду на його безперспективність для провладного кандидата. Спроби БЮТ створити нову «майданову революцію» в Україні також зазнали невдачі. «Майдановий синдром» Ю. Тимошенко став її черговим політичним піаром, розрахованим на вороже налаштування власного електорату проти своїх політичних противників у виборчому процесі і жодним чином не відображав революційні настрої суспільства попередньої президентської кампанії. Поразка лідерів «помаранчевого блоку» на президентських виборах стала доказом розчарування народу в їх практичній діяльності. Зміна однієї політичної еліти іншою в 2004 р. розпочалася масовими звільненнями досвідчених фахівців на всіх рівнях влади. Значна частина досвідчених адміністраторів державного управління позбулася своїх посад переважно за політичними мотивами. Натомість, вакантні посади очолили «оратори майдану», що не мали ні належної професійної освіти, ні досвіду роботи у відповідних міністерствах і відомствах.

Таким чином, переважна частина населення зрозуміла, що в 2004 р. жодної революції в Україні не відбулось. Водночас прихід до влади політичного угруповання із надзвичайно високими амбіціями і корумпованістю значної кількості його представників, без належних організаторських та професійних навичок управління завершилось розпадом «помаранчевої команди».

Отже, правління київського клану обумовило погіршення політико-економічної ситуації в країні із втратою останніми народної довіри та владних повноважень на користь опозиції.

Владна команда новобраного президента В. Януковича, копіюючи своїх попередників, традиційно заявила про необхідність реформ в усіх сферах суспільно-політичного життя. Водночас, оточенню четвертого президента України вдалося сформуванню стабільну коаліцію у Верховній Раді, прийнявши ряд важливих законів. У зовнішньополітичній сфері президентська адміністрація В. Януковича оголосила про повернення до багатовекторної політики другого президента України – Л. Кучми. В економічній і соціальній сфері популярності владі додали нові газові домовленості з Росією, що суттєво знизили ціну на газ для України та продуктивне співробітництво із МВФ, а також незначне підняття соціальних стандартів. Однак, опозиція заявила про зраду національних інтересів правлячої команди на користь Росії. Вагомим аргументом стала угода, підписана російським і українським урядом, що передбачає довгостроковий термін перебування ЧФ Росії в Україні та, за словами аналітиків, створює потенційну загрозу суверенітету України [243; 283; 303; 304; 309]. Одним із позитивних кроків сформованої парламентської коаліції фахівці вважають прийняття закону про повернення до пропорційно-можаритарної системи виборів. Слід зауважити, що закон про перехід на пропорційну систему парламентських виборів був прийнятий в часи президентства В. Ющенко спільними зусиллями влади і опозиції. Однак, за думкою політологів, цілковитий перехід на формування партійних списків кандидатів у депутати до Верховної Ради та місцевих депутатських рад в умовах приватизації партійного механізму обумовив творення по суті політико-олігархічних авторитарних центрів з жорсткою структурною партійною ієрархією на чолі з лідером блоку або партії. Однак,

серйозним недоліком змін до виборчого українського законодавства стало те, що прийнятий парламентом закон про вибори вніс зміни лише до обрання депутатського корпусу в місцевих радах. Водночас закон про вибори до загальнонаціонального представницького органу – Верховної Ради України залишається без змін [44]. Голосування за партійними списками до вищого законодавчого органу фактично виокремлює парламентську еліту, з якої формується уряд в окрему привілейовану касту і робить практично недосяжним простій авторитетній у народі людині стати депутатом Верховної Ради. Так, за словами голови ХРП М. Поровського, у Верховній Раді II скликання було близько 20 мільйонерів, а після прийняття змішаної виборчої системи в оновлений парламент III скликання нардепів-мільйонерів налічувалося 110. У Верховну Раду IV скликання пройшло понад 200 мільйонерів, а з переходом на пропорційну систему виборів у парламенті V скликання пройшло 250 мільйонерів. За словами дослідників, не змінилася ситуація і у Верховній Раді України VI скликання, де 2/3 депутатського корпусу складають бізнесмени-мільйонери [236]. За даними експертів, загальний бюджет видатків на утримання Адміністрації президента, уряду і парламенту у 2010 р. складає 2,2 млрд. грн. Настільки дорого обходиться утримання політичної еліти, можна судити за окремими положеннями із кошторису Верховної Ради, прийнятого нардепами в 2010 р., що склав 875 мільйонів гривень. Річний фонд зарплати нардепів складає 104115990 грн. Середня зарплата нардепа становить 17425 грн. На «депутатське оздоровлення» виділяється 17352665 грн., в той час, коли вся стаття українського бюджету 2010 р., що спрямована на «Заходи з подолання епідемії туберкульозу і СНІДу», становить 1,5 мільйона грн. [116; 300]. Водночас, доказом нехтування обов'язками нардепа стала заява заступника спікера Верховної Ради М. Томенка про те, що на протязі VI сесії із 75 парламентських засідань 7 народних обранців були присутні лише на одному засіданні, а 3 на двох. Рейтинг нардепів-прогульників від ПР очолив Р. Ахметов, а від БЮТ – К. Жеваго. З 2007 р. 37 нардепів не проявили жодної законодавчої ініціативи [302]. В той же час в українському політикумі поширеною стає

практика надання депутатського мандату і інших впливових посад людям, що перебувають у родинних зв'язках з політичним лідером.

Зауважимо, що в Україні діти окремих політиків, перебуваючи фактично в статусі молодого спеціаліста, обіймають високі відповідальні посади і практично невідомі народу стають нардепами. На сьогодні в Україні сформувалися і центри підготовки майбутньої еліти. Такими елітними закладами з підготовки майбутнього політичного бомонду є престижні школи, де вартість навчання в рік складає близько 8 тис. євро, а також найпрестижніший ВНЗ в Україні – Інститут міжнародних відносин київського національного університету імені Тараса Шевченка, де контрактна форма навчання на деяких факультетах перевищує 4 тис. доларів в рік. В елітних закладах освіти масово навчаються діти політиків [73; 315].

Таким чином, верхівка відверто ігнорує закон про державну службу, що забороняє одночасне перебування на високих посадах чиновників, пов'язаних родинними чи не поточними зв'язками і займатися підприємницькою діяльністю, сприяючи формуванню фінансових та сімейних кланів в українській політиці. Водночас навчання дітей із VIP-родин в найпрестижніших закладах освіти, куди в силу суб'єктивних обставин іншим бажаючим потрапити на навчання доволі складно, відбувається знайомство потенційних майбутніх політиків України. Тому не виключено, що в майбутньому олігархічні клани матимуть додаткову тенденцію до формування із колишніх «однокласників» і «однорупників». В той же час, окремі високопосадові особи українського суспільства не хочуть офіційно підтвердити свій науковий ступінь, найвірогідніше через його відсутність.

Повертаючись до аналізу виборчої реформи у місцеві ради, слід зазначити, що досить критично оцінили експерти і окремі положення змін до даного закону. Наприклад, протиправним виглядає депутатський припис до виборчого закону про заборону позапартійного самовисування на посаду міського голови. Подібні закони, що прив'язують народного обранця до партії на міському рівні місцевого самоврядування, створюють потенційну загрозу поширення всеохоплюючого партійного контролю, державними установами виконавчої влади над органами

місцевого самоврядування із злиттям партійної і бюрократичної еліти та створенням типової партійно-управлінської номенклатури «радянського зразка» з авторитарним правлінням, домінуючої у вищих ешелонах влади, політичної партії. Не менш критично фахівці оцінили положення виборчого закону про заборону приймати участь у місцевих виборах політичним блокам, а також партіям, що на момент виборів зареєстровані в Мінюсті менше року. Офіційно влада прийняла зміни до виборчого законодавства, слушно вказавши на численні «партії-одноденки», що створюються з допомогою корупційних схем і, утворивши блок, приймають участь у виборах. Проте фахівці зазначають, що дані зміни до виборчого закону, спрямовані, насамперед, проти новоутворених політичних блоків, відомих політиків – А. Яценюка і С. Тігіпка. Політичні лідери А. Яценюк і С. Тігіпка, за оцінками фахівців, мають доволі перспективне майбутнє в українській політиці. Лідер «Фронту змін» і голова партії «Сильна Україна» створили собі політичний імідж представників «нової формації», що викликає симпатії в суспільстві. Однак, наскільки відповідатиме ідеологічне підґрунтя політиків «нового зразка» в реальній політичній діяльності, передбачити проблематично. Політичне оточення С. Тігіпка і А. Яценюка та й самі лідери мають тісні політичні, а також бізнесові зв'язки з представниками колишньої радянської номенклатури, активно співпрацюючи з останніми [44; 251; 333]. Однак, електоральна прихильність суспільства до С. Тігіпка і А. Яценюка свідчить про зростаючі тенденції в Східній і Західній Україні передати владу еліті «нового зразка» та усунути із владного олімпу верхівку «старої формації». На відміну від ультраправих націоналістичних партій, наприклад, партії «Пора» та ультралівих політичних сил, наприклад – партії КПУ чи блоку Н. Вітренко, політичні сили С. Тігіпка і А. Яценюка демонструють прагматизм, спрямований на об'єднання українського суспільства. Однак, слід зазначити, що електоральна підтримка у представників «нової формації» недостатньо міцна, щоб справляти вирішальний вплив на політичні процеси в Україні. Водночас, позитивним імпульсом в оновленні політичного класу держави є факт підтримки верхів «нового зразка», переважно електоратом середнього і молодого віку, що складають найактивнішу

політичну верству в суспільстві. В той час, коли виборчий електорат найменш трансформованої політичної сили в умовах державної незалежності України, у своєму ідеологічному і командному складі – КПУ є мало чисельним та в більшості своїй складається із громадян пенсійного віку [240].

Таким чином, поступова втрата виборців елітою «старої формації» – КПУ на фоні зростаючої серед молоді популярності політичних еліт «нової формації» свідчить про трансформаційні процеси в Україні на шляху до демократії.

Тривожним сигналом для демократії в Україні стали заяви провідних каналів центрального телебачення про повернення владної цензури у ЗМІ [88]. Не меншою загрозою для демократичних цінностей в Україні є фактично розпад опозиційних осередків в Україні. Опозиційні угруповання виявились нездатними виробити спільну програму дій, обрати лідера і стати повноцінною альтернативною владою чинній правлячій еліті. Натомість, переслідуючи переважно корисливі інтереси, значна частина депутатів від опозиції перейшла на сторону провладної коаліції «Стабільність і реформи». Оглядачі зауважують, що своїм вчинком депутати-перебіжчики намагаються, насамперед, зберегти власний бізнес [145; 187]. Така поведінка нардепів опозиційних партій зумовила падіння їх рейтингу. За даними дослідження КМІС, що були оприлюднені 01.07.10 р., на випадок дострокових парламентських виборів за провладну Партію регіонів готові проголосувати 39 % українців, а головну опозиційну силу БЮТ готові підтримати лише 12 % громадян. Впевнено тримається рейтинг співпрацюючого із діючою владою лідера «Сильної України» – С. Тігіпка на рівні 11,5 %. Відносно стабільним є рейтинг опозиційної політичної сили «Фронту змін» А. Яценюка – 5 % [279]. Оцінюючи політичне значення опозиції в державі, у першу чергу, слід враховувати не рейтинг окремих опозиційних політиків, а функціонування опозиції, як політичного інституту.

Отже, на думку фахівців, опозиція обов'язково повинна усвідомити свою політичну значимість в суспільстві і виробити чітку політичну програму та стати протиположною діючій владі, контролюючи її діяльність.

В соціально-економічній і фіскальній діяльності президентської команди В. Януковича жорстку критику опозиції та суспільства отримав розроблений урядом податковий кодекс. За оцінками експертів, що досліджували проект податкового кодексу, влада проігнорувала інтереси малого і середнього бізнесу [223]. Тому, не бажаючи втрачати електорат напередодні виборів у місцеві ради, президент відправив головний податковий документ на доопрацювання. Проблематичним для української економіки стало задоволення Стокгольмським арбітражним судом позовної заяви юристів компанії «РосУкрЕнерго» про повернення Україною боргу першій за нібито незаконну реалізацію її газу в часи прем'єрства Ю. Тимошенко. Лідер БЮТ назвала програш в Стокгольмському суді української сторони компанії «РосУкрЕнерго» зумисним. Ю. Тимошенко вказала на те, що представники уряду мають власні бізнес-інтереси з головою компанії «РосУкрЕнерго» Д. Фірташом, а арешти своїх соратників причетних до кримінальної справи порушеної СБУ за фактом розкрадання власності «РосУкрЕнерго» назвала початком політичних репресій [289]. Варто зауважити, що в Україні правоохоронні органи досить часто виступають засобом тиску на політиків. Наприклад, порушені в часи президентства В. Ющенка кримінальні справи стосовно політиків з оточення В. Януковича були визнані судом безпідставними. Однак, історія «судді посівальника» І. Зварича, що знаходиться під слідством, сигналізує про існування серйозних проблем в українській Феміді і нагальну потребу реформ судової гілки влади, без чого не може відбутися демократизація суспільства. Водночас, реформування правлячою командою В. Януковича українського судоустрою із встановленням жорсткого контролю над суддями за рахунок розширення повноважень Вищої ради юстиції дістало неоднозначну оцінку Венеціанської комісії [34]. Тому складно перевірити об'єктивність української сторони у Стокгольмському судовому процесі з «РосУкрЕнерго» і правомірність арешту людей лідера БЮТ. Однак, дивним виглядає те, що відповідне рішення арбітражного Стокгольмського суду про повернення Україною боргів компанії «РосУкрЕнерго» з'явилося одразу після зміни політичних лідерів.

Отже, не дивлячись на те, що опозиція не має належних доказів, щоб стверджувати про організований владою програш відповідачів України компанії «РосУкрЕнерго» у Стокгольмському арбітражному суді, дослідники не схильні заперечувати наявність зацікавленості окремих правлячих субелітних груп в задоволенні відповідного судового позову на користь голови компанії «РосУкрЕнерго» Д. Фірташа проти України та в арештах соратників Ю. Тимошенко [95; 260].

Оцінюючи національну політику правлячої команди В. Януковича, аналітики відзначають, що заяви політичної команди президента про необхідність скасування президентського указу В. Ющенка щодо надання звання героя України Р. Шухевичу і відповідне прийняття судового рішення на користь діючої влади та відмова останньої визнати події в Україні 1933 р. геноцидом радянської влади слугує доказом продовження ідеологічного протистояння політичних олігархічних кланів з відповідною політичною програмою дій, орієнтованою на власний регіональний електорат. Водночас, отримавши владу, Партія регіонів відмовилася від надання російській мові статусу другої державної і припинила розмови про федералізацію України. Більшість експертів схильні вважати, що будучи кандидатом в президенти В. Янукович і не планував юридично оформляти двомовність в українському суспільстві на державному рівні, а тим більш послаблювати вплив центральної влади в регіонах. Однак, за думкою фахівців, мовне питання і федералізація країни ще не раз буде використовуватися політтехнологами Партії регіонів перед черговими парламентськими чи президентськими виборами в Україні у боротьбі за російськомовний електорат виборців Східної України [176]. Не менш активно БЮТ і близькі їй по ідеології політичні сили будуть знову нарощувати власний політичний рейтинг в середовищі україномовного населення, створюючи собі політичний образ «захисника» унітарного устрою України та української мови у Західній Україні і возвеличувати ОУН-УПА, а також визнавати голодомор 1933 р. геноцидом комуністичної влади в радянській Україні.

Таким чином, олігархічні угруповання продовжують боротьбу за владу, свідомо маніпулюючи ментальною роз'єднаністю пересічного українця, поглиблюючи розкол в суспільстві.

Вивчаючи політичні угруповання в Партії регіонів, дослідники дійшли висновку, що четвертого президента України оточують декілька політичних угруповань. Домінуючий вплив на В. Януковича має політичне угруповання крупних бізнесменів, під керівництвом Д. Фірташа. Найближчі соратники Д. Фірташа – це відомі політики С. Львовчкін, О. Лукаш, А. Герман і Ю. Бойко. Вагомий вплив має політичне угруповання Р. Ахметова, що складає значну частину депутатів Партії регіонів. Найближче його оточення складають бізнесмени: О. Бєлий, Ю. Воропаєв, Є. Геллер, С. Кий, Л. Литвинов, В. Малишев, І. Прасолов, О. Савчук. Близькими політичними партнерами Р. Ахметова є також Б. Колесніков і Р. Богатирьова. Група Р. Ахметова відстоює інтереси переважно металургійного бізнесу, що складає основу їх фінансових прибутків. Достатньо впливовим є політичне угруповання «енергетичних баронів». Очолюють групу представників «енергетичного бізнесу» брати Андрій і Сергій Клюєви. Довіреними особами братів Клюєвих є відомі політики А. Папієв, В. Сівкович і Н. Шуфрич. Політичну групу братів Клюєвих цікавить насамперед Український енергоринок.

Політики і бізнесмени в оточенні М. Азарова, Ю. Звягільського, В. Ландика, О. Лук'янченка, А. Пригодського і В. Рибачка складають політичне угруповання, що орієнтується на діючого президента. Політичне угруповання, що орієнтується на В. Януковича, можна віднести до типових радянських бюрократів, партійних функціонерів. Не маючи особливих політичних амбіцій, дане угруповання є найменш конфліктне в середовищі владної політичної команди [27; 183]. Зазначимо, що в провладних угруповань є ще один впливовий політик С. Тігіпка. Науковці стверджують, що присутність у владі лідера партії «Сильна Україна» С. Тігіпка, що намагається створити власну політичну команду, є не зовсім прийнятною для Партії регіонів. Не виключено, що досвідчений політик С. Тігіпка із значними особистими фінансовими статками активно сприятиме

формуванню власної політичної команди і підвищенню свого авторитету в суспільстві. Водночас, враховуючи організаторські і дипломатичні здібності С. Тігіпка, його особисті та ділові знайомства у владних коридорах, впливові субелітні групи зацікавлені в співпраці з перспективним політиком [98]. Хоча, як свідчать події навколо пенсійної реформи і зміни до неї, що були прийняті 7 липня 2011 року на останньому засіданні Верховної Ради перед літніми канікулами, це не на користь подальшому авторитету міністра соціальної політики – С. Тігіпка.

Отже, правляча команда діючого президента В. Януковича складається із трьох основних політичних блоків, що мають власні бізнесові і політичні інтереси в державі. В масі своїй управлінські кадри політичної команди В. Януковича – це досвідчені жорсткі політичні менеджери. Однак, настільки дійсно продуктивною буде їх діяльність в особистих стосунках та у відстоюванні державних інтересів України на міжнародній арені, покаже час.

Таким чином, підбиваючи підсумки, зазначимо, що з проголошенням незалежності України в країні склалися всі передумови для становлення повноцінної держави європейського зразка на чолі з елітою «нової формації». Однак, наслідком внутрішньополітичного протистояння різних політичних угруповань стала перемога пострадянської номенклатурної верхівки.

Характеризуючи сучасну політичну еліту, мусимо визнати, що для українського політикуму професійна політична діяльність є, насамперед, бізнесом. Головним бажанням верхів є відстоювання власних чи корпоративних інтересів, але не загальнонаціональних. Свідоме порушення правлячою елітою всіх норм чинного законодавства, що забороняє сумісництво влади і бізнесу та політику кадрових призначень на державні посади осіб із родинного кола, не є актуальним для останніх. На прикладі родинних зв'язків у правлячій верхівці і обранні елітних ВНЗ їх дітьми та прийнятого нардепами закону про вибори народних і місцевих депутатів помітно, що політична верхівка цілеспрямовано забезпечує своїм дітям, рідним та близьким знайомим шлях у владні коридори, створюючи для цього навіть відповідну законодавчу базу.

Така відчуженість української еліти від народу є свідченням її низької національної свідомості і політичної культури та небажанням консолідуватися із нацією заради повноцінного розвитку своєї держави. Водночас, не виконання політичною верхівкою передвиборчих обіцянок призводить до політичної апатії українського народу і веде до розчарування у владі, що повинна була б відповідати критеріям справжньої національної еліти.

Тому залишається сподіватися на те, що згодом все ж стереотипи колишнього радянського минулого у сфері суспільно-політичного життя поступово зникнуть в менталітеті українця, і наступні покоління політиків « нової формації » можливо сформуєть справжню національну еліту держави.

3.2. Україна в сучасних інтеграційних проектах країн Заходу і Сходу.

Розпад СРСР і соціалістичного табору наприкінці ХХ ст. призвів до кардинальної зміни геополітичного балансу сил у світі. Тривале конфронтаційне протистояння Сходу і Заходу завершилось розпадом біполярної моделі міжнародних відносин. На Сході припинили свою діяльність військово-політичний блок держав Варшавського Договору і Рада Економічної Взаємодопомоги, що були своєрідною противагою з боку СРСР євроінтеграційним структурам держав західного капіталізму – ЄОВС та Північноатлантичного альянсу. Водночас, занепад транснаціональної Радянської держави обумовив створення на її території низки суверенних держав. З становленням незалежних держав на пострадянському просторі почали формуватися нові центри геополітичного впливу. Так, під егідою спадкоємця СРСР Росії, що активно почала претендувати на домінуючу роль гегемона над пострадянськими державами, поступово утворилися наступні інтеграційні структури – СНД, ЄврАзЕс, ЄЕП, ШОС, ОДКБ [255; 310].

Однак, не менш активно політику регіонального домінування намагається реалізувати Польща. Аналітики відзначають дві головні стратегії зовнішньої

політики Варшави: «пьястовську», спрямовану на прозахідний вектор, і «ягелонську», що відстоює інтереси поляків на пострадянському просторі. Принципи «ягелонської» зовнішньополітичної парадигми правлячих кіл Варшави передбачають дистанціювання від проросійської залежності балтійських держав та України і Білорусі. Польська республіка в трансформаційному геополітичному суперництві з Москвою намагається взяти під власний контроль сусідні їй країни, щоб посилити власний політичний вплив на міжнародній арені з країнами Заходу і Сходу. Не менш активну політику в боротьбі за політичний вплив на республіки колишнього СРСР проводить Вашингтон. Так, за сприянням США, на початку другої половини 90-х років ХХ ст. було створено інтеграційну структуру ГУУАМ, що мала на меті послаблення впливу Росії на незалежні держави пострадянського простору і розширення сфери впливу США на Схід [100; 152].

Отже, з крахом СРСР Москва і розвинені держави світу не відмовились від своєї імперіалістичної політики, взаємної боротьби за сфери політичного впливу над державами постсоціалістичного табору. Головним засобом ефективного управління політикою пострадянських республік в умовах незалежності за задумом держав-суперниць в сучасному світі повинні стати створені ними інтеграційні структури.

Таким чином, розпад двополюсної моделі міжнародних відносин із суттєвою трансформацією держав постсоціалістичного табору в умовах незалежності обумовив створення нових геополітичних інтеграційних структур на пострадянському просторі з витоком чергового протистояння між європейськими країнами Заходу і Сходу в боротьбі за світове панування.

Україна з розпадом СРСР отримала незалежність, приєднавшись до клубу без'ядерних держав. Україна оголосила про своє бажання отримати на міжнародній арені статус нейтральної держави з гарантуванням її національної безпеки з боку провідних держав світу, зокрема США і Росії. В зовнішніх стосунках з іноземними державами українська еліта заявила про здійснення багатовекторної політики, спрямованої на побудову партнерських стосунків із

країнами Євразії та Європи. Ключовою ціллю України в зовнішньополітичній діяльності став курс на інтеграцію в європейські структури і поглиблене співробітництво з постсоціалістичними країнами.

Україна, отримавши незалежність, офіційно проголосила себе позаблоковою державою, відмовилась від ядерної зброї, виявивши бажання отримати від іноземних країн статус нейтральної держави.

Однак, саме геополітичне розташування незалежної України між країнами Сходу і Заходу та боротьба останніх за світову гегемонію ускладнює її міжнародне політичне становище в досягненні поставленої мети.

Таким чином, геополітичне розташування України на перехресті Європи і Азії з розпадом СРСР перетворило її у своєрідну буферну зону між провідними державами світу, виступаючи своєрідною брамою для входу з Європи в Євразію і навпаки [180].

Отже, враховуючи періодичне загострення відносин РФ з країнами ЄС і США, прагненням лідируючих держав світу є влиття України у створені ними інтеграційні організації. В умовах новітнього часу біполярної моделі розвитку суспільства у випадку військового конфлікту між державами Сходу і Заходу, Україна виступає для них важливим стратегічним плацдармом. Тому, оцінюючи сучасне геополітичне становище України, науковці прогнозують їй декілька варіантів інтеграційної політики:

Перший. Включення України до геополітичного процесу співробітництва з Росією і через Росію, а саме: створення союзу держав трьох слов'янських народів; проникнення російського капіталу в галузі української економіки. Цей варіант найпростіший. Проте для України він означає «кінець історії», втрату своєї специфіки, своєї державності.

Другий. Хитання між Сходом і Заходом. Відсутність справжньої інтеграції з Росією і європейськими та євроатлантичними структурами. Для України це ізоляція від реальних світових інтеграційних процесів. Україна стає розмінною монетою для Сходу і Заходу.

Третій. Інтеграція в Європейський Союз паралельно із зближенням Росії з Європейським Союзом і рівноправним партнерством Росії й України в економічній сфері [296, с. 62].

Останній варіант геостратегічного вибору є найоптимальнішим для України і найсприятливішим для всієї світової спільноти. Однак Росія, не бажаючи просування євроінтеграційних структур на Схід і намагаючись втримати контроль над країнами пострадянського простору, з розпадом СРСР ініціювала об'єднання країн колишнього СРСР в інтеграційну структуру під назвою СНД. Побудова СНД було цілком закономірним явищем, з огляду на сформовані протягом тривалого співіснування спільного політичного, економічного і наукового простору держав колишнього СРСР. Тому СНД на початковому етапі існування розглядався країнами світу головним координуючим органом, що був створений заради забезпечення складних процесів розпаду СРСР в провідних сферах суспільно-політичного життя, новостворених суверенних держав на території колишнього Радянського Союзу. Проте неодноразові спроби російського уряду перетворити СНД в наддержавну організацію, надавши їй статусу суб'єкта міжнародного права, наштовхуються на політичний спротив української сторони. Де-факто перебуваючи в інтеграційній структурі СНД, Україна, виходячи із власних геополітичних інтересів відмовилася від ратифікації Статуту даної організації. Тому Україна на сьогодні по суті залишається лише спостерігачем СНД, незважаючи на те, що була однією із співзасновниць цієї організації. Натомість, виступаючи проти експансіоністської політики НАТО на Схід, Росія виступила ініціатором створення військово-політичного блоку ОДКБ. Офіційно ОДКБ утворився з метою спільної координації дій його учасників із міжнародною злочинністю. До складу ОДКБ увійшли країни Азії і Білорусь. Україна завбачливо відхилила пропозицію Москви увійти до складу ОДКБ, що автоматично посилює її вплив в Україні. Поглиблюючи економічну інтеграцію з метою економічного протекціонізму, Москва посприяла створенню чергової міждержавної структури ЄвразЕс, яка стала наддержавною організацією, перетворившись у впливовий

суб'єкт регіонального впливу на пострадянському просторі. На зразок ЄС, країни-члени ЄвразЕс у складі Росії, Білорусі, Киргизстану і Таджикистану утворили власні органи наднаціонального управління. Головним фінансовим спонсором ЄвразЕс є Росія і, звичайно ж, остання має найбільший вплив у цій інтеграційній структурі. Тому Україна, відстоюючи свої національні та економічні інтереси, відмовилася увійти до складу ЄвразЕс. Однак, не бажаючи погіршувати вигідні економічні зв'язки із впливовим стратегічним сусідом, Україна погодилася стати спостерігачем ЄвразЕс без жодних юридичних зобов'язань по відношенню до даної організації [255]. З метою тіснішого економічного співробітництва на базі ЄвразЕс за ініціативи Москви Білорусь і Казахстан домовилися створити в майбутньому ЄЕП, уклавши згодом трьохсторонній митний союз. Створення Єдиного Економічного простору вигідне насамперед Росії. Київ відхилив пропозицію Кремля вступити в ЄЕП. Україна є головним експортером аграрної і промислової продукції в РФ та залишається основним транспортером російського газу в Європу. Тому із вступом України у ЄЕП Росія, скоріш за все, наполягатиме на ліквідації мита своєї експортованої продукції на територію України, що негативно позначиться на українських економічних інтересах. Водночас, нерівномірний розвиток країн майбутнього ЄЕП може призвести до домінуючого впливу Росії, що нав'язуватиме свої умови іншим членам цієї організації. Також можуть виникнути проблеми у стосунках України із організацією СОТ. Не виключено, що інтеграція України в ЄЕП поставить питання про перегляд юридичних угод із цією структурою. Зближення України з ЄЕП приховує загрозу обмеження економічних стосунків України з ЄС. Тому українська еліта досить обережно відноситься до приєднання своєї країни в російські інтеграційні проекти. Українська влада офіційно заявила, що юридичне оформлення ЄЕП відбудеться лише за умови, якщо його проектувальники стануть членами СОТ [338]. Така позиція правлячих верхів в Україні підкреслює її прагнення влитися в інтеграційні структури ЄС. Водночас, не обтяжуючи себе юридичними угодами в інтеграційних структурах пострадянського простору, Україна забезпечує собі

в разі необхідності тактичний відступ і наступ для політичного маневрування в складній багатовекторній зовнішній державній політиці, спрямованої на збереження добросусідських відносин на Східному та Західному напрямку геополітичної карти світу. Подальші спроби Росії інтегрувати постсоціалістичні держави в СНД завершилися фактично її розпадом. Нездатність Кремля піти на певні компроміси, відступившись від ідеї жорсткого домінування на Кавказі та Середній Азії, зумовили вихід Грузії і Туркменістану з СНД. Водночас західні держави і США активно сприяли євроінтеграційним процесам пострадянських країн. В протистоянні з Росією провідні держави Європи розробили групову модель євроінтеграції, спрямовану на приєднання колишніх держав СРСР у Євроатлантичне співтовариство проклавши їм європейський і атлантичний кордон для вступу в ЄС та НАТО. Прикладом групової моделі європейської інтеграції може слугувати Вишеградська група, яка була створена за підтримки ЄС та США після розпаду СРСР. До складу Вишеградської групи увійшли Угорщина, Польща, Чехія та Словаччина. Аналогічна модель групової інтеграції на Захід була розроблена політтехнологами Європи по відношенню до країн Балтії – Естонії, Литви і Латвії. Завдяки груповій моделі інтеграції Вишеградська четвірка і прибалтійські держави зуміли дистанціюватися від залежності Кремля, відстоявши своє суверенне право зовнішньополітичного вибору та провівши ряд необхідних політико-економічних перетворень влитися в інтеграційні структури євроатлантичного простору [39]. Приклад інтеграції держав Вишеградської четвірки в європейські і євроатлантичні структури є досвідом для наслідування в Україні. Для молодого України співпраця з ЄС і НАТО має досить привабливі перспективи. Наприклад, Євросоюз, створений на базі ЄОВС, Євратом, ЄЕС чітко дотримується коінтеграційної моделі розвитку, яка становить мінімальну загрозу суверенітету України. Основні положення даної моделі інтеграції закладені у вимогах до країн-кандидатів на вступ у ЄС в так званих копенгагенських критеріях і стосуються всіх сфер суспільно-політичного життя держави та полягають в наступному:

– повноцінному функціонуванні провідних державних установ, що забезпечують стабільність і верховенство права в країні, дотримання прав людини та нацменшин;

– економічна стабільність, ринкова конкурентоспроможна економіка; визнання головних цілей ЄС і дотримання вимог останнього в політичній економічній та монетарній політиці.

Забезпечується діяльність ЄС за рахунок створених її учасниками правових інституцій. Верховенство права, не порушення прав людини, повага до суверенітету незалежних держав, політична, економічна стабільність суспільства, боротьба із злочинністю і поліпшення екологічної ситуації у світі є головними цінностями ЄС [162, с. 47; 163]. Однак, високі вимоги ЄС до країн-претендентів на повноцінне членство в останній в силу політико-економічних показників України на даному етапі унеможливають її вступ в дану організацію. Проте високі критерії відбору в ЄС не позбавляють Україну перспективи влитися у Євросоюз в майбутньому. Натомість умови вступу в ЄС є цілком нормальним явищем для демократичної Європи в ХХІ ст. Тому демократичні цінності і економічні показники необхідні для вступу в Євросоюз об'єктивно покликані лише сприяти демократизації і економічному розвитку держав, що прагнуть стати членами цієї організації. До того ж Євросоюз активно співпрацює із Україною. Саме держави ЄС виступили ініціаторами вступу України в СОТ. Водночас ЄС проводить ряд консультацій з Києвом, спрямованих на узгодження національного права у відповідності до європейських стандартів. Однак експерти ЄС зазначають, що, заради успішної євроінтеграції Україні, в першу чергу потрібно провести ряд політико-економічних реформ. Саме проведення відповідних політичних і економічних реформ забезпечить верховенство права в Україні та конкурентоспроможну економіку держави. Тому лише після кардинальних внутрішніх реформ Україна може розраховувати на вступ до ЄС.

Сприяючи світовій безпеці, країни ЄС поступово розширили сферу власного впливу в напрямку євроатлантичної інтеграції військово-політичного

блоку НАТО. Північноатлантичний альянс був створений за ініціативою США, щоб зупинити експансію комунізму на капіталістичні держави світу. На сьогодні НАТО є наднаціональним органом колективної безпеки багатьох держав, що за своїм призначенням зобов'язується підтримувати світовий порядок. Однак на вступ до НАТО також існують жорсткі критерії відбору, аналогічні країнам ЄС. Проте, за словами аналітиків, в боротьбі із Росією за світову гегемонію США потенційно готові прийняти Україну до НАТО. Така прихильність Вашингтона до України наштовхується на опір з боку інших учасників НАТО, зокрема Франції і Німеччини. Європейські держави не бажають бачити в складі НАТО держав, що не відповідають вимогам даної організації. Фактично військові сили України потребують серйозного реформування. В разі вступу України в Євроатлантичний блок фінансові витрати по реорганізації і утриманню української армії доведеться здійснювати за рахунок даного альянсу. Однак, фінансова сторона питання – це далеко не головне в політиці європейських держав стосовно приєднання України до Північноатлантичного блоку. Оскільки головним протестом вступу в НАТО постсоціалістичних держав України і Грузії після їх «кольорових революцій» була США, то і політичний розрахунок Вашингтона по відношенню до цих держав був досить простий. На міжнародному Бухарестському саміті США планували надати ПДЧ на вступ у НАТО Грузії і Україні, бажаючи посилити власний вплив в Євроатлантичній спільноті. За слушним зауваженням експертів, політично слабка Україна і Грузія влившись в НАТО стали б державами-сателітами США в даній структурі. Подібний розвиток подій в Північноатлантичному альянсі не влаштував не лише Росію, а й країни ЄС, що не бажали і не бажають надмірного посилення США у світі [214; 217].

Однак, незважаючи на те, що США і ЄС також ведуть боротьбу за зони впливу у світі, офіційний Вашингтон розробив політичну доктрину по створенню однополярної моделі міжнародних відносин. Так, прикриваючись необхідністю створити однополярний світ із утвердженням скрізь демократичних цінностей, Вашингтон прагне розширити сферу власного

впливу над посткомуністичним простором. Для капіталістичних країн Європи постсоціалістичний простір – це додаткові ринки збуту, сировинний придаток та територіальна близькість до країн Азії, насамперед Росії. Поступове втягнення розвинутими європейськими країнами пострадянського простору у сферу власних геополітичних інтересів неухильно веде до обмеження геостратегічного впливу Росії у світі. Так, спроба вступу у НАТО України і Грузії спровокувала бурхливий протест в правлячих верхах Кремля. Адже в разі входження Тбілісі і Києва в Північноатлантичний блок, Росія фактично опиняється в оточенні своїх головних суперників, США і країн ЄС. До того ж із вступом України в НАТО Кремль ризикує втратити існуючий контроль над чорноморським регіоном, який є важливою сферою політичних інтересів Москви. Так, присутність морських сил Росії в Криму посилює її можливості контролювати ситуацію в регіоні чорноморського узбережжя і відкриває їй вихід в Середземне море. Тому верхи Росії відкрито заявляють про неприпустимість дислокації її військової бази із України. Вона прикладає максимум зусиль, щоб продовжити термін перебування свого чорноморського флоту в Україні. Тому владна команда Росії усвідомлює, що, в разі вступу України в НАТО, її контроль над важливим в геостратегічному плані регіоні мінімізується. В той же час не виключено, що в Криму розташується головний геополітичний противник Росії – війська Північноатлантичного альянсу [238]. Водночас, за спостереженнями дослідників, Москва, під час погіршення українсько-російських стосунків, систематично і цілеспрямовано проводила політику, спрямовану на дестабілізацію політичної ситуації в Україні. Так, елітні кола Росії перманентно підігривали сепаратиські настрої в традиційно прихильних до неї російськомовних і територіально близьких регіонах України [310]. У стосунках із Києвом Москва неодноразово порушувала міжнародно-правові угоди про неприпустимість втручання у внутрішні справи суверенних держав. Наприклад, масова видача паспортів російського громадянства громадянам України в Криму стали свідченням зазіхання могутнього сусіда на територіальну цілісність України. Заяви впливових

політиків Кремля про порушення прав російськомовного населення в Україні і необхідність повернення Кримського регіону в склад РФ спровокувало негативну реакцію української влади. Захищаючи суверенітет України, офіційний Київ з посиланням на основний закон держави, оголосив про неприпустимість отримання українськими громадянами подвійного громадянства на території України, звинувативши Росію в спробах порушити її територіальну цілісність. В національній політиці Росія також дотримується притаманної для неї політики шовінізму [37; 38, с. 643-648; 82].

Не менш активною є релігійна експансія Росії в Україну з метою цілковитого підкорення останньої Московському патріархату. Розпад СРСР призвів до релігійних війн в Україні між різними субелітними православними угрупованнями, що повели боротьбу за перерозподіл посад і церковного спадку радянських часів. Тому, організувавшись, частина церковних сановників в Україні самовільно проголосили незалежність вітчизняної церкви. Однак, московський Патріарх відмовився визнати незалежність УАПЦ і через своїх прибічників прагне повернути частково втрачений контроль над конфесійними процесами в Україні. Таким чином, духовна роз'єднаність українських священиків, їх політична недалекоглядність і відстоювання, насамперед, власних егоїстичних інтересів та активне втручанням Росії в церковні справи України, зумовили в останній релігійний розкол на прихильників УПЦ під зверхністю Москви та прибічників УАПЦ.

Згодом, за підтримки української влади, прихильної до УАПЦ, розпочалася активна релігійна кампанія її офіційного утвердження. Так, з візитом до України Вселенського патріарха очікувалося офіційне проголошення останнім незалежності УАПЦ. Однак, не бажаючи псувати стосунки із впливовим Московським патріархатом, Вселенський патріарх не наважився проголошувати незалежність УАПЦ. Така релігійна політика Московського синоду, що спрямована на утримання і абсолютне підкорення київської митрополії, не є випадковою. У випадку визнання незалежності УАПЦ,

московський патріархат ризикує втратити фінансові прибутки з України і головне – контроль над конфесійними процесами в останній [130].

Така політика Москви у боротьбі за національні права російськомовних громадян України викликає серйозне занепокоєння Європейської спільноти і США. Окремі міжнародні спостерігачі цілком серйозно прогнозують, що доля Криму може вирішитись в Москві. Європейські дослідники стверджують, що політичний сценарій російсько-грузинської війни, внаслідок чого остання позбулася власних територій, може повторитися в Україні. Однак, вітчизняні аналітики не схильні поділяти думку західних колег. українські експерти стверджують, що Росії не вигідно компрометувати себе перед Європейською спільнотою і переважно прихильного до російської влади українського народу. До того ж Україна має для Європи набагато важливіше стратегічне значення, ніж Грузія. Через Україну пролягає прямий шлях в Західну Європу. Отже, окупація Росією України створює підвищену небезпеку в подальшому просуванні Росії в Західну Європу. Можливий ризик опинитися поза межами цивілізованого світу в обмін за український Крим є занадто високою ціною для впливових субелітних груп РФ. Невигідність жорсткої політичної конфронтації розуміють як у Кремлі, так і в Києві.

У той же час агресивна політика Кремля по відношенню до євроатлантичної політики України підсилює прагнення Заходу і США пришвидшити влиття прикордонних з Росією держав до світової спільноти. Однак, інтервенція США в Ірак без відповідної на те санкції ООН зіпсувала репутацію Вашингтона, як провідного миротворця у світі. Зовнішньополітичні військові операції США стали відвертою демонстрацією її сили і нехтуванням правовими нормами міжнародного права.

Тому на сьогодні, стверджують аналітики, функції ООН доволі обмежені, щоб зупинити агресію Росії або США. Тривале ж приховане протистояння ОБСЄ і НАТО в боротьбі за домінування у вирішенні регіональних конфліктів завершилось фактичною перемогою останнього. Із моменту створення ОБСЄ переважаюча більшість його учасників стали членами НАТО [310]. Однак,

незважаючи на демократичність в прийнятті спільних рішень у Північноатлантичному альянсі, найвагоміший вплив на дану організацію має Вашингтон. Військово-політичний вплив США у НАТО є домінуючим.

Таким чином, незважаючи на приховане протистояння, ЄС і Вашингтон поступово зближуються в рамках спільних військово-політичних блоків. Їх головні зусилля поступово зосереджуються насамперед в боротьбі проти Росії. Так, прагнучи здійснювати контроль над Балканськими країнами, що входять в сферу геостратегічних інтересів Росії, країни ЄС та НАТО проголосили незалежність Косово. Офіційно країни, що підтримали незалежність Косово, мотивували своє рішення правом нацменшин на політичне самовизначення, шляхом створення власної держави. Водночас, Москва, усвідомлюючи головну мету Заходу – розмістити в новопроголошеній державі військову базу НАТО, виступила проти незалежності Косово. Офіційно Кремль вказав на проблемність самого регіону Косова, що полягає в національно-релігійній строкатості його населення. Москва влучно передбачила початок національного і релігійного протистояння у Косово у зв'язку з проголошенням його незалежності. Однак, всі протести Росії, спрямовані проти проголошення незалежності Косово, були проігноровані Заходом. Тому Кремль офіційно визнав, що заради світової безпеки проводить зовнішню політику, спрямовану на підтримку біполярної моделі світу. Російська еліта відповіла США і ЄС, що, на їх думку, світ не може бути однополярним. За словами Росії, однополярність світу може призвести до гегемонії однієї наддержави, що відстоюватиме виключно власні національні інтереси. На думку Кремля, спільна побудова інтеграційними структурами світу біполярної моделі із поділом зон впливу у регіонах передовими державами Європи і Азії, створить умови для дружніх стосунків між Заходом та Сходом. Так, Москва фактично офіційно визнала себе головним противником насамперед США в боротьбі за панування на території колишнього СРСР і у світі. До того ж в Європі впливові позиції Росії значною мірою забезпечуються за рахунок активного лобювання її політичної позиції Берліном, що є стратегічним партнером російської еліти в спільних газових

проектах двох держав. Тому не дивно, що саме Германія стала головним противником входження України в НАТО. Одночасно проти входження України в північноатлантичний блок заявила і Франція. Однак, протягом роботи Бухарестського саміту найжорсткішою залишилась політична позиція Росії, спрямована проти інтеграції Грузії і України в НАТО. Офіційна Москва відкрито заявила про неприпустимість надання Києву і Тбілісі ПДЧ стосовно членства в Північноатлантичному альянсі. Москва виступила із жорсткою критикою, спрямованою проти Східної політики НАТО. Така політика окремих країн ЄС і Росії по відношенню до геостратегічних цілей США та інтеграції України в НАТО стала ударом по політичним амбіціям обох держав. Так, на саміті в Бухаресті окремі країни НАТО вирішили не погіршувати стосунків з Росією і не приймати у свій альянс держави, що не відповідають його вимогам. Подібна розсудливість політиків ЄС коштувала Києву і Тбілісі членства в Північноатлантичному блоці. Натомість Росії під час Бухарестського саміту НАТО вдалося відстояти території свого впливу. Спільними ж зусиллями Москви, Германії та Франції на Бухарестському саміті було зруйновано політичні плани США, спрямовані на посилення власного впливу в постсоціалістичних державах. Внаслідок чого, завершуючи Бухарестський саміт, представники НАТО обмежились лише декларативними заявами про надання ПДЧ державам пострадянського простору України і Грузії в невизначеному майбутньому [217].

Отже, Бухарестський саміт, де вирішувалось приєднання постсоціалістичних держав в євроатлантичні структури, продемонстрував геополітичну уразливість України і слабкість її міжнародних позицій.

Однак, було б помилкою вважати, що країни ЄС відмовились від реалізації своєї стратегічної політичної доктрини, спрямованої на інтегрування держав Сходу у сферу своїх геополітичних інтересів. Так, США і країни ЄС активно співпрацюють із пострадянськими країнами у рамках міжнародної організації ГУУАМ, яка була створена за сприянням Вашингтона наприкінці 90-х років ХХ ст. у Страсбурзі. За дослідженнями аналітиків, ГУУАМ, у складі

Грузії, України, Узбекистану і Молдови, є черговою моделлю групового інтегрування в Європу. Створення ГУУАМ передбачало дві головні цілі, послаблення енергетичної залежності від Росії і недопущення закріплення присутності військових баз російської держави в сепаратистських регіонах України, Молдови та Грузії. Натомість, офіційна заява російського уряду про неприпустимість існування ГУУАМ без Росії, свідчить про її бажання інтегруватися в дану структуру або взагалі ліквідувати її з метою утримання регіонального лідерства на пострадянському просторі [100; 152].

Таким чином, Росія в боротьбі із Заходом прикладає максимальні зусилля на усунення проєвропейської конкурентної інтеграційної структури на пострадянському просторі.

Однак, незважаючи на певні проблеми в діяльності ГУУАМ, підвищену зацікавленість до неї почали проявляти Словаччина, Болгарія і Румунія, налагоджуючи з останніми торгівельно-економічні стосунки. Активно розвиваючи інтеграційні процеси в Чорноморсько-Каспійському регіоні, країни ГУУАМ утворили спільний військовий підрозділ та підписали ряд угод на вищому міждержавному рівні в боротьбі з міжнародною злочинністю. Не менш актуальним для ГУУАМ є вирішення регіональних конфліктів у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії і Нагірно-Карабахській Республіці. Однак, вирішення питання про наведення стабільності організацією ГУУАМ в окреслених регіонах ускладнювалося військовою присутністю в них РФ. Анексувавши фактично дані території особливо після Грузино-Абхазького конфлікту, що переросло у Російсько-Грузинську війну, Росія чітко дала зрозуміти світу, що пострадянський простір – це регіон її геополітичних інтересів. Ескалація регіонального конфлікту на Кавказі і жорстка позиція Росії завершилась її перемогою. Натомість, жодна із миротворчих організацій Європи ООН, НБСЄ і НАТО під час Грузинсько-Російської війни виявилась нездатною реально вплинути на Росію. Конфлікт між Москвою і Тбілісі в черговий раз вказав світовому товариству на необхідність у спільному виробленні країн Сходу і Заходу принципово нових ефективних систем міжнародної безпеки у межах

діючих миротворчих організацій. Фактично всі декларативні запевнення Європи і США у гарантуванні безпеки Тбілісі по суті своїй залишились декларацією. Водночас, за підтримки Росії, складові автономні території Грузії, Абхазія і Південна Осетія отримали незалежність. На сьогодні невизнані Євросоюзом Абхазія і Південна Осетія управляються із Москви. Натомість, всі звернення Тбілісі до світової спільноти з проханням допомогти Грузії повернути втрачені території завершилися безрезультатно. Розвинуті держави не бажають ставити світ під загрозу глобального військового конфлікту чи йти на розрив взаємовигідних економічних угод, шляхом накладення відповідних економічних санкцій на військово-політично і економічно сильну Москву, через політично слабку Грузію. Тому провідні держави світу обмежились лише осудом військово-політичних дій Росії на Кавказі. Натомість, вирішуючи питання світової безпеки в сучасному світі, дослідники зауважують, що лише кардинальне реформування ООН країнами Азії і Європи здатне запобігти військовим міжнародним конфліктам в майбутньому. Тому, незважаючи на послідовні кроки країн-учасниць ГУУАМ в перетворенні даної організації в суб'єкт міжнародних відносин, її діяльність залишається малоефективною. До того ж суттєве послаблення позицій ГУУАМ сталося після виходу з неї Узбекистану. Офіційно Узбекистан мотивував свій вихід тим, що не може приймати участь в організації ГУАМ в силу свого геополітичного розташування. Після виходу Узбекистану ГУУАМ змінила назву на ГУАМ. Однак, за неофіційною інформацією позиція Узбекистану стосовно ГУУАМ відображала настрої Кремля, що з певною агресивністю відреагував відразу після створення даної організації. Саме Москва, за оцінками аналітиків, провела переговори із владою Узбекистану, переконавши останніх в політичній доцільності ліквідації присутності на її території військової бази США. Варто зазначити, що самі учасники ГУАМ, незважаючи на прийняту нормативно правову базу, що забезпечує її функціональність, не дотримуються чіткого курсу втілення виробленої політичної стратегії. Прихильність певної частини політичного бомонду України до РФ зумовлює їх дистанціювання від ГУАМ в

інтеграційні структури пострадянського простору, що перебувають під зверхністю Росії. Тому подальше існування ГУАМ залежатиме не лише від її ключових організаторів, а також від провідних світових політичних важковаговиків світу Росії, держав ЄС та США [100]. Характеризуючи проектувальні інтеграційні процеси Росії на пострадянському просторі, науковці називають її країною-аплікантом. Статус держави-апліканта не є випадковим по відношенню до Кремля. Агресивна політика Росії в просуванні євроінтеграційних структур на постсоціалістичний простір вказує на її принципове небажання сприяти приєднанню східних держав до європейських інтеграційних утворень. В основі своєї зовнішньої політики об'єднання країн пострадянського простору Росія впроваджує реінтеграційну модель. Дослідниця Н. Шапіро вказує на головні завдання реінтеграційної моделі Росії у пострадянському просторі. На її думку, ними могли б стати:

- формування спільної власності;
- розширення інформації;
- запобігання викривленням у перерозподілі факторів виробництва з одного до іншого в масштабах єдиного економічного простору;
- мінімізація трансакційних витрат шляхом диференційного закріплення за інституційними структурами, створення яких передбачається відповідними угодами [162, с. 45].

Отже, теоретично реінтеграційна модель покликана сприяти взаємовигідному об'єднанню країн постсоціалістичного простору заради політичної стабільності, економічного та культурного розвитку, виступаючи на Сході повноцінною альтернативою ЄС на Заході.

Однак на практиці реінтеграційна модель має багато недоліків і не сприяє сталому утворенню інтеграційної структури із чітко окресленою програмою дій. Нерівномірний економічний розвиток і політичний вплив постсоціалістичних країн в інтеграційній політиці Москви ставить їх в залежність від могутньої Росії, перетворюючи пострадянський простір в регіон глобальної периферії. Водночас, прагнення Москви забезпечити високий

ступінь інституціоналізації в об'єднаних процесах держав пострадянського простору, посилюючи власне домінування, унеможлиблює рівноправні партнерські стосунки у проросійських інтеграційних структурах. Тому створені за ініціативою Кремля інтеграційні структури залишаються на сьогодні декларативним утворенням її об'єднаної політики, позбавленої рівноправного партнерства з країнами співзасновниками даних організацій. Держави постсоціалістичного табору, відстоюючи свій національний суверенітет, не поспішають підтримувати інтеграційні проекти Москви. До того ж непоодинокі випадки конфліктних ситуацій між Росією і іншими країнами пострадянського простору, насамперед в економічній політиці, вказують на суттєві розбіжності в правилах інтеграційної стратегії Москви та її сусідів. Навіть Мінськ, що аналогічно Росії негативно ставиться до просування ЄС і НАТО на Схід, лише частково підтримує інтеграційні процеси свого головного стратегічного партнера. Тому на сьогодні в урядових колах Росії актуальною є інвестиційно-інноваційна модель інтеграції країн колишнього СРСР. Така модель покликана сприяти налагодженню тісному економічному міждержавному співробітництву. В основу інвестиційно-інноваційної моделі закладено створення фінансово-промислових груп і транснаціональних корпорацій. Інвестиційно-інноваційна модель є найбільш прийнятною для країн з перехідною економікою пострадянського простору. Дана модель дозволяє уникнути створення наддержавних координуючих органів, що можуть обмежувати суверенітет їх членів, вибудовуючи взаємовигідні економічні бізнес-проекти на найвищому міжурядовому рівні. Однак, інвестиційно-інноваційна модель також не позбавлена недоліків. Активно впроваджуючи цю модель інтеграції в пострадянському просторі, Кремль, за допомогою високо розвинутої інвестиційної і інноваційної інфраструктури, все одно намагається тримати під контролем сусідні із ним країни [162, с. 45-49; 296, с. 43-47; 310]. Наприклад, своєю інвестиційною політикою Росія придбала енергоносії країн середньої Азії. Подібну практику посилення власного впливу на газовому ринку іноземної держави Москва намагалася застосувати і по відношенню до України. Так, в

українсько-російських переговорах актуальною стала тема об'єднання російського ВАТ «Газпрому» і української компанії НАК «Нафтогаз Україна». Однак, російська сторона не пристала на пропозицію української делегації об'єднати ВАТ «Газпром» і НАК «Нафтогаз Україна» на паритетних засадах, порівну поділивши акції газових компаній. Це і не дивно, оскільки біржова капіталізація ВАТ «Газпрома» складає близько 140 млрд. доларів, а капіталізація НАК «Нафтогаз України» коливається в межах 7-8 млрд. доларів. Дослідники порахували, що в разі об'єднання двох крупних газових монополістів ВАТ «Газпрома» і НАК «Нафтогаз України», частка активів останнього складатиме не більше 5 % [261]. Тому об'єднання консорціуму України та Росії на паритетних засадах не відповідає національним інтересам останньої. Водночас, не виключено, що Росія прагне не просто об'єднати дві національні газові корпорації, а здійснити процес поглинання ВАТ «Газпромом» НАК «Нафтогазу України». Влиття НАК «Нафтогаз України» до ВАТ «Газпрому» є надзвичайно вигідне для Росії і позбавляє останню будувати дорогий газовий Південний і Північний потік в обхід України. Адже про потребу в необхідності побудови Південного і Північного газового потоку російська сторона заявила після черги газових війн з Україною. До того ж Москва приклала максимум зусиль, щоб надати газовим війнам з Києвом політичний підтекст, оголосивши останню ненадійним транспортером газу в Європу. Проте із зміною влади в Україні ситуація у стосунках з Кремлем нормалізувалася. Натомість, російські урядові кола почали рахувати економічні витрати на газові проекти Південний і Північний потік. Великі фінансові витрати на побудову і перекачку газу через запроектовані на майбутнє в довгостроковій перспективі газові потоки у багатьох інвесторів не вселяють оптимізму. Тому ряд впливових субелітних груп сумніваються в доцільності побудови подібних газових консорціумів. Внаслідок чого Москва вирішила піти економічно вигіднішим для себе шляхом, запропонувавши Україні фактично передати їй НАК «Нафтогаз Україна». Однак, відстоюючи енергетичну незалежність, Україна відмовилась від такого небезпечного для неї інтеграційного проекту із сусідньою державою. Тому

переговори про злиття української і російської газотранспортної корпорації в одне ціле на сьогодні перебувають в стадії невизначеності [93].

Таким чином, застосовуючи різноманітні моделі інтеграції із колишніми республіками СРСР, Росія переслідує єдину стратегічну ціль, прикладаючи максимум зусиль на створення умов залежності сусідніх держав від її політичної волі в будь-якій сфері суспільно-політичного розвитку.

Нарощуючи власний потенціал енергетичного впливу, Москва у двосторонніх стосунках з країнами, що є постачальниками провідних енергоносіїв світу, створила міжнародну організацію ФКЕГ. Головними ініціаторами створення даної організації стала «велика газова трійка» – Іран, Катар, Росія. На сьогодні ФКЕГ контролює приблизно 60 % світових запасів нафти. Держави, що приймають участь у форумі ФКЕГ, спільно володіють близько 73 % доведених ресурсів і 33% трубопроводів та експортом зрідженого природного газу. Незважаючи на офіційну заяву Москви про те, що створення ФКЕГ є вимогою часу і покликана сприяти зміцненню енергетичної безпеки у світі, енергетично залежні держави виступили проти існування такої організації. США і ЄС угледіли в ФКЕГ спробу Росії створити своєрідну газову корпорацію з метою цінової маніпуляції на ключові енергоресурси світу. Тому, оцінюючи інтеграційні проекти Москви аналітики зауважують, що головною метою зовнішньої політики її еліти є не просто домінування на пострадянському просторі, а створення умов залежності країн ЄС від її енергоносіїв заради поширення власного впливу на політику країн Близького Сходу, ЄС, американського простору і держав Тихоокеанського регіону [68; 263]. Особливо помітне політичне зближення між Москвою і Пекіном в рамках організації ШОС, що була створена за активним сприянням двох держав і підтримки країн середньої Азії. За допомогою ШОС Росії вдалося створити черговий військово-політичний блок, перетворивши його в провідний наддержавний координуючий орган в Тихоокеанському регіоні. Подальше існування ШОС сигналізує про бажання Росії закріпитися в цьому регіоні і приєднати до цієї організації Індію, Іран, Монголію та Пакистан, що

виступають спостерігачами даного інтеграційного утворення. Не виключено, що Росія прагнучиме приєднати до ШОС і регіональні організації АСЕАН. Подібні кроки держав-учасниць ШОС сприятимуть економічній інтеграції і політичному зближенню країн Тихоокеанського і Євразійського регіону з перспективою подальшого розширення в інші часини світу. Разом з тим, враховуючи напруженість у стосунках між країнами учасниками і спостерігачами ШОС із ЄС та США, в площині ідеологічно-суспільного розвитку, одним із завдань держав ШОС є, насамперед, спільне протистояння експансії просування інтеграційних структур країн демократичного табору з метою закріплення власного панування в даному регіоні [255].

Таким чином, характеризуючи інтеграційну політику РФ, можна дійти висновку, що її провідні геополітичні завдання налаштовані на боротьбу із ЄС та США і полягають в наступному:

- підтримці двополюсної моделі геополітичної карти світу з поділом останньої на Захід і Схід та спробами встановити власне домінування в політично слабких незалежних державах, що входили в склад СРСР;
- втягнення в орбіту своїх зовнішньополітичних інтересів країн ісламського світу і Євразійсько-Тихоокеанського регіону;
- самовільному переобранні правлячої кремлівської еліти на себе місії єдиного миротворця, здатного забезпечити стабільність і порядок на євразійському континенті заради досягнення власних політичних цілей із грубим порушенням суверенних прав незалежних народів постсоціалістичного простору;
- фактичному відході від офіційно проголошених в державі РФ конституційних демократичних європейських цінностей і впровадження та захист євразійської моделі політичного розвитку у союзних країнах;
- формуванні із НАТО образу агресивного військово-політичного блоку, вороже налаштованого до держав пострадянського простору та Азійсько-Тихоокеанського регіону;

- контролі над провідними енергоресурсами світу заради економічних важелів впливу в прийнятті вигідних для Росії політичних рішень країнами ЄС;
- перетворенні російської мови в головну офіційну мову в усіх створених Росією інтеграційних структурах.
- активній політичній діяльності Кремля, спрямованій на нейтралізацію інтеграційних процесів ЄС на теренах пострадянського простору [46].

Таким чином, російська верхівка відкрито демонструє світу свою військово-політичну силу. Москва фактично заявила країнам ЄС і США, що не допустить поширення інтеграційних процесів Заходу на Схід. Водночас Росія вибудовує власні інтеграційні структури в країнах постсоціалістичного табору з метою відстоювання власних інтересів.

Отже, Росія цілеспрямовано втілює євразійську доктрину на пострадянському просторі, здійснюючи територіальну експансію, економічний тиск, захоплюючи інформаційний простір для потрібної їй агітації та нав'язуючи власну культуру сусіднім державам.

На відміну від євразійської парадигми розвитку, європейська модель функціонування суспільства закріплена в основних положеннях ЄС і ґрунтується насамперед на базових демократичних цінностях з дотриманням конституційних прав людини. Тому геополітичні цілі країн Заходу і США є дещо протилежними Росії та полягають в наступному:

- поетапному входженню країн постсоціалістичного простору в інтеграційні структури Заходу на підставі індексу їх економічних показників, політичної стабільності і демократичного розвитку;
- прихованій політичній боротьбі проти Росії, як головного ідеологічного противника ЄС і США за панування у світі та прихильника євразійської політики у країнах, що розвиваються;
- ліквідації міждержавних структур, утворених за сприянням Кремля, і створення однополярного світу на чолі із передовими євроінтеграційними структурами Заходу;

– отримання нових ринків збуту і сировинної бази за рахунок інтеграційних процесів на Схід.

Отже, на сучасному етапі світ фактично перебуває у жорсткому протистоянні цивілізаційної боротьби Сходу і Заходу. Для доказу боротьби цивілізацій в наш час достатньо переглянути держави, що перебувають у інтеграційних структурах європейської і євразійської парадигми суспільно-політичного розвитку. Так, навколо Росії об'єднуються держави, що дотримуються євразійського розвитку, а в інтеграційні структури Заходу вливаються країни європейського зразка. Подібне розшарування сучасного світу додатково свідчить, що світ на сьогодні є біполярним. Україні ж подібний геополітичний розклад, з огляду на її географічне положення, створює певні проблеми. Так, не бажаючи псувати стосунки із Заходом і Сходом, Україна змушена дотримуватися політики балансування між країнами ЄС і Росією. Однак, політичний потенціал коливання між двома цивілізаціями, що був вигідний для України на початковому етапі її незалежності, поступово вичерпується. Натомість, Росія і Захід наполягають на остаточному визначенні української еліти в геополітичній карті світу.

Однак, незважаючи на політико-ідеологічні розбіжності і перманентні конфлікти, провідні інтеграційні структури світу намагаються підтримувати між собою добросусідські стосунки.

Проте партнерські відносини могутніх держав викликають занепокоєння у вітчизняних аналітиків. Так, після заяви президента США Б. Обама про необхідність перезавантаження російсько-американських стосунків, українські політологи розробили теорію розподілу сфер впливу між Вашингтоном і Москвою. Зокрема, спостерігачі зауважували, що внаслідок російсько-американських домовленостей, Україна, з огляду на її політичну слабкість і геополітичну невизначеність, може стати розмінною монетою у взаємних поступках провідних держав світу [90]. Однак візит Б. Обама до Росії став, скоріш, декларацією партнерських стосунків двох держав. Аналогічним був візит президента Росії Д. Медведєва в США.

Отже, незважаючи на спільні проекти Росії і євроатлантичних країн у різних інтеграційних структурах Євразії і Європи, періодична ворожнеча між ними триває. Боротьба за світову гегемонію Заходу і Сходу на чолі із Росією ускладнюється тим, що євразійська і європейська парадигма суспільного розвитку – це не просто відображення політичного генезису тієї чи іншої держави. євразійська і європейська модель суспільно-політичного функціонування – це ціла культура, що визначає політичну культуру людини тип її мислення, психологію поведінки та менталітет.

Таким чином, лише взаємна прагматична політика провідних держав світу із врахуванням спільних національних інтересів передових інтеграційних структур Європи і Євразії сприятиме їх поступовій трансформації від протистояння до взаємного злиття двох цивілізацій в одне ціле.

Однак, на сьогодні за складної міжнародної ситуації ідеологічного протиборства Євразії і Європи, за панування у світі політично слабкій Україні складно побудувати та реалізувати дієву стратегію європейської інтеграції.

Проте, незважаючи на всі геополітичні складнощі України, головною проблемою останньої в євроінтеграційних процесах є нерішучість української еліти. Водночас, підвищена увага Європи і Росії до України свідчить про її геостратегічну важливість у світі. Досвід євроінтеграційних процесів держав вишеградської четвірки і Балтійських держав повинен стати для України прикладом для наслідування. Реформаційні процеси послідовно забезпечать входження України в європейські структури.

Таким чином, повноцінна демократична Україна, використовуючи своє геополітичне положення, матиме всі шанси відігравати роль провідного лідера в демократизації та інтеграції в європейські міждержавні структури інших країн Євразії, підвищуючи свій політичний вплив у світі. В іншому випадку, Києву доведеться постійно відігравати роль держави сателіта у світі і, ризикуючи власною незалежністю, чекати, коли політичні домовленості іноземних урядів, остаточно вирішать її участь та місце на політичній мапі світу.

Висновки до третього розділу.

З проголошенням незалежності України політичні процеси елітотворення в країні з самого початку обумовились жорстким загостренням політичної боротьби дисидентського угруповання контреліти із представниками пострадянської провладної верхівки. Антагоністична боротьба за владу двох субелітних угруповань в нових політичних реаліях, що були абсолютно протилежними за своїми ментальними, ідеологічними та ціннісними орієнтаціями, перетворилася у політичний бар'єр на шляху до їх взаємного інтегрування. Глибокі розбіжності між головними політичними групами в розбудові політичних інститутів зумовило політичну кризу в країні, підсиливши їх безкомпромісність. Відсутність жорстких механізмів оновлення політичної еліти, зосередження політичних і економічних важелів впливу в руках «старої бюрократії» і підтримка останніх новоствореними маргінальними бізнес-групами, визначило переможця в цій боротьбі.

Номенклатурна еліта, здобувши владу, здійснила ряд політичних кроків в політичній, економічній та національній сфері на шляху утвердження незалежності України. Проте непослідовність влади у зовнішній і внутрішній політиці, авторитарний режим правління та розкол у правлячій команді зумовив створення опозиційної до влади групи, що очолила політичний протест народу за право жити в демократичній державі.

Прихід до влади опозиційного угруповання погіршив ситуацію в країні. Гострі конфлікти між лідерами провладної команди і опозицією призвели до перманентної політичної кризи в державі. Тому на чергових виборах відбулась фактично реставрація політичної команди попередньої влади, яка взяла курс на кардинальні суспільно-політичні реформи в країні. Проте спроби влади шляхом реформ встановити жорсткий контроль над політичними і громадянськими інститутами влади для зміцнення власного політичного становища і численні

арешти представників опозиції викликають неоднозначні оцінки в експертів, світової спільноти та українського суспільства.

Українська еліта змушена постійно маневрувати між Сходом і Заходом в пошуках оптимальної формули політичного існування, ризикуючи перетворити Україну в об'єкт політичних відносин. Ситуація ускладнюється політичною слабкістю і поляризацією самої української еліти, яка в питаннях зовнішньополітичних інтеграційних процесах держави роз'єднана на проєвропейський та проазійський вектор. До того ж еліта ігнорує вимоги Європи реформувати політичні інститути влади в країні.

Всі ці внутрішні та зовнішньополітичні негативні фактори створюють серйозні проблеми для Києва на міжнародній політичній арені, періодично руйнуючи партнерські стосунки його політичної еліти із Заходом і Сходом.

Однак, незважаючи на складне геополітичне положення держави, інтеграційна політика Києва щодо євроатлантичних структур із паралельним здійсненням внутрішніх демократичних реформ в країні та збереженням партнерських стосунків з міжнародними структурами держав Євразії, перетворять Україну у повноцінний суб'єкт міжнародних відносин.

Висновки

Підсумовуючи результати дисертаційного дослідження, слід зробити наступні висновки:

Кожна політична епоха ставить за мету формування суспільства із сталим суспільно-політичним устроєм, який характеризує політичну культуру людини, її менталітет, ціннісні орієнтації і норми соціальної поведінки в суспільстві. Враховуючи суперечливу динаміку змін політичних процесів елітотворення в періоди суспільних трансформацій, важко відстежити спадковість політичної еліти українського народу в різні історичні епохи будівництва незалежної України. Циклічний розвиток державотворчих процесів держави із тривалим бездержавним існуванням та відсутністю провідної верстви в українському суспільстві створило додаткові проблеми у вивченні політичної еліти українського народу. Дискусійність і фрагментарність аналізу формування української політичної еліти періоду Гетьманщини та сучасної України вимагає ґрунтовного дослідження цієї теми. Дисертант вирішив дослідити дану проблему на основі порівняльної характеристики політичної еліти двох цих важливих епох державотворчих процесів українського народу, спрямованих на створення суверенної України.

Політична еліта сучасної та козацької України має чимало спільних і специфічних особливостей. Спільним є те, що в обох випадках українська верхівка, в наслідок сприятливих політичних процесів, стала на захист національних інтересів власного народу. В політичній площині політична еліта спромоглася створити незалежну державу. Проте в обох випадках політична

еліта виявилась не підготовленою до революційних змін. Стихійно сформована із різноманітних субелітних груп верхівка українського суспільства виявилась нездатною стати елітою «нового зразка». Верхам не вистачило політичної волі, щоб об'єднатися навколо ідеї національного визволення для побудови розвиненої держави. Прагнення еліти втриматися при владі будь-якою ціною негативно позначились на державотворчих процесах демократизації суспільства. Внутрішньополітична боротьба різноманітних субелітних угруповань стала тією деструктивною силою, що деморалізувала передові революційні ідеї національного визволення найпрогресивнішої верстви українського народу.

Систематичний наступ іноземного уряду на національно-культурницькі права козацького стану і кризовий стан центральної влади в Польщі зумовили революційний виступ козацької верхівки за суверенні права українського народу. Козацька верхівка, розпочавши боротьбу за незалежність українського народу, стала своєрідним контрелітним угрупованням для польського уряду на території Гетьманщини.

У найсприятливіший період національно-визвольних змагань верхівка Гетьманщини стояла на автономістських позиціях. Замість того, щоб наполегливо боротися за незалежність держави, правлячі верхи прагнули легалізуватися під владою іноземного монарха, повернувши втрачені козацькі привілеї. Лідери козацької України не спромоглися з самого початку революційної боротьби виробити чітку програму національного визволення українського народу. Згодом взявши політичний курс на незалежність, правлячі верхи Гетьманщини виявились нездатними спільними зусиллями досягати поставлених цілей і повернулися на позиції козацької автономії.

Політична еліта Гетьманщини формувалася хаотично із представників насамперед реєстрового козацтва, шляхти, а також рядового козацтва, міщан, селян і духовенства. У національній сфері козацьку верхівку об'єднувала насамперед мовна і конфесійна спорідненість.

Створений козацькими верхами республіканський устрій Гетьманщини в епоху традиційно усталеного суспільства був найпрогресивнішим в світі. Право обирати і бути обраним гарантувалося всім козакам держави. Сформовані політичні інститути влади полкового і сотенного управління забезпечували виконання наказів центру в регіонах і на місцях. Політичним інститутом центральної влади була генеральна старшина на чолі із гетьманом. Політичний інститут гетьманської влади виступав своєрідною протиположністю генеральній старшині, куди входила верхівка козацької старшини. Генеральна старшина і гетьман взаємно доповнювали і врівноважували одне одного на владному олімпі. Найвищим політичним інститутом влади проголошувалась Генеральна рада, куди входили всі козаки. Генеральна рада вирішувала найважливіші політичні питання. Добре розвиненою була судова система із правом подання апеляції на судовий вердикт у судову інстанцію полкового і Генерального суду. Діяльність політичних інститутів центральної влади в козацькій державі не регламентувалися. Незважаючи на посаду генерального і полкового судді, самі функції судочинства та військово-адміністративного управління чітко не розмежовувалися. За відсутністю посадовця у справах судоустрою чи адміністративного управління цю функцію виконував будь-хто із представників козацької верхівки.

Проте політичні процеси демократизації в Гетьманщині мали короткочасний характер. Генеральна старшина усунула анархічну і небезпечну для власного панування Генеральну раду від управління політичними процесами в країні. Фактично позбавлене виборчих прав рядове козацтво втратило можливість формувати політичні інститути представницької влади в Гетьманщині. Узурпувавши політичні інститути влади в державі, козацька верхівка взяла курс на поступове виокремлення представників свого середовища у привілейований стан суспільства. Політико-правове оформлення неурядової козацької старшини у військово, значкове і бунчукове товариство упразднило козацьку рівноправність в Гетьманщині. Нобілітація правлячих

верхів козацької України у іноземних правителів прискорила політичні процеси занепаду новоствореної держави.

Козацька верхівка ідеологічно була неконсолідованою. В політичних процесах елітотворення поступово сформувалися дві основні субелітні групи із шляхетського угруповання і «старинного» козацтва. На початку революції ключові позиції у військово-політичній боротьбі належали реєстровому козацтву. Дане угруповання було головним організатором визвольної боротьби українського народу. «Старинне» козацтво уособлювало державницьке угруповання, що повело боротьбу за незалежність козацької держави. Ціннісні орієнтації цієї субелітної групи під впливом політичних процесів революційної боротьби еволюціонували від автономії до номінальної залежності. Реєстрове козацтво було найбільш радикальним в національно-визвольній боротьбі українців. Навіть вимушено перебуваючи під зверхністю монарших дворів, субелітне угруповання реєстровців твердо стояло на самостійницьких позиціях у внутрішньо і зовнішньополітичному житті Гетьманщини. У пошуках політичного союзника «старинне» козацтво орієнтувалось переважно на Варшаву і Москву. Спільне православне коріння прискорювало політичні процеси дипломатичних переговорів про військово-політичний союз Росії і України.

Протилежністю «старинному» козацтву було шляхетське угруповання. Несприятливі політичні процеси в Речі Посполитій і наступ козацької революції змусили шляхетське угруповання стати складовою частиною козацької верхівки. Освічена шляхта стала адміністративною елітою Гетьманщини. Керуючи державотворчими процесами в країні шляхта досить швидко підвищила свій політичний статус. Під тиском несприятливих політичних процесів національного визволення шляхта, замирившись із польською елітою, повела боротьбу за повернення дореволюційних порядків в українських землях. Так, пропольськи орієнтоване шляхетське угруповання козацької верхівки повернулось на позиції постсуверенної автономії. Маргінальні політичні

угруповання із рядового козацтва не перетворилися у сталу субелітну групу, не виробили власної ідеології і асимілювались у інші політичні угруповання.

Ідеологічні розбіжності провідної козацької верстви негативно позначились на революційній боротьбі. Так, головними проблемами правлячих верхів Гетьманщини стала низька національна свідомість та внутрішньополітична боротьба субелітних угруповань за владу. Суспільна трансформація від Середньовіччя до Нового часу не вплинула на ціннісні орієнтації козацької еліти. Верхи Гетьманщини залишилися носіями політичної культури епохи Середньовіччя. Пануючий традиціоналізм станового суспільства сформував менталітет і соціокультурні орієнтації козацьких верхів не на користь революційної боротьби. Жодне із субелітних угруповань Гетьманщини не ідентифікувало себе із головним двигуном політичних революційних процесів – українським народом. На підставі гетьманських універсалів неурядова еліта офіційно перетворилася в «нове дворянство». Успадкування маєтків, посад і титулів стало системним явищем в Україні. Соціальна рівність і можливість політичної інкорпорації для рядового козацтва в правлячу еліту держави була ліквідована. Розколота політично територіально і духовно, не споріднена із власним народом, козацька верхівка зупинилася в своєму національному розвитку. У внутрішньополітичному житті головною ціллю еліти стала боротьба за владу і економічне збагачення. На зовнішньополітичній арені верхівка Гетьманщини повела боротьбу за нобілітацію в шляхетський стан. Боротьба за самостійність держави припинилась. Спроби окремих політичних лідерів Гетьманщини реанімувати політичну незалежність держави чи зберегти залишки козацької автономії наштовхувались на опір політично несвідомої козацької еліти. В політичній і духовній еліті України пануючими стали патроно-клієнтельські стосунки. Родинні і не поточні зв'язки та корупція проникли в усі органи влади. Козацька еліта зрадила національні інтереси українського народу. Головним сенсом життя козацької верхівки стало конформізм і пристосуванство.

Деградація правлячих верхів Гетьманщини супроводжувалась поступовим занепадом її політичних інститутів. Провідна верства України взяла найактивнішу участь в ліквідації власноруч створеної держави. Переорієнтація української верхівки на проросійський і пропольський вектор визначила її подальші політичні процеси трансформації у російське та польське дворянство.

Напередодні Української національної революції в Східній Європі провідними державами була Річ Посполита, Священна Римська імперія і Шведське королівство. Другорядними суб'єктами політичних відносин було Московське князівство, Кримське ханство, Бранденбург і Дунайські князівства. В Західній Європі домінуючу роль відігравала Іспанія, усунувши на другорядні політичні позиції Францію. Національному розвитку європейських народів серйозно загрожувала наймогутніша Оттоманська імперія.

Створена Вестфальська система міжнародних відносин не зупинила політичні процеси боротьби європейських держав за регіональне панування у світі. Державотворчі політичні процеси козацької верхівки в Україні стали політичним каталізатором, що прискорили черговий етап боротьби монарших дворів за перерозподіл світу. Боротьба українського народу за незалежність на століття визначила політичний розвиток європейських країн. Політичні процеси десуверенізації Речі Посполитої, Кримського ханства і Дунайських князівств та послаблення Шведського королівства призвели до посилення політичного впливу Бранденбургу, Росії та Австрії, що стала головною правонаступницею Священної Римської імперії. Послаблення Іспанії в Західній Європі відвернуло загрозу панування габсбургського клану в Європі і посилило політичний вплив Франції. Спільна боротьба християнських династій проти турецького поневолення призвело до остаточного занепаду Стамбулу.

Проте сама Гетьманщина швидко перетворилася в об'єкт міжнародних відносин. Зіткнення ключових геополітичних інтересів європейських держав в боротьбі за українські землі негативно позначилось на державотворчих політичних процесах в Гетьманщині. Головні учасники міжнародних політичних процесів поставили перед собою єдину політичну ціль – загарбати

українські землі. Систематичне порушення суб'єктами міжнародних відносин територіальної цілісності козацької держави призвело до поразки української революції та скасування суверенних прав українського народу.

Схожі державотворчі процеси, що відбувалися в українських землях протягом XVII-XVIII ст., розпочалися в Радянській Україні наприкінці XX ст.

Прагнучи позбутися політичної залежності від митрополії, правлячі верхи УРСР, відчуваючи політичну слабкість центру, спочатку зайняли вичікувальну позицію. Політична боротьба різних субелітних угруповань за владу в Кремлі сприяла суттєвому послабленню політичного впливу останньої на політичні процеси в Україні. Після провальної спроби ДКНС захопити владу в СРСР номенклатурна українська верхівка підігруючи політичним настроям українського народу повела рішучу боротьбу за незалежність, відкинувши всі можливі варіанти федерального союзу з Росією. Прикриваючись політичними гаслами «національно свідомих» українців, комуністична номенклатура поставила перед собою ціль панувати в незалежній державі. Політична еліта рекрутувалася із різноманітних представників українського суспільства. Колишні комуністи, дисиденти, представники інтелігенції, маргінальні прошарки суспільства почали стихійно формувати сучасну політичну еліту України.

На відміну від козацьких верхів Гетьманщини, що пройшли складну політичну трансформацію від автономії до незалежності, сучасна еліта у найвідповідальніший момент суспільно-політичної трансформації єдиним фронтом виступила за проголошення незалежності українського народу.

В сучасній Україні, як і у період Гетьманщини, політична еліта також була ідеологічно неконсолідованою. З проголошенням незалежності України політична боротьба розгорнулася між субелітним угрупованням старої бюрократії і контреліти, що сформувалася із колишніх дисидентів. Соціокультурні орієнтири провідних субелітних груп були широко поляризовані. Високоінтелектуальні представники контреліти виступали за європейські цінності розвитку держави і очищення влади від

«посткомуністичних елементів». Однак, професійно підготовленою і найбільш консолідованою була еліта «старої формації». Контрелітному угрупованню для перемоги не вистачило внутрішньої єдності і професіоналізму. Відсутність політичних та економічних важелів впливу в середовищі контрелітного угруповання призвела до її поразки в боротьбі за владу. Номенклатурна еліта швидко зрослася із субелітними бізнес-угрупованнями, що забезпечило їй остаточну перемогу у владі.

Отримавши владу, стара номенклатура дніпропетровського клану, аналогічно козацькій еліті, здійснила ряд політичних кроків в утвердженні політичної і національної незалежності українського народу. Прийняття конституції та реформування центральних і регіональних політичних інститутів влади прискорило процеси становлення незалежної держави. Перехід України на ринкові форми відносин і проведення реформ зупинило економічну кризу в державі, започаткувавши поступове зростання національного ВВП. В національній сфері Українська мова проголошувалась мовою державного спілкування. За наказом центральної влади, в містах відкривалися вищі навчальні заклади, що почали підготовку професійної національної еліти незалежної України. Відроджувались національні і релігійні традиції українського народу. На відміну від козацької України, де політична еліта змушена була зброєю здобувати власну незалежність, сучасна еліта в умовах складної суспільної трансформації мирним шляхом проголосила суверенітет українського народу. В короткий термін незалежність України визнали всі провідні держави світу.

Проте аналогічно козацькій верхівці сучасна номенклатурна еліта денационалізувалася із середовища провідної верстви Радянської держави. В нових політичних реаліях державної незалежності сучасна верхівка, подібно козацькій, захопивши владу, не стала елітою «нової формації». Так само як, і козацьким верхам пострадянській еліті не вистачило політичної волі, щоб довести всі започатковані нею позитивні політичні процеси в країні до логічного завершення та остаточно демократизувати українське суспільство.

Подібно до козацької верхівки, що була вихована на політичній культурі середньовіччя, сучасна еліта сформувалася в умовах радянської політичної культури. Тому за своїм менталітетом представники пострадянської номенклатури залишилися типовими партфункціонерами, що звикли виконувати накази «згори». Позбавлена організаторських здібностей та політичної ініціативи колишня партійна еліта в міжнародній політиці, подібно до козацької верхівки, приклала максимум зусиль для збереження власного панування, суттєво загальмувавши трансформаційні політичні процеси в Україні. Внутрішньополітична боротьба за владу різних субелітних груп «старої бюрократії» призвела до трансформування представників дніпропетровського клану у донецьке і київське угруповання. Аналогічно політичній еліті Гетьманщини, внутрішні «війни» сучасної верхівки негативно впливають на політичні процеси та функціонування політичних інститутів влади.

На міжнародній арені політично неконсолідована сучасна еліта, подібно до субелітних груп козацької держави, репрезентує протилежні зовнішньополітичні вектори проєвропейської і проросійської інтеграції, продовжуючи територіально, політично і духовно розколювати український народ. Так, українській еліті XVII і XXI ст. присутня політична та психологічна залежність від двостороннього зовнішнього впливу, що слугує додатковим бар'єром для її консолідації і вироблення чітких геостратегічних орієнтирів на шляху національного самоствердження незалежної держави.

Таким чином, сучасна еліта в своїй політичній діяльності, аналогічно козацькій старшині, зосередилась виключно на власних інтересах. Подібно козацькій еліті, сучасна верхівка приймає законопроекти про поліпшення і закріплення власного соціального, політичного та економічного статусу в державі. Так, політична еліта України, аналогічно козацькій старшині Гетьманщини, граючи на політичних цінностях пересічного українця, виокремлюється і перетворюється фактично у закритий «привілейований стан» українського суспільства, зосереджуючись на власних егоїстичних інтересах, утворивши свою субкультуру, що поширюється лише на членів даного

політичного угруповання та стає байдужою до проблем власного народу. Типові патронно-клієнтельські стосунки у міжелітних стосунках XVII ст. і в сучасному українському суспільстві є ідентичними. Клановість, олігархізація, земляцькі, родинні і не поточні зв'язки у владі та корумпованість чиновників є невід'ємною складовою в діяльності політичної еліти двох епох.

У національній політиці сучасній верхівці, аналогічно субелітним угрупованням Гетьманщини, вигідно підтримувати розкол в українському суспільстві. Пропорційно розколота Україна на Схід і Захід, як і у XVII ст., забезпечує домінуюче панування в Україні двох основних олігархічних кланів у владі або опозиції, залишаючи їх на політичному олімпі навіть у разі поразки на виборах із можливістю повернути втрачену владу. Водночас, правляча верхівка України, подібно до козацької старшини Гетьманщини, не бажаючи втратити контроль над органами правопорядку і судовою системою країни, не йде на кардинальні реформи. Опозиція ж сподівається, що отримає владу, і тому також не поспішає реально сприяти зміні існуючому стані речей. В той же час політична еліта XXI ст., аналогічно верхівці XVII ст., розуміє, що демократизація і духовне об'єднання суспільства загрожує їм втратою політичного та економічного панування в державі. Таким чином, коло замикається.

Проте в сучасній еліті поступово формуються субелітні групи, що потенційно здатні стати елітою «нової формації». Залишається сподіватися на те, що політичні угруповання «нового зразка» не розчиняться у субелітних групах пострадянської еліти. Прикладом таких негативних елітотворчих процесів є політичне угруповання Гетьманщини. На початку революції із рядових учасників політичних процесів в Гетьманщині почала формуватися субелітна група, що отримала перспективи еволюціонувати в еліту «нового зразка». Однак, обстоюючи приватні інтереси, дане політичне угруповання трансформувалося у субелітні групи «старої формації», перейнявши її соціальні та політичні цінності.

В політичних реаліях сьогодення система міжнародних відносин базується на верховенстві права. Аналогічно Вестфальській системі міжнародних відносин,

проголошується право народу на самовизначення і створення незалежної держави. Національний суверенітет і територіальна цілісність держави, за діючими міжнародними нормами, є недоторканими. Світовою спільнотою створюються міжнародні організації, що повинні гарантувати світову безпеку. XVII ст. характеризувалося занепадом політично віджилих імперіалістичних утворень, формуванням нових імперій та становленням національних держав. Суб'єкти міжнародних відносин вели перманентну військово-політичну боротьбу за регіональне лідерство у світі. На відміну від XVII ст., де кожне державне утворення боролось за свої права самостійно, а політичні союзи і військові коаліції були ситуативними, у XXI ст. політичні процеси в міжнародних відносинах докорінним чином змінилися.

З розпадом СРСР глобальні трансформаційні політичні процеси динамічно змінюють геополітичну карту сучасного світу. Інтеграційні міжнародні процеси поляризують сучасний світ. Біполяризація характеризується протилежною суспільно-політичною моделлю розвитку із поділом на європейську та євразійську систему цінностей. Ціннісні орієнтації є відображенням політичного, економічного та духовного розвитку народів. Ціннісні конфлікти провокують відособлене об'єднання європейських і євразійських держав у окремих інтеграційних структурах, що ведуть між собою боротьбу за політичне домінування у світі.

Сучасна держава Україна на відміну від Гетьманщини визнана усією світовою громадою. На міжнародній арені Україна, аналогічно козацькій державі, має важливе значення в політичному протистоянні країн, які в XXI ст. об'єднуються в міжнародних організаціях європейського та євразійського зразка.

Провідні інтеграційні структури конфронтаційних цивілізацій намагаються використати Україну у особистих політичних проектах взаємної боротьби. Політична еліта України дотримується багатовекторної політики, намагаючись забезпечити її нормальне функціонування в дипломатичних стосунках з іноземними державами. Водночас, поляризація української верхівки в питаннях інтеграційної політики і відсутність стабільних політичних інститутів в державі та

повноцінних ринкових відносин ускладнює євроатлантичні інтеграційні процеси країни. Фрагментарність українського суспільства і енергетична та економічна залежність від політичних лідерів наддержавних структур Євразії ставить Україну в жорсткі умови політичної залежності від її лідера – Росії. Відсутність спільних стратегічних цілей політичної еліти сучасної України на міжнародній політичній арені створює потенційну загрозу її суверенітету та територіальної цілісності. Перманентне політичне зближення країн-лідерів євразійських та європейських інтеграційних структур може призвести до розподілу ними сфер їх політичного впливу за рахунок національних інтересів українського народу. Схожі міжнародні політичні процеси зближення провідних держав XVII-XVIII ст. в тривалій боротьбі за українські території і політична неорганізованість її еліти у виробленні спільних зовнішніх орієнтирів для козацької України мали фатальні наслідки.

Так, в сучасному світі глобальних трансформацій Київ, аналогічно Гетьманщині, є заручником власного геополітичного становища. Створена на рубежі Євразії та Європи, незалежна Україна XXI ст. в міжнародних відносинах має проблеми, аналогічні козацькій Україні XVII ст.

Однак, на протязі століть ключовою проблемою для України залишається слабкість державотворчої діяльності її еліти. На даному етапі трансформації верхам потрібно об'єднатись і здійснити нагальні демократичні та економічні перетворення в країні. Це сприятиме політичним процесам інтеграції Києва в європейські структури. На психологічному рівні українцям варто позбутися комплексу меншовартості і наполегливіше, відстоювати власні національні інтереси в міжнародному житті. Національна політика, спрямована на підняття власної самосвідомості і культури, повинна стати головним чинником у пробудженні Українського патріотизму.

Розвинена Україна, інтегрувавшись в євроатлантичні структури та підтримуючи дипломатичні стосунки з євразійськими інтеграційними організаціями, матиме можливість посісти гідне місце в сучасному світі міжнародних відносин. Але в умовах сучасної геополітичної ситуації Україна, не вирішивши свої внутрішні і зовнішні проблеми, аналогічно Гетьманщині,

може втратити свою незалежність, а її політична еліта, подібно козацькій старшині, почне служити іншому народу.

Список використаних джерел

1. Алфьоров О. Представники роду Голубів та його відгалужень серед українського козацтва / О. Алфьоров // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту: зб. наук. праць; за ред. Ф. Г. Турченка – 2009. – Вип. XXVI. – С. 41 – 51.

2. Андрущенко В. Організоване суспільство: Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу [Електронний ресурс] / В. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006. – 502 с. – Режим доступу:

<http://www.nbuv.gov.ua/books/2006/06vaos/index.html#00>

3. Антология мировой политической мысли в V тт. Т. I. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция [сост. Алисова Л., Жовтун Д.]. / Под ред. А. Мигولاتьева. – М.: Мысль, 1997. – 832 с.

4. Антология мировой политической мысли в V тт. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. [сост. Ашин Г., Морозова Е.] / Под ред. Т. Алексеева. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.

5. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

6. Апанович О. Генеральна військова канцелярія / О. Апанович // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2. – С. 140 – 142.

7. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст / О. Апанович. – Дніпропетровськ.: Січ, 2004. – 232 с.

8. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт; [пер. с. англ. И. Борисовой, под. ред. М. Ковалевой]. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
9. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; [пер. с. фр. Г. Семенова]. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
10. Артамонов В. Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII – XVIII вв. / В. Артамонов // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Серія: Історичні науки. – 2006. – Т. 16. – С. 291 – 304.
11. Атаманюк З. М. Соціально-філософські концепції української національної еліти: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.03 / Зоя Миколаївна Атаманюк. – Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2003. – 180 с.
12. Ашин Г. Курс элитологии / Г. Ашин, Е. Охотский – М.: ЗАО Спортакадемпред, 1999. – 368 с.
13. Ашин Г. Понятия «элита» и его роль в политических исследованиях / Г. Ашин // Философские науки. – 2005. – № 8. – С. 55 – 67.
14. Баєва О. Біологічні основи влади і лідерства / О. Баєва // Персонал. – 2006. – № 11. [Електронний ресурс] / О. Баєва. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=395>
15. Баймуратов М. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні / М. Баймуратов, В. Григор'єв. – Одеса: АО БАХВА, 2003. – 192 с.
16. Балабан Р. Політичний клас: виклики і ризики / Р. Балабан // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 110 – 121.
17. Бандурка О. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть / О. Бандурка, В. Греченко. – Харків: Ун-т внутрішніх справ, 2000. – 304 с.
18. Баранцева К. До питання щодо суспільного значення наукової еліти / К. Баранцева // Наука і наукознавство. – 1999. – № 2. – С. 77 – 82
19. Баранцева К. К. Еліта як духовно-інтелектуальний феномен (соціально-філософський аналіз): дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.03 / Каріна Костянтинівна Баранцева. – К.: КДЛУ, 2001. – 240 с.

20. Батанов О. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики / О. Батанов. – К.: Юридична думка, 2010. – 656 с.
21. Бебик В. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика / В. Бебик. – 2-е вид. – К.: МАУП, 2001. – 384 с.
22. Белебеха І. Українська еліта / І. Белебеха – Харків: Березіль, 1999. – 346 с.
23. Бердяев Н. Самопознание: Сочинение / Н. Бердяев. – М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 2000. – 624 с.
24. Бердяев Н. Философия свободного духа / Н. Бердяев – М.: Республика, 1994. – 480 с.
25. Блажейовський Д. Де українська еліта? Еліту треба виховати! / Д. Блажейовський // Збірка особистих думок, рефлексій та висновків автора. – Львів: Каменяр, 2008. – 160 с.
26. Бойчук М. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / М. Бойчук – К.: Атлант ЮЕМСІ, 2007. – 207 с.
27. Бондаренко К. Власники країни / К. Бондаренко // Острів. – 2003. – 8 липня [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://www.ostro.org/articles/article-170/>
28. Боринська О. Порівняльний аналіз політичних трансформацій України та Білорусії у посттоталітарний період / О. Боринська // Наукові записки, Курасівські читання – 2005. – К.: ІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Серія: Політологія і етнологія. Вип. 30, кн. 2. – С. 280 – 290.
29. Брехаря С. Бізнес-еліта в сучасній Україні: засоби впливу на політичний процес / С. Брехаря // Наукові записки ІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 100 – 110.
30. Брехуненко В. Джерела до історії козаччини XVII ст. / В. Брехуненко. – К.: Наукова думка, 1991. – 158 с.
31. Бурдяк В. Становлення відносин влади в постсоціалістичних країнах / В. Бурдяк // Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. праць. – Чернівці – Вільнюс: Букрекер, 2007. – Т. V. – С. 225 – 237.

32. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогрес, 1990. – 804 с.
33. Величко С. Літопис / С. Величко; [пер. з книж. укр. мови В. Шевчука] / Від. ред. О. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.; Т: 2. – 642 с.
34. Венеціанська комісія розкритикувала судову реформу // Матеріали УНІАН за 15.10.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-401126.html>
35. Вибори народних депутатів України 26.03.2006 Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України // Дані ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>
36. Вибори Президента України. Результати повторного голосування 26.12.2004 // Дані ЦВК. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>
37. Вітман К. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми / К. Вітман. – К.: Логос, 2007. – 336 с.
38. Вітман К. Крим як потенційне джерело етнополітичного конфлікту між Україною та Росією / К. Вітман // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 42. – С. 643 – 648.
39. Вонсович О. Моделі інтеграції України до Європейського Союзу та механізми інтеграції до НАТО [Електронний ресурс] / О. Вонсович. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1959/>
40. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М.: Захаров, 2005. – 640 с.
41. Газін В. «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст. [Електронний ресурс] / В. Газін. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/Vkpnui/2009_2/4_1_Gazin.pdf

42. Газін В. Український гетьманат наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Боротьба навколо питання про суть та прерогативи гетьманської влади / В. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Серія: Історичні науки. Т. 13. – 2004. – С. 49 – 61.

43. Гидденс Е. Устроение общества. Очерк теории структуризации / Е. Гидденс. – М.: Академический проект, 2003. – 528 с.

44. Голова КВУ вважає, що новий закон про вибори ухвалений на користь ПР та її колег по коаліції // Україна Новини Newsru.ua. – 2010. – 12 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.newsru.ua/ukraine/12jul2010/kvu.html>

45. Головатий М. Підготовка молодого політичного еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2007. – (Спецвипуск). – С. 62 – 71.

46. Гончаренко О. Пріоритети та засади формування інтегральної стратегії національної безпеки на перспективу [Електронний ресурс] / О. Гончаренко. – Режим доступу:

<http://old.niss.gov.ua/book/journal/Ukr2010.htm>

47. Горобець В. Влада та соціум гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 271 с.

48. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К., 2001. – 533 с.

49. Горяга О. Місце та роль козацької старшини в системі органів влади Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. / О. Горяга // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць; голов. ред. С. В. Ківалов. – Вип. 45. – Одеса: Юридична літ-ра, 2009. – С. 144 – 148.

50. Горяга О. Роль козацької старшини Гетьманщини у виконанні адміністративно-управлінських функцій / О. Горяга // Актуальні проблеми

держави і права: зб. наук. праць; голов. ред. С. В Ківалов. – Вип. 46. – Одеса: Юридична л-ра, 2009. – С. 352 – 357.

51. Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Г. Граб'янка; [пер. з староукр. Р. Іванченка]. – К.: Т-во Знання України, 1992. – 192 с.

52. Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті (1648 – 1650) / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. VIII. Ч. 3.: 1626 – 1650 рр. – К.: Наукова думка, 1995. – 288 с.

53. Гуржій О. І. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». / О. І. Гуржій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 32 с.

54. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль [пер. с англ. под. ред. М. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. 576 с.

55. Даль Р. О демократии / Р. Даль; [пер. с англ. А. Богдановского, под. ред. О. Алекринского]. отв. ред. Л. Шипова. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.

56. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. Даль; [пер. з англ. О. Білогорського]. – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.

57. Дан О. Покозачення брацлавської шляхти / О. Дан // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, Вип. 35. – 2010. – С. 27 – 35.

58. Данилюк А. Особливості сучасної стратифікації суспільства / А. Данилюк // Філософська думка. – 1999. – № 4. – С. 57 – 70.

59. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна «Біла пляма» / Я. Дашкевич // Пам'ятки України. – 1990 – № 1. – С. 6 – 8.

60. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28 – 44.

61. Дащаківська О. Легально-раціональні чинники легітимації політичної еліти України / О. Дащаківська // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.: зб. наук. праць; голов. ред. Я. Д. Ісасевич. – Львів: Львівська політехніка, 2006. – Вип. 18. – С. 86 – 90.

62. Дащаківська О. Політичне функціонування як вид політичної діяльності: суть та особливості / О. Дащаківська // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 133 – 138.

63. Демократія: антологія / [Авт.-поряд.: О. Проценко] / Ін-т європейських досліджень НАН України. Вип. 1 Серія: Політичні цінності – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.

64. Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві / [Кресіна І., Коваленко А., Молибога Р., Перегуда Є.] / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Логос, 2005. – 216 с.

65. Дергачов О. Тип лідерства і формування політичного режиму / О. Дергачов // Політичний менеджмент. – 2007. – (Спецвипуск). – С. 36 – 44.

66. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії / [Кресіна І., Скрипнюк О., Коваленко А., Перегуда Є. та ін.]; під ред. І. Кресіна / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Логос, 2007. – 314 с.

67. Державна виконавча влада в Україні [П. Бабич, Л. Биков, З. Борисенко та ін.]. Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування. Ч. 1. – К.: Українська академія державного управління при Президентові України; Центр досліджень адміністративної реформи, 2000 – 221 с.

68. Дешевих енергоресурсів більше не буде, впевнений Путін // Новини NEWSru.ua: Економіка. – 2008. – 23 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/arch/finance/23dec2008/putinkrab.html>

69. Джилас М. «Лицо тоталітаризма» / М. Джилас; [пер. с сербохорватського П. Щетинин, Е. Полак, О. Кириллова]. – М.: Новости, 1992. – 544 с.

70. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею / С. Дівович // Українська літ-ра XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 384 – 414.

71. Діденко Н. Управління, влада, держава: філософські аспекти взаємодії / Н. Діденко. – Донецьк: ДонДУУ, 2005. – 128 с.

72. Ділова еліта України. Найкращі підприємства й організації України та їхні керівники; Business elite of Ukraine. The best enterprises and organizations of Ukraine and their heads / [Авт.-упоряд.: Л. Авраменко, В. Губський]; голов. ред. Л. Авраменко. – К.: РВП Дон – 97, 2000. – 303 с.

73. Діти політеліти організовано йдуть на «КМІО» // Табло ID. 11.08.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://tabloid.pravda.com.ua/focus/48a04d403221c/>

74. Дмитренко Г. Стратегія формування управлінської еліти в Україні у сучасних умовах / Г. Дмитренко, Т. Ріктор // Персонал. – 2007. – № 6. – С. 64 – 69.

75. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича: В 2-х частях. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Ч. 1. – 522 с.

76. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича: В 2-х частях. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Ч. 2. – 416 с.

77. Добіжа В. Політична культура владної еліти в умовах суспільно-історичної трансформації / В. Добіжа // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 38. – С. 726 – 733.

78. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1966. – 363 с.

79. Думка українських громадян про політику та політиків // Опитування проводилось в усіх регіонах України з 13 по 22 травня ЦСД СОФІЯ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page126.html>

80. Дуравкіна Н. Виборча культура: моделі реалізації в контексті демократичного державотворення /Н. Дуравкіна, О. Радченко // Науковий вісник, 2011. – Вип. 6. [Електронний ресурс] / Н. Дуравкіна. Режим доступу до журналу: <http://www.lvivacademy.com/visnik6/fail/+Radchenko.pdf>

81. Енциклопедія політичної думки; [за ред. Д. Міллера, Дж. Коулмен, В. Конноллі] / пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.

82. Євсєєва Г. Національна еліта та національна мова – конфлікт чи гармонія? [Електронний ресурс] / Г. Євсєєва. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vpabia/2009_5/statii/UDK%2035.pdf

83. Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. Єрмолаєв. – Харків: Право, 2005. – 272 с.

84. Єрмолаєв В. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.): навч. посіб. / В. Єрмолаєв, А. Козаченко. – Харків: Право, 2002. – 176 с.

85. Єфименко А. История украинского народа / А. Єфименко – К.: Либідь. – 1990. – 512 с.

86. Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко – Українська академія політичних наук; Ін-т соціології НАН України. – К.: Логос, 1999. – 264 с.

87. Журавський В. Правові системи сучасності: Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. [Журавський, О. Зайчук, О. Копиленко, О. Оніщенко]; під ред. В. Журавського // Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Ін-т законодавства Верховної Ради України – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 294 с.

88. Журналисты ТСН заявляют о цензуре // Украинская Правда. –6 мая 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/05/6/5013491/>

89. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О. Забужко – К.: Наукова думка, 1992. – 116 с.

90. Закінчення «перезавантаження» відносин Росія - США – поганий знак для України // Коментарі експерта Центра Разумкова В. Чалого в інтерв'ю газеті День. – 2010. – 02 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.uceps.org/ukr//expert.php?news_id=2458

91. Закон України про Кабінет Міністрів України // Верховна Рада України; Закон від 07.10.2010 № 2591 – VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2591-17>

92. Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. / В. Заруба // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 3 – 12.

93. Захарченко А. Газопроводи в обхід: блеф чи реальна загроза? / А. Захарченко // Економічна правда. – 2009. – 16 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.epravda.com.ua/publications/2009/02/16/181753/>

94. Зеленько Г. Фактори формування політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи / Г. Зеленько // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1 – С. 164 – 176.

95. Зілгалов В. Судові переслідування української опозиції смердять помстою та приниженням (європейська преса) / В. Зілгалов // Політична думка. – 2010. – 29 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.politdumka.kiev.ua/ukraine-world/world-about-ukraine/495-2010-12-29-18-50-33.html>

96. Зовнішні оцінки рівня політичної корупції в Україні (міжнародні рейтинги корупції) // Центр О. Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD111_ukr_2.pdf

97. Ивженко Т. Виктору Ющенко прочат кресло премьера / Т. Ивженко // Независимая газета. – 2011. – 3 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/cis/2011-03-03/1_yuschenko.html

98. Ивженко Т. Тигипко снова удивил Украину. Новые лидеры теснят на политическом поле и Януковича, и Тимошенко / Т. Ивженко // Демократия по-украински. Независимая газета. – 2010. – 2 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/cis/2010-09-02/6_tigipko.html

99. Іржицький В. Родина Виговських в історії Української козацької держави / В. Іржицький, Н. Тітаренко // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – Вип. 39. – С. 51 – 58.

100. Ірхін О. Пострадянський простір як сфера конкуренції інтеграційних проєктів / О. Ірхін // Номос. – 2008. – 2 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/185/77/>

101. Кармазіна М. Кланова конкуренція у «післяпомаранчевий» період / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 33 – 47.

102. Катаєв С. Соціальне партнерство як засіб досягнення злагоди в регіоні / С. Катаєв, С. Белоусов, О. Токар // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 4. – С. 176 – 181.

103. Келлер С. Стратегические элиты в современном обществе / С. Келлер. – К.: Свободный дом, 1994. – 187 с.

104. Кіндратець О. Форми та умови неконфліктної взаємодії влади і опозиції / О. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 47 – 57.

105. Кіянка І. Реалізація політичної стабільності в процесі трансформації українського суспільства / І. Кіянка // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць; голов. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Львівська політехніка, 2009. – Вип. 21. – С. 91 – 96.

106. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут; [пер. з англ. С. Грачової, О. Бобровського]. – К.: Критика, 2004. – 352 с.

107. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

108. Козловська Л. В. Порівняльний аналіз формування української політичної еліти на зламних етапах ХХ століття (кінець 10-х і 90-ті роки):

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Л. В. Козловська. – Одеса: ОНЮА, 2000. – 16 с.

109. Кокорська О. Легітимність влади та довіра в суспільстві, що трансформується: теоретико-методологічні проблеми / О. Кокорська // Наукові записки НаУКМА. Серія: Політичні науки. – 2004. – Т. 31. – С. 37 – 42.

110. Кондратьєв І. В. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV-XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Кондратьєв – Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2005. – 18 с.

111. Консерватизм: Антологія [Авт.-упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – 2-е вид. – К.: Простір, Смолоскип, 2008. – 788 с.(Політичні ідеології).

112. Корнієнко В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні / В. Корнієнко, В. Добіжа. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 160 с.

113. Короткова Н. Г. Д. Лассуэлл. Методология исследования проблем политики / Н. Г. Короткова // Политическая наука: Пробл.-темат. сб. / Отв. ред. Л. Верченков. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – № 4. – С. 155 – 178.

114. Кострюков С. Культура і влада: проблеми взаємодії (соціально-філософський аналіз) / С. Кострюков. – К.: Знання України, 2009. – 355 с.

115. Кочубей Л. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення / Л. Кочубей // Наукові записки ІІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010 – Вип. 1. – С. 37 – 54.

116. Кошторис ВР: на оздоровлення депутатів 17 млн. грн., 12 млн грн. – на висвітлення діяльності в ЗМІ // Економіка. Новини Newsru.ua. – 2010. – 16 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.newsru.ua/finance/16may2010/koshtorys.html>

117. Кривошея В. До питання циркуляції еліт в козацько-гетьманській державі / В. Кривошея // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 4 – 10.

118. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
119. Кривошея В. Козацька старшина як еліта Гетьманщини. [Електронний ресурс] / В. Кривошея. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2009_26/26/kryvosheya.pdf
120. Кривошея В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея. – К.: Стило: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 432 с.
121. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 3. Кн. 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство / В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея – К.: Стило: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 154 с.
122. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 3. Кн. 2. Військове товариство / В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея – К.: Стило: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 126 с.
123. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 3. Кн. 3. Значкове товариство / В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея – К.: Стило: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 170 с.
124. Кривошея В. Українська козацька старшина: стан та перспективи досліджень [Електронний ресурс] / В. Кривошея, Ю. Степанчук. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekcij_a%204/ukrainska%20kozacka%20starwuna.pdf
125. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. / І. Крип'якевич. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
126. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький; [пер. з нім. О. Струкевича]. – К.: Грамота, 2008. – 351 с.
127. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення / О. Крюков. – К.: НАДУ, 2006. – 252 с.
128. Крюков О. Процес формування і зміни еліт в умовах демократизації системи влади / О. Крюков, Т. Бельська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011-1/doc/2/03.pdf

129. Крюков О. Сутнісні особливості політичної еліти у владно-управлінських відносинах [Електронний ресурс] / О. Крюков. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ptdu/2010_1/files/PD110_16.pdf

130. Куди тягне Кирило Україну // Коментарі експертів в прес-центрі Главкому. – 2010. – 30 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/1411.html>

131. Кудряченко А. Місце і роль дипломатичної еліти у визначенні і реалізації зовнішньої політики Української держави / А. Кудряченко // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. наук. праць, 2010. – Вип. 1. – С. 66 – 81.

132. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – 224 с.

133. Кучеренко І. Трансформація влади в сучасній Україні: моральна й політична специфіка / І. Кучеренко // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1 – С. 191 – 200.

134. Кучма і «кучмізм» як явище Експерти «Дня» про політичне десятиріччя (1994 – 2004) // Коментарі експертів в інтерв'ю газеті День. – 2005. – 29 квітня. – № 77 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/136574>

135. Лазар Н. Парадокси політичних трансформацій пострадянського простору / Н. Лазар // Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. праць. Т. V. – Чернівці: Букрек, 2007. – С. 269 – 276.

136. Лазор О. Публічна самоврядна влада в Республіці Італія та Україні: особливості організації та функціонування / О. Лазор, І. Шлепницька – К.: Дакор, 2008. – 172 с.

137. Лассуэлл Г. Власть и персоналии / Г. Лассуэлл. – М.: Научная мысль, 1989. – 188 с.

138. Лассуэлл Г. О политической социологии / Г. Лассуэлл. – М.: Научная мысль, 1990. – 205 с.

139. Латигіна Н. Демократизація в країнах Центральної та Східної Європи: різноманітні підходи і універсальні ознаки / Н. Латигіна // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – Вип. 37. – С. 233 – 244.

140. Ледяев В. Социология власти: Исследование Флойда Хантера; [Електронний ресурс] / В. Ледяев. – Режим доступу:
<http://www.socjournal.ru/article/485>

141. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // Полис. – 1992. – № 1-2. – С. 217 – 225.

142. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // Полис. – 1992. – № 3. – С. 86 – 99.

143. Лендшел М. Джерела формування та особливості оновлення місцевих політичних еліт країн Центрально-Східної Європи у постсоціалістичний період / М. Лендшел // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 330 – 346.

144. Леонов І. Кирпа. Роковини / І. Леонов // Україна Молода. – 2005. – 27 грудня. – № 243. – Режим доступу:
<http://www.umoloda.kiev.ua/number/583/176/21126/>

145. Лещенко С. Тушонка для тушок, або ціна любові до Януковича / С. Лещенко // Українська правда. – 2010. – 20 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.pravda.com.ua/articles/2010/09/20/5397554/>

146. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.

147. Липинський В. Твори. Архів. Студії / В. Липинський. – К. – Філадельфія: Книга. – 1994 – 285 с.

148. Лібералізм: Антологія [Авт.-упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – 2-е вид. – К.: Простір, Смолоскип, 2009. – 1128 с. (Політичні ідеології).

149. Лисеенко Е. Политическая модернизация украинского общества / Е. Лисеенко. – Одесса: Астропринт, 2008. – 208 с.

150. Літопис Самовидця. [Авт.-упоряд.: Я. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.

151. Локк Дж. Сочинения в 3-х тт.: Т. 3 / Дж. Локк; [сост., авт. прим.: А. Субботин, ред. изд. И. Нарский, А. Субботин]; Академия наук СССР. Ин-т философии. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.

152. Майоров М. Перспективи України в геополітичній системі Європи: (ГУ(У)АМ) – Mitteleuropa // Номос. – 2005. – 24 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/59/77/>

153. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М.: Планета, 1990. – 79 с.

154. Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України суть та етапи становлення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. – 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Л. С. Мандзій. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 16 с.

155. Манхейм К. Избранное: Диагноз нашего времени / К. Манхейм; [пер. с нем. и англ. Л. Вольфсон, А. Дранов]. – М.: Говорящая книга, 2010. – 744 с.

156. Маркітанов В. Ю. Регіональні політичні еліти України: порівняльний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук ступеня. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. Ю. Маркітанов. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка. – 2011. – 20 с.

157. Мейсел Дж. Миф правящего класса / Дж. Мейсел. – М.: Деконт, 1993. – 198 .

158. Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування / М. Михальченко // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – № 5. – С. 83 – 94.

159. Михальченко М. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.

160. Михальченко М. Україна політичних суперечностей: спроби подолання політичного розколу / М. Михальченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 12. – С. 4 – 10.

161. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП Дніпро, 1996. – 262 с.

162. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності [А. Філіпенко, В. Будкін, М. Дудченко та ін.]; під ред. А. Філіпенко – К.: Знання України, 2004. – 304 с.

163. Міжнародні організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/organizations.php?page=ev-soyz.htm>

164. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс – М.: Иностранная литература, 1959. – 543 с.

165. Михайлева Е. Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений / Е. Михайлева. – Харків: НУА, 2007. – 576 с.

166. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия; [пер. с немец. А. Зотова] / Р. Михельс // Социс – 2000. – № 1. – С. 107 – 114.

167. Модзилевский В. Малороссийський родословник / В. Модзилевський – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Т II. – 436 с.

168. Молибога Р. Про дослідження процесів становлення місцевої влади в Україні: деякі методологічні аспекти / Р. Молибога // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. Вип. 22. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 688 – 694.

169. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье; [сост., пер. А. Матешук]. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.

170. Морарь М. Політичне лідерство: проблеми теорії та методології / М. Морарь // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 177 – 190.

171. Моска Г. Правящий класс [прим. пер. с англ. Т. Самсоновой] / Г. Моска [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/data/231/930/1216/016Moska.pdf>
172. Надибська О. Пріоритети як форма рефлексивного осмислення трансформаційних і модернізаційних процесів у соціумі / О. Надибська // Перспективи. – 2009. – № 1. – С. 71 – 77.
173. Нарта М. Теория элит и политика: к критике элитаризма / М. Нарта. – М.: Наука, 1978. – 273 с.
174. Наука. Влада. Політика / ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України [голов. ред. М. І. Михальченко]. – К.: Знання України. – 2008. – 240 с.
175. Наумкіна С. Головні проблеми «молодих» демократій на посткомуністичному просторі / С. Наумкіна // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2009. – № 2. – С. 54 – 58.
176. Нереалістичні передвиборчі обіцянки як засіб маніпулювання свідомістю виборців // Експертна група АЦ «Академія» з політичного аудиту. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academia.org.ua/?p=867>
177. Німецький соціолог аналізує «донецький клан» // Голос Америки. Новини. – 2005. – 13 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/ukrainian/news/a-49-a-2005-04-15-1-1-86987177.html>
178. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. / Ф. Ницше – М.: ТОО Транспорт, 1995. – 371 с.
179. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. / Ф. Ницше; [пер. В. Рынкевича]. – М.: Интербурк, 1990. – 301 с.
180. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України / М. Нічога // Українська правда. – 2010. – 11 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>
181. Новакова О. Сучасні проблеми розвитку політичного класу в Україні / О. Новакова // Політологічні записки: зб. наук. праць. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2010_2/10novkvu.pdf

182. Оберемко А. Чикагская традиция и политическая наука Гарольда Лассуэлла / А. Оберемко [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.socjournal.ru/article/34>

183. Обличчя нової влади: хто є хто в оточенні Януковича // Новинар. Аналітика. Влада та політика. – 2010. – 25 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/analytics/government/104941>

184. Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба [Авт.-упоряд.: А. Атаманенко, І. Гирич]; ред. Л. Винар. – 2-е вид., доп. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто. – 2001. – 464 с.

185. Оглоблин О. Люди старої України. / О. Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.

186. Однороженко О. А. Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV – XVIII ст.): автореф. дис: на здобуття. наук ступеня д-ра. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» // О. А. Однороженко. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 36 с.

187. Олещук П. Олігархізація влади – прямий шлях до перетворення на колонію / П. Олещук // Українська Правда. – 2010. – 4 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті:

<http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/4/5273825/>

188. Опанасюк В. В. Становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Богдана Хмельницького: автореф. дис: на здобуття. наук ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» // В. В. Опанасюк. – К.: ІІІЕД ім. І. Ф Кураса НАН України, 2009. – 16 с.

189. Опанасюк В. Структура і функції інститутів державної влади доби Б. Хмельницького / В. Опанасюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту: зб. наук. праць; за ред. Ф. Г. Турченка. Вип. XXVI. – 2009. – С. 73 – 80.

190. Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори; [Авт.-упоряд.: М. Трофимук, В. Шевчук]. Кер. проект. В. Яременко. – К.: МАУП, 2006. – 736 с.
191. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. № 3. – С. 119 – 154. – № 4. – С. 114 – 169.
192. Осипова С. Особенности формирования института политического лидерства в современной Украине / С. Осипова // Общественно-политическая мысль Приднестровья. Вып. 1. – Тирасполь, 2005. – С. 77 – 86.
193. Остренко Є. Політичний клас у просторі української політики / Є. Остренко // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН. – 2010. – Вип. 41. – С. 451 – 458.
194. Павленко І. Правовий статус опозиції / І. Павленко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 16 – 30.
195. Павлюк Л. Політична реклама у президентській кампанії – 2009: «війна усіх проти усіх» і її креативні банальності / Л. Павлюк // Медіакритика. – 2010. – 11 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/reklama-propahanda/politychna-reklama-u-prezydentskiy-kampaniyi-2009-viyna-usikh-proty-usikh-i-yiyi-kreatyvni-banalnosti.html>
196. Пазиніч Ю. Державність України кінця XVII-XVIII ст. на тлі європейського політичного процесу / Ю. Пазиніч // Грані. – 2007. – № 1. – С. 91-95.
197. Пазиніч Ю. М. Особливості трансформації політичної системи України в епоху Гетьманщини: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ю. М. Пазиніч. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – 20 с.
198. Палазова Т. М. Особливості становлення політичної еліти на пострадянському просторі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. М. Палазова. – Одеса: ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського», 2011. – 16 с.

199. Панасюк В. Особливості формування і функціонування політичної еліти Гетьманщини / В. Панасюк // Політологічний вісник: зб. наук. праць; голов. ред. Ф. М. Кирилюк. – К.: ІНТАС, 2011. – Вип. 53. – С. 58 – 66.

200. Панасюк В. Політична боротьба субелітних груп (угруповань) Гетьманщини та її наслідки / В. Панасюк // Перспективи. – 2011. – № 2. – С. 136 – 142.

201. Панасюк В. «Українське питання» в системі міжнародних відносин європейських держав XVII – XVIII ст. / В. Панасюк // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 52. – С. 657 – 664.

202. Панашенко В. Бунчукові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24 – 40.

203. Панашенко В. Військові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 166 – 174.

204. Панашенко В. Значкові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 126 – 141.

205. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.) / В. Панашенко – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 74 с.

206. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. Панашенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 212 с.

207. Панібудьласка В. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність / В. Панібудьласка – К.: Знання, 1989 – 48 с.

208. Парето В. Закат свободи [пер. с итал. А. Зотова] / В. Парето [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ecsocman.edu.ru/data/642/731/1223/ZAKAT_SVOBODY.pdf

209. Партії та блоки: що у них в програмах / [ред. та упоряд.: Н. Демчук, Л. Кудіна, І. Підлуська, Л. Яцюк]. – К.: ГО Фонд Європа XXI; ГО Молодіжна Альтернатива, 2006. – 64 с.

210. Пахарев А. Політичні партії перехідного періоду – важливі інститути становлення громадянського суспільства / А. Пахарев // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2001. – Вип. 16. – С. 65 – 74.

211. Пахарев А. Бюрократія переходних політичних систем: специфіка формування, особенности розвитку / А. Пахарев // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – Вип. 38. – С. 22 – 32.

212. Пахарев А. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования / А. Пахарев // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 27 – 36.

213. Перегуда Є. Актуальні проблеми структуризації регіонального політикуму / Є. Перегуда // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – Вип. 44 (під серія «Курасівські читання»). – С. 101 – 107.

214. Перепилиця Г. Підсумки Бухарестського саміту та перспективи отримання ПДЧ для України / Г. Перепилиця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/Uzhgorod/8.pdf>

215. Петров О. Що обумовлює низьку довіру населення України до політичної еліти / О. Петров // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 35 – 39. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1835>

216. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К.: ПЦ Філіант, 2008. – 158 с.

217. Північноатлантичний альянс допомагає Україні стати сильнішою і зміцнюється сам // Дзеркало тижня. – 2008. – 12 квітня. – № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/53461>

218. Піддубчак О. Суспільна трансформація і проблема омолодження політикуму / О. Піддубчак // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 55 – 63.

219. Підлуська І. Ділова еліта України / І. Підлуська, С. Конончук // Український незалежний центр політичних досліджень. – (Персоналії). – Ч. 1: Парламент. – К., 2000. – 303 с.
220. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
221. Повторне голосування виборів Президента України 26.12.2004. Підтримка лідерів по регіонах // Дані ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/WP313?PT001F01=502>
222. Повторне голосування виборів Президента України 07.02.2010. Результати голосування по Україні // Дані ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>
223. Податковий кодекс очима експертів // Рада незалежних бухгалтерів та аудиторів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rnba.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=193&Itemid=5
224. Позачергові вибори народних депутатів України 30.09.2007 // Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України // Дані ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
225. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти [Рудич Ф., Балабан Р., Дергачов О., Зеленько Г. та ін.] / ІІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: Парлам. вид-во, 2008. – 352 с.
226. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні / [Кресіна І., Матвієнко А., Оніщенко Н. та ін.]; под. ред. І. Кресіної / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 304 с. – До 15-ї річниці незалежності України.
227. Політична історія України у 6 тт. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002). [Майборода О., Шаповал Ю., Гарань О. та ін.] / ІІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.

228. Политическая энциклопедия в II-х тт. Т. I [руков. проекта Г. Семигин] – М.: Мысль, 2000. – 750 с.

229. Политическая энциклопедия в II-х тт. Т. II [руков. проекта Г. Семигин]. – М.: Мысль, 2000. – 701 с.

230. Політологічний енциклопедичний словник [Авт.-упоряд.: В. Горбатенко, за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

231. Політологія у 2 кн. Кн. 1: Політика і суспільство; Кн. 2: Держава і політика [Авт.-упоряд.: Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко, наук. ред. А. Колодій]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

232. Полковенко Т. Трансформація образу лідера в сучасному соціокультурному просторі / Т. Полковенко // Персонал. – 2006. – № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.personal.in.ua/article.php?ida=333>

233. Полтавець С. Конфліктний потенціал політичних ідей в Українській національній революції середини XVII століття / С. Полтавець // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса: зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 43 – С. 7 – 17.

234. Пономаренко О. Еволюція української національної ідеї в XVII-XVIII століттях / О. Пономаренко // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – Вип. 39. – С. 41 – 51.

235. Поппер К. Демократия и народоправие / К. Поппер // Новое время. – 1991. – № 8. – С. 41 – 43.

236. Поровський М. Вибори майбутнього через парадокси сучасного / М. Поровський // Громадянин України № 35. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gukr.com/article1496.html>

237. Порошенко П. – Лига Досье // Биография и фото 29.03.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://file.liga.net/person/37.html>

238. Почему Россия боится НАТО // («Le Monde», Франція). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inosmi.ru/world/20080417/240858.html>

239. Правляча еліта сучасної України [Бойко Н., Шульга М., Потехін О. та ін.]. Ін-т соціології НАН України; Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій. Аналітична доповідь № 10. – К., 1998. – 68 с.

240. Президентські вибори – 2010: останні рейтинги // Опитування проводилось в усіх регіонах України з 12 по 26 грудня 2010 р. Фондом «Демократичні Ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» результати дослідження опубліковані. – 2010. – 29 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/mflwefk>

241. Прицак Л. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.: Статті і матеріали / Л. Прицак. – Харків: Акта, 2003. – 278 с.

242. Прицак Л. Основні міжнародні договори Б. Хмельницького 1648-1657 рр / Л. Прицак – Харків: Акта, 2003. – 493 с.

243. Проект закону про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України № 0165 реєстрація від 23.04.2010 // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=0165&skl=7

244. Пугачев В. Введение в политологию: учебн. пособие / В. Пугачев, А. Соловьев – 4-е изд., доп. і перероб. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 479 с.

245. Радченко О. Типологізація державноуправлінських режимів як системи суспільних відносин: сучасні підходи / О. Радченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2009_2/files/DU209_34.pdf

246. Результати соціологічного дослідження «Криза 2008: українська політика в дзеркалі громадської думки» // Опитування респондентів проводилось із 2 по 11 грудня 2008 р. в усіх регіонах України ЦСД СОФІЯ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page105.html>

247. Репан О. А. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735-1739 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук:

спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Репан. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – 16 с.

248. Рихлік В. А. Особливості становлення сучасної української політичної еліти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Рихлік. – К.: КНУ імені Т. Г. Шевченка, 2010. – 17 с.

249. Ріктор Т. До визначення «невизначеності» / Т. Ріктор // Вісник ДонДУЕТ. Серія: Гуманітарні науки. – Донецьк: ДонДУЕТ. – № 2 – 2004. – С. 188 – 194.

250. Романишин Ю. Маніпулятивні чинники неефективності антикорупційної політики. Справа «любих друзів» / Ю. Романишин // Експедиція ХХІ. Історична культурологічна газета. – 2009 – № 1 (79-80) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.exp21.com.ua/ukr/special/79-5-2.htm>

251. Ромащенко В. Феномен Тигипко Ч. 1 / В. Ромащенко // Інформаційно-аналитический центр. Експертная оценка. – 2010. – 26 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ia-centr.ru/expert/7022/>

252. Ротар Н. Політичні еліти та лідерство / Н. Ротар.: навч. посіб. Ч. 1. – Чернівці: Рута, 2006. – 76 с.

253. Рудич Ф. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы / Ф. Рудич // ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України – К.: Наукова думка, 2009. – 302 с. – (Проект «Наукова книга»).

254. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 3 – 14.

255. Рукомеда Р. Євразійська доктрина та сучасна російська політика / Р. Рукомеда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NaUKMA/Polit/2004_31/10_rukomenda_rm.pdf

256. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: трактаты / Ж.-Ж. Руссо; [пер. с фр. А. Хаютина]; Центр фундаментальной социологии. – М.: Канон-Пресс-Ц Кучково поле, 1998. – 416 с.

257. Савчук Н. О. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в українській державі (1659 - поч. 1663 рр.): автореф. дис.: на здобуття наук ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» // Н. О. Савчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 20 с.

258. Самсонова Т. Концепция «правлящего класса» Г. Моски / Т. Самсонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ecsocman.edu.ru/data/593/695/1217/027_samsonova.pdf

259. Санин Г. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648-1702 гг.) / Г. Санин // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Серія: Історичні науки. – Т. 16. – 2006. – С. 305 – 322.

260. Саприкін В. Виконання рішення Стокгольмського суду загрожує національній та економічній безпеці країни. Українська сторона мала давно подати апеляцію / В. Саприкін // Інтрв'ю експерта В. Саприкіна журналу «Політична думка». – 2010. – 25 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.politdumkak.kiev.ua/interview/375-2010-06-25-13-35-25.html>

261. Саприкін В. У разі об'єднання «Газпрому» і «Нафтогазу» Україна втратить роль транзитера / В. Саприкін // Голос юей. – 2010. – 21 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2273

262. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI-перша половина XVII ст.) / П. Сас – К.: Либідь, 1998. – 296 с.

263. Світові експортери газу створять картель на зразок ОПЕК // Новини NEWSru.ua: Економіка. – 2008. – 23 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/finance/23dec2008/gaz.html>

264. Сговор Ющенко и Януковича доказан документально // [Выборы.org](http://vybory.org). события. – 2009. – 25 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://vybory.org/articles/1538.html>

265. Себайн Дж. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Г. Торсон, Л. Томас; пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.

266. Селютіна Н. Самооцінка регіональної політико-адміністративної еліти, що функціонує у спеціалізованій (експертній) свідомості / Н. Селютіна // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. – Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2008_2/doc/3/05.pdf

267. Сергатюк Д. Тракткування поняття політичної еліти та її структури у світовій і українській політологічній думці [Електронний ресурс] / Д. Сергатюк. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2008_66/66-13.pdf

268. Ситий І. М. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею В. В. Тарновського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06. – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» // І. М. Ситий. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2002. – 19 с.

269. Смолій В. Богдан Хмельницький. (Особистість і доба) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 2003. – 400 с.

270. Смолій В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 120 с.

271. Смолій В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

272. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Ін-т історії України НАН України: Києво-Могилянська академія, 2009. – 447 с.

273. Сталин Иосиф Виссарионович – афоризмы, высказывания, цитаты и изречения; [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.aphorisme.ru/by-authors/stalin/?q=189>

274. Стативка А. Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи / А. Стативка // Політичний менеджмент. – 2007. (Спецвипуск). – С. 16 – 23.

275. Стельмах Є. Деякі аспекти трансформації політичних інститутів у перехідних суспільствах / Є. Стельмах // Політологічний вісник: зб. наук. праць; голов. ред. Ф. М. Кирилюк. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 43. – С. 244 – 255.

276. Степанчук Ю. Козацька старшина у політичних планах царату у період діяльності Першої Малоросійської колегії в Україні / Ю. Степанчук // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 17 – 23.

277. Степанчук Ю. Причини трансформації поглядів козацької страшини стосовно переяславсько-московського договору у 1654-1657 років / Ю. Степанчук // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 21 – 29.

278. Степико М. / Проблема міжелітного компромісу в перехідному суспільстві / М. Степико, Л. Харченко // Політологічний вісник: зб. наук. праць; голов. ред. Ф. М. Кирилюк. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 42. – С. 178 – 187.

279. «100 дней Президентства В. Ф. Януковича» // Всеукраинское социологическое исследование проводилось Институтом Горшенина с 24 мая по 3 июня 2010 г. // Матеріали опубліковано 04.06.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.com.ua/researches/49_100_dney_prezidentsva_VFYAnuko.html

280. Струкевич О. К. Політична культура старшини Української козацької держави: провідні інтегральні орієнтації: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Олексій Карпович Струкевич. – К., 2005. – 454 с.

281. Струкевич О. Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії [Електронний ресурс] / О. Струкевич. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2002_11/5.pdf

282. Сунгуровський М. Багато шуму ... І нічого // Дзеркало тижня. – 2001. – 18 серпня. – № 31 [Електронний ресурс] / М. Сунгуровський. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/25453>

283. Сунгуровський М. Наступний президент може розірвати угоду щодо Чорноморського флоту / М. Сунгуровський // Коментарі експерта «Газети по-київськи». – 2010. – 23 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?lng=UKR&lng=UKR&news_id=2190

284. Тарасенко В. Інволюційна трансформація в Україні / В. Тарасенко // Віче. – 1998. – № 6. – С. 111 – 125.

285. Телилим І. Державна влада на шляху трансформацій: від форми до змісту / І. Телилим // Політологічний вісник: зб. наук. праць; голов. ред. Ф. М. Кирилюк. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 41. – С. 188 – 194.

286. Теория и практика демократии. Избранные тексты; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – 496 с.

287. Теперь понятно почему Тимошенко «мочила» Яценюка // Коментарі експерта Ю. Джангірова газеті Forum-ua. – 2010. – 14 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://from-ua.com/news/0e68f7dad22cb.html>

288. Тимошенко Ю. – Лига: Досьє // Биография и фото 04.04.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://file.liga.net/person/26.html>

289. Тимошенко показала рішення Стокгольмського суду про «газ Д. Фірташа» // Матеріали УНІАН. – 2010. – 1 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-384526.html>

290. Тимошенко про РНБО, істеріку і кандидатів у президенти від RUE // Матеріали УНІАН. – 2009. – 21 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-296373.html>

291. Токвиль А. де. Демократія в Америці / А. Токвиль; [пер. с франц., М. Федоровой]. – М.: Прогрес, 1992. – 554 с.

292. Токовенко О. Дослідження регіональних політичних еліт: у пошуках теоретичного обґрунтування / О. Токовенко, В. Пашенко // Наукові записки ІІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – Вип. 44 (серія «Курасівські читання»). – С. 108 – 116.

293. Томенко М. Парти́йна елі́та України – 2000 / М. Томенко, В. Олійник. – К.: Логос, 2000. – 204 с.: фотогр.

294. Траверсе О. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 86 – 96.

295. Тупчієнко Л. Політична еліта в Україні чи українська політична еліта? / Л. Тупчієнко // Наукові записки ІІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 33. – С. 224 – 233.

296. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / [Балабан Р., Дергачов О., Заремба О. та ін.]; під ред. Ф. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.

297. Федорук Я. Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана): зб. наук. праць. – К., 1995. – 285 с. [Електронний ресурс] / Я. Федорук. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Retsenziji/2-FEDORUK%20Yaroslav.htm>

298. Фицик Л. А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648-1782 рр.). Історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Л. А. Фицик. – К.: Ін-т

української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2007. – 20 с.

299. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник [Авт.-упоряд.: В. Андрущенко та ін.] – К.: Знання України, 2002. – 670 с.

300. Фінансування президента, парламенту й уряду перевищить 2,2 млрд. грн. цього року // Економіка. Новини Newsru.ua. – 2010. – 29 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.newsru.ua/finance/29apr2010/finans.html>

301. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. Фисун. Регион. ф-л Нац. ин-та страт. иссл. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

302. Халява в законе. В Верховной Раде 37 нардепов не подали ни одного закона, но всем выписали по 38000 отпускных и по 60000 помощи на оздоровление // Хроники и комментарии Operkor. – 2010. – 22 июля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://operkor.wordpress.com/2010/07/22/%D1>

303. «Харківські угоди» перекреслили шанси на вступ України в НАТО? // Коментарі польських експертів Центру Східних досліджень (OSW, Варшава) за матеріалами УНІАН. – 2010. – 1 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-375193.html>

304. Харківські угоди Януковича – це відверта задача національних інтересів // Заява фракції «Блок Юлії Тимошенко – Батьківщина», виголошена з парламентської трибуни народним депутатом Романом Забзалюком. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobatkivschyna.kiev.ua/news/1585>

305. Харченко Л. Етапи формування політико-управлінської еліти у посттрансформаційний період розвитку України / Л. Харченко // Наукові записки ІІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 3. – С. 38 – 48.

306. Холод В. Пріоритетні функції політичного лідера / В. Холод // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 55 – 64.

307. Хто краще справлявся з обов'язками Президента України, Леонід Кучма чи Віктор Ющенко? // Опитування респондентів проводились в усіх регіонах України соціологічною службою Центру Разумкова з 30 по 7 червня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=148

308. Цюрупа М. Військова еліта України: її місце і роль у структурі правлячого класу / М. Цюрупа // Наукові записки ІІІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 82 – 100.

309. Чалий В. Найрезонансніші події зовнішньої політики України у 2010 році / В. Чалий // Коментарі експерта газеті Українська правда. – 2010. – 30 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=849

310. Чекаленко Л. Українські проекти на пострадянському просторі / Л. Чекаленко // Персонал – 2007. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?id=474>

311. Чемекова С. Ідеї елітарності й трансформація суспільства / С. Чемекова // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. Вип. 10-11. – Одеса: Юридична літ-ра, 2001. – С. 351 – 355.

312. Чемекова С. В. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. В. Чемекова. – Одеса: ОНЮА, 2002. – 18 с.

313. Чергові вибори Президента України 17.01.2010. Результати голосування по Україні // Дані ЦВК. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>

314. Чигир С. СОТ шкодить Україні / С. Чигир для «Економічної правди». – 2010. – 19 січня // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.epravda.com.ua/publications/2010/01/19/224310/>

315. Чорновол Т. На день знань діти Президента залишилися без свята / Т. Чорновол // Обозреватель Новости. – 2006. – 1 сентября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2006/9/1/133289.htm>

316. Чукут С. Чого не вистачає правлячій еліті України? / С. Чукут // Віче. – 1999. – № 6. – С. 39 – 47.

317. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб – 2-е вид. – К.: Арістей, 2005. – 640 с.

318. Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження / Т. Чухліб. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.

319. Шабан А. Особливості становлення політичного елітизму і лідерства на пострадянському просторі / А. Шабан // Персонал. – 2008. – № 1. – С. 83 – 91.

320. Шаповал В. Державний лад країн світу: довідник / В. Шаповал. – К.: Укр. центр прав. студій, 1999. – 318 с.

321. Шаран П. Сравнительная политология в 2-х ч. / П. Шаран / пер. с англ. Theory of comparative politics / Parmatma Sharan. – М.: Б. и., 1992. – 226 с.

322. Шведа Ю. Моделі демократії Аренда Лійпхарта / Ю. Шведа // Генеза – 1995. – № 4. – С. 212 – 218.

323. Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауер. – М.: Республика, 1992. – 448 с.

324. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.

325. Щедрова Г. Демократична консолідація політичної еліти: ціннісний аспект // Політологічні записки: зб. наук. праць. 2010. – № 2. [Електронний ресурс] / Г. Щедрова. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2010_2/10chgprca.pdf

326. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст / В. Щербак – К.: КМ Academia, 2000. – 300 с.

327. Щербенко Е. Політичний клас і вироблення національної ідеї / Е. Щербенко // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 121 – 134.

328. Ющенко В. – Лига Досьє // Биография и фото 11.03.2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://file.liga.net/person/1.html>

329. Ющенко звинуватив Росію в підготовці перевороту в Україні // Інтерв'ю Президента України ТСН. ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ua/ukrayina/yushchenko-zvinuvativ-rosiyu-v-pidgotovtsi-perevorotu-v-ukrayini.html>

330. Ющенко: я не займався вашим вонючим газом жодного дня // Українська правда. – 2010. – 10 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/10/3723641/>

331. Яжборовская И. Постсоциалистические страны Европы: проблемы политической трансформации / И. Яжборовская // Власть. – 2011. – № 1. – С. 4-7.

332. Якименко Ю. Найцікавіше почнеться у другому колі виборів / Ю. Якименко // Коментарі експерта газеті «Каспаров.ru». – 2010. – 14 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1934

333. Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 листопада [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=313

334. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: навч. посіб. / Н. Яковенко. – 4- вид. – К.: Критика, 2009 – 584 с.

335. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

336. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

337. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева; [пер. з рос. Л. Білик]. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

338. Янукович назвав умову вступу України до ЄП // Інтерв'ю Президента іноземним ЗМІ за матеріалами ТСН.ua каналу 1+1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/yanukovich-nazvav-umovu-vstupu-ukrayini-do-yeep.html>

339. Ярова Є. Політична культура владної еліти в Україні: регіональний аспект / Є. Ярова // Персонал. – 2008. – № 2. – С. 30 – 38.